

DAT DU BEST, WAS IC ENDE WAT IC BEM, DAT SAL TU WERDEN...

**GENTSE GRAFMONUMENTEN EN GRAFSCHRIFTEN
TOT HET EINDE VAN DE CALVINISTISCHE REPUBLIEK (1584)**

DEEL I – VERHANDELING

AFSTUDEERWERK TOT HET BEHALEN VAN DE
ACADEMISCHE GRAAD VAN LICENTIAAT IN DE
GESCHIEDENIS

VERONIQUE DESPODT

PROMOTOR: PROF. DR. TH. DE HEMPTINNE

Universiteit Gent
Faculteit Letteren & Wijsbegeerte
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis

Academiejaar 2000-2001

DAT DU BEST, WAS IC ENDE WAT IC BEM, DAT SAL TU WERDEN...

**GENTSE GRAFMONUMENTEN EN GRAFSCHRIFTEN
TOT HET EINDE VAN DE CALVINISTISCHE REPUBLIEK (1584)**

DEEL I – VERHANDELING

AFSTUDEERWERK TOT HET BEHALEN VAN DE
ACADEMISCHE GRAAD VAN LICENTIAAT IN DE
GESCHIEDENIS

VERONIQUE DESPODT

PROMOTOR: PROF. DR. TH. DE HEMPTINNE

De auteur geeft de toelating dit afstudeerwerk voor consultatie beschikbaar te stellen en er delen uit te kopiëren voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder wat betreft de correcte en volledige bronverwijzing bij aanhalen van resultaten uit dit afstudeerwerk.

Lochristi, februari 2001.

DIT 'S TIJTS VERLIES

Enen edelen sproke.

*Ic quam ghegaen al in ene kerke,
Daer ic vele scoender saerke
Sach ligghen, rijckelijc ghehouwen,
Daer onder heren ende vrouwen,
Hoghen meesters, ende prelaten
Die welke haer rijckelijc ghesaten
Hadde ghelaten alte male,
Ende waren in ene doncker zale
Varen woenen van VII voeten.
Ic las die letteren met goeder moeten,
Na tscarnacioens(*) bediet,
Hoe dat elc bi namen hiet,
Die daer onder begraven lach,
Ende in dat leste dat ic sach
Enen den moeysten zaerc ghehouwen,
Die eneghe oghe mochte anscouwen.
Oec lach daer, dies sijt wijs,
Maniere dies conincs Darijs,
Ocht Alexanders, ochte Hector,
Ene tomme, die niet dor
Van werke en was, die saghic welven;
Al daer omme in mi selven
En constic niet ghewerden vroet,
Wanen commen mochte dat goet,
Dat ane die tomme lach allene,
Van goude, ende van dierbaer stene.
Oec saghic ane die tomme versiert
Letteren gheamaliert;
Ic lasse ende si orconden dies
Dat daer onder lach Tijd verlies.*

(*) 'Carnacioen' betekent in het huidige Nederlands 'grafschrift'.

WOORD VOORAF

Bij de aanvang van mijn licentiaatsverhandeling wil ik graag de mensen bedanken die mij de voorbije jaren met raad en daad hebben bijgestaan. In de eerste plaats denk ik hierbij aan mijn promotor, prof. dr. Th. de Hemptinne, die steeds bereid was om me te helpen wanneer ik bij haar aan kwam kloppen. Ook de andere personen in mijn leescommissie, prof. dr. M. Boone en prof. dr. D. Pikhaus, verdienen een woord van dank voor de interesse en steun die ze ten aanzien van mijn onderwerp betoond hebben.

Een onderwerp aansnijden dat al lange tijd niet meer aangeraakt is, vergt veel puzzelwerk. Tijdens mijn speurtocht waren mij vele mensen behulpzaam: J. Baldewijns, J. Dumolyn, M.C. Laleman, de mensen van de handschriftenleeszaal van de Universiteitsbibliotheek van Gent, van het Museum voor Stenen Voorwerpen, van het Bijloke Museum en van de Dienst Monumentenzorg van de stad Gent. Graag wil ik hen hiervoor bedanken. Prof. dr. L. Van Santvoort en L. Derycke verdienen een vermelding voor hun hulp bij het opstellen van een geschikte databank, en we willen hier ook S. De Groote niet vergeten voor haar spontane steun en enthousiasme.

Tenslotte wil ik mijn dank betuigen aan alle vrienden en vriendinnen – binnen en buiten de opleiding geschiedenis – die mij de laatste jaren moreel steunden en bij wie ik steeds terecht kon en kan. *Last but not least* verdienen mijn ouders en Tone een heel speciale vermelding omdat ze er steeds voor mij zijn.

Lochristi, februari 2001.

Veronique Despodt

ALGEMENE INLEIDING

1. HET ONDERWERP

Volgens de Griekse filosoof Epikuros (ca. 341 – 270 v. Chr.) is de dood niet iets waar men zich mee bezig moet houden: als wij er zijn, is de dood er niet en als de dood er is, zijn wij er niet meer. Deze opvatting is misschien wel ontzettend nuchter, maar veel navolging heeft zij niet gekend. Daarvoor heeft men de dood altijd te groots en mysterieus gevonden. Ter ere van de dood werden piramides, tempels en kerken gebouwd en zijn vreeswekkende almacht is het onderwerp van talloze schilderijen, gedichten en requiems.

Nauw verbonden met al deze kunstuitingen is het idee dat de dood niet het einde is, maar slechts een overgang waarna de mens zijn ware bestemming vindt. Eeuwenlang waren hemel, hel en vagevuur dé trefwoorden in het christelijke vocabularium. Het stervensproces en de begrafening waren daarbij onderworpen aan vaste rituelen die het grote belang van het overlijden – letterlijk: in een andere toestand overgaan – onderstreepten.

Maar wat als het perspectief op een leven na de dood door grote groepen van de westerse samenleving niet meer gedeeld wordt? Dit werd een actuele vraag in de twintigste eeuw. Door de snelle secularisering werd de dood van zijn zingeving beroofd. Wat overblijft, is een koele mortaliteit: de dood dient zoveel mogelijk vermeden te worden. De middeleeuwse oproep ‘gedenk te sterven’ (‘memento mori’) heeft plaats gemaakt voor een epicuristische variant van ‘denk niet aan de dood, dan denkt de dood niet aan jou’.

De twintigste-eeuwse culturele omgang met het levenseinde heeft veel weg van een ontkenning of verbanning van het gehele onderwerp. Ph. Ariès schrijft in de jaren zeventig over zijn eigen tijd: *“De dood, zo alom aanwezig in het verleden dat iedereen met hem vertrouwd was, zou steeds verder op de achtergrond raken, zou verdwijnen. Hij zou iets verborgens worden, iets verbodens”*.¹ Het stervensproces vindt meestal niet meer thuis plaats, maar in ziekenhuizen. Over de opbaring en begrafenis van de overledene hoeven de nabestaanden zich niet te bekommeren: professionele begrafenisondernemers staan hier immers voor in. Sommige begrafenisrituelen zijn weliswaar in – een rudimentaire – vorm overeind gebleven, maar door de uitholling van hun betekenis zijn ze voor velen niet meer dan theater.

De laatste vijftien tot twintig jaar is deze houding van ontkenning aan het veranderen. In ons land werd in 1971 de ‘eeuwigdurende concessie’ op begraafplaatsen

¹ Ph. Ariès, 1975, p. 85. Even verder verklaart hij deze ontkenning van de dood: *“Maar de oorzaak van dit taboe is toch duidelijk vast te stellen: de hang naar het geluk – de morele plicht en de maatschappelijke verplichting bij te dragen tot het collectieve geluk door op geen enkele manier aanleiding te geven tot verdriet of verveling, door altijd een gelukkige indruk te maken, ook als men onuitsprekelijk wanhopig is. Als men ook maar het minste teken van droefheid vertoont, zondigt men tegen het geluk, bedreigt men het geluk en loopt de samenleving het risico haar raison d’être te verliezen”* (pp. 94-95).

afgeschaft. Vele historisch en kunsthistorisch belangrijke grafmonumenten worden op die manier bedreigd met afbraak en vernieling. De opheffing van de 'eeuwigdurende concessie' heeft er trouwens ook voor gezorgd dat de meesten over het lot van de begraafplaats van hun voorouders moeten beslissen. In 1984 werd Epitaaf vzw opgericht – onder andere om het verdwijnen van belangrijke grafmonumenten te voorkomen, maar ook om de groeiende interesse voor begraafplaatsen, kerkhoven en grafmonumenten te ondersteunen. Dat die er is, bewijzen allerlei initiatieven. Twee recente voorbeelden hiervan zijn de zesde ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg (20 en 21 maart 1999), die in het kader stond van de zorg voor funerair erfgoed², en de tentoonstelling 'Herinneringen aan herinneringen. Funeraire cultuur in beeld', die georganiseerd werd in de Universiteitsbibliotheek van Gent (7 tot 31 maart 2000).

Ook de omgang met de dood is een onderwerp dat nu zeer actueel is. Vooreerst zijn er de ethische vraagstukken omtrent euthanasie en palliatieve zorgen, die de laatste tijd uitgebreid in de belangstelling staan. Daarnaast mogen ook rituelen rond de dood op grote publieke belangstelling rekenen: de overledene heeft zelf zijn uitvaartdienst samengesteld of de nabestaanden staan erop om hierbij inspraak te mogen hebben, en meer en meer mensen kiezen bewust voor begravenis of crematie. In de media vindt men regelmatig aandacht voor deze onderwerpen en ook musea laten zich niet onbetuigd – zo organiseerde het Museum Catharijneconvent te Utrecht onlangs een tentoonstelling over doodsbewerking in de late Middeleeuwen (11 december 1999 – 26 maart 2000).³

1.1. OPZET VAN DEZE STUDIE

Met de hierboven geschetste achtergrond in gedachten begonnen wij aan deze licentiaatsverhandeling, die aan de Gentse grafmonumenten en grafschriften tot het einde van de Calvinistische Republiek (1584) gewijd is. De oorspronkelijke bedoeling was om zoveel mogelijk grafschriften uit die plaats en die periode te verzamelen en uit te geven, en dat is dan ook de belangrijkste verwezenlijking van dit afstudeerwerk geworden. Er bleken een aanzienlijk aantal *épitaphiers* of grafschriftenverzamelingen met betrekking tot Gent uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw bewaard te zijn gebleven, en het is aan de hand van een selectie van deze werken en van iconografisch materiaal uit dezelfde periode dat wij het repertorium van Gentse grafschriften tot het einde van de Calvinistische Republiek hebben opgesteld, dat uiteindelijk 964 grafschriften bevat.

Naarmate we in ons onderzoek vorderden, bleek dat er in Gent vele grafmonumenten uit de Middeleeuwen en de zestiende eeuw bewaard gebleven zijn. De meeste van deze monumenten zijn niet bewaard in de religieuze instellingen, waarin ze zich oorspronkelijk

² Omtrent deze ontmoetingsdag verscheen een verslagboek: H. Balthazar (ed.), *Een introductie tot de zorg voor het Funerair Erfgoed. Zesde ontmoetingsdag van de Vlaamse Contactcommissie Monumentenzorg (20 en 21 maart 1999. Prometheuscentrum Schoonselhof, Antwerpen - Wilrijk), s.l., 1999.*

³ T. van Bueren, 1999, is de catalogus van deze tentoonstelling.

bevonden en waarvan vele uit de middeleeuwse en zestiende-eeuwse periode al lang niet meer bestaan, maar kwamen aan het licht bij werken aan de Tolhuissluis, het Kuipgat en de Braamgaten in de negentiende eeuw. Bij werken aan deze sluizen werden immers vloerzerken gerecupereerd, die als bouwmateriaal gebruikt waren. Vooral na de ontdekking van een zeer groot aantal vloerzerken in de Braamgaten, was het hek pas goed van de dam.⁴ Het enthousiasme was gewekt bij de Gentse historiografen en kunsthistorici en kleinschalige publicaties over (de productie en behandeling van) Gentse grafmonumenten volgden.⁵ De vondsten konden gelukkig ondergebracht worden in het pas opgerichte Museum voor Stenen Voorwerpen in de voormalige Sint-Baafsabdij te Gent.⁶ Door de publicatie van enkele Gentse vloerzerken in het werk van W. Creeny in 1891 werd de collectie grafmonumenten ook buiten de landsgrenzen bekend en geprezen.⁷ Nu worden er nog af en toe vloerzerken gerecupereerd bij archeologische opgravingen te Gent.⁸ Dit kan tijdens opgravingen in resten van religieuze instellingen gebeuren, maar ook tijdens het opgraven van water- en verdedigingswerken die tijdens de Middeleeuwen en latere eeuwen zijn aangelegd.⁹

Deze gegevens wekten onze interesse en deden ons besluiten om een belangrijk deel van onze licentiaatsverhandeling aan de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten te wijden.¹⁰ In totaal verzamelden we gegevens over 181 bewaard gebleven monumenten. Ten eerste zijn zij interessant omwille van de grafschriften die ze bevatten en die nog nooit

⁴ J. Béthune-de Villers, 1891-1892, publiceerde maar liefst 59 vloerzerken en fragmenten van vloerzerken, die in de Braamgaten teruggevonden werden. Veel meer vloerzerken hadden gerecupereerd kunnen worden, maar *“un accident survenu au cours de ce travail de sauvetage, n’a malheureusement pas permis de retirer du lit du fleuve la série complète des pierres tombales qu’il avait recélées. Par suite d’un éboulement subit de la berge, on fut contraint d’établir en toute hâte un nouveau mur de soutènement, dont les assises inférieures recouvrent une partie du radier, jadis entièrement dallé de monuments funéraires. Le temps a manqué pour faire le relevé complet des dessins et des épitaphes qu’offraient ces derniers tombeaux”* (J. Béthune-de Villers, 1891, p. 93).

⁵ Cf. o.a. J. Béthune-de Villers, 1891-1892; A. Van Werveke, e.a., 1896; N. de Pauw, 1896a; N. de Pauw, 1896b; V. vander Haeghen, 1913; D. Roggen, 1938; D. Roggen, 1943.

⁶ J. Baldewijns, 1984, pp. 13-23. De refter van de Sint-Baafsabdij was tot 1882 een bedehuis. Pas in 1887 werd in die ruimte het Museum voor Stenen Voorwerpen opgericht. Reeds in 1886 was men in de refter begonnen met het deponeren van de vloerzerken gerecupereerd uit de Braamgaten, het Kuipgat en de Tolhuissluis. In 1892 begon men met de opstelling van de zerken tegen de zuidelijke muur. Na de restauratie van de noordelijke muur paste men ook daar hetzelfde systeem toe.

⁷ W. Creeny, 1891. Van de 69 gepubliceerde vloerzerken (*incised slabs*) uit geheel Europa zijn er 11 afkomstig uit Gent.

⁸ Men dient hiervoor het tijdschrift *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* regelmatig te consulteren, waarin alle interessante vondsten worden gepubliceerd.

⁹ Cf. o.a. J. Baldewijns & M.C. Laleman, 1983; M.C. Laleman & D. Lievois, 1987; M.C. Laleman, 1991; M.C. Laleman & D. Lievois, 1991; M.C. Laleman, e.a., 1998.

¹⁰ Een overzicht van de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten tot 1584 vindt men in bijlage 3.

grondig bestudeerd zijn geworden.¹¹ Samen met de grafschriften uit het door ons samengestelde repertorium vormen ze een geschikte bron, aan de hand waarvan we het gebruik van de taal en het formularium van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse grafschriften kunnen ontleden. Ook voor de paleografie van de letters vormen ze een unieke bron, maar binnen het tijdsbestek van deze licentiaatsverhandeling was het niet mogelijk om daar diep op in te gaan.

Naast de inhoud van de grafschriften vormen ook de typologie, de iconografie, de herkomst van het materiaal en de techniek, evenals de productie van grafmonumenten boeiende aspecten. We zullen proberen antwoorden te zoeken op vragen als welke mensen voor welk type grafmonument kozen, op welke manier gebruik gemaakt werd van de iconografie om zichzelf en zijn heilsgeschiedenis voor te stellen, welke grondstoffen en technieken er gehanteerd werden en hoe de productie van grafmonumenten in Gent zijn gang ging.

Een studie van middeleeuwse en zestiende-eeuwse grafschriften en grafmonumenten is natuurlijk onmogelijk zonder het schetsen van een algemeen kader, waarin de omgang in die periode van de mens met de dood uit de doeken wordt gedaan. Dit doen we dan ook in het eerste deel van onze verhandeling.

¹¹ In vergelijking met de klassieke epigrafie is de middeleeuwse epigrafie als discipline nog zeer jong en zeker niet zo uitgewerkt. Algemeen schetst R. Favreau, 1997, p. 8: *“De nombreux recueils d’inscriptions médiévales ont été publiés au XIXe siècle, certains sur un département, d’autres sur un arrondissement ou un canton, et le plus souvent sur une ville. Puis de premières études ont été menées sur la paléographie des inscriptions lapidaires par Felice Grossi Gondi, Paul Deschamps, Nicolette Gray. Enfin ont été entreprises des publications de recueils généraux par pays, base indispensable pour pouvoir fonder la discipline”*. Dergelijke initiatieven vindt men terug in Duitsland en Oostenrijk, Zwitserland, Polen en Frankrijk. In andere landen zijn er individuele projecten aan de gang, maar geen algemene initiatieven *“qui conduiraient à mettre à la disposition des chercheurs l’ensemble du matériel épigraphique du Moyen Age occidental”* (p. 10). Maar R. Favreau, 1997, p. 10, ziet de toekomst rooskleurig in: *“Mais l’évolution apparaît positive qui voit des relations très fréquentes nouées entre les équipes d’Allemagne, d’Autriche, de France, des congrès qui, outre les congrès propres aux Deutschen Inschriften, permettent de plus en plus la rencontre des chercheurs”*. België is helemaal nog niet ver gevorderd op het niveau van middeleeuwse epigrafie. We beschikken meestal enkel over negentiende-eeuwse uitgaven. In 1955 publiceerde J. Stiennon een artikel met de alleszeggende titel *‘Où en sont les études d’épigraphie médiévale en Belgique?’* (J. Stiennon, 1955). Sedertdien lijkt er nog niet veel schot in de zaak gekomen te zijn (cf. R. Favreau, 1979, pp. 107-108: *“En 1892 C.A. Serrure souhaitait que « l’épigraphie du moyen âge et des temps modernes » soit enfin ‘traitée dans une publication d’ensemble », et il indiquait « à grands traits ce qu’il y aurait à réunir pour produire sous ce rapport oeuvre méritoire ». Le nouvel appel lancé en 1953 à ce même sujet par M. Jacques Stiennon n’a pas été davantage entendu”*. Hierin is misschien verandering aan het komen: zowel V. Vermeersch, 1976, als H. Kockerols, 1999, besteden in hun studies (een beetje) aandacht aan de epigrafie, maar blijven toch nog steeds vooral op het kunsthistorische aspect van de grafmonumenten gericht.

Onze ambities reikten verder dan wat we verwezenlijkten. Er waren immers zoveel documenten en mogelijke probleemstellingen voor handen, dat we keuzes moesten maken. Zo waren we bijvoorbeeld graag dieper ingegaan op de banden van individuen en families met de religieuze instellingen waar ze begraven werden, maar dit bleek binnen het tijdsbestek van een licentiaatsverhandeling niet meer haalbaar.¹² Ook hadden we graag nog

¹² Sociale studies betreffende het middeleeuwse en zestiende-eeuwse Gent zijn o.a.: M. Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578)*, Brussel, 1965 (geeft naast de verhouding van Gent tegenover de centrale instellingen in de Nederlanden ook een beeld van de daaruit voortspuitende machtsverhoudingen in de stad); F. Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen/'s Gravenhage, 1938; W. Blockmans e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14de en 15de eeuw*, Heule, 1971-1973; W. Blockmans, 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen in de vijftiende eeuw (1400-1506)', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, NR, XLI, 1987, pp. 75-96; W. Blockmans, 'De tweekoppige draak. Het Gentse stadsbestuur tussen vorst en onderdanen, 14de-16de eeuw', in: J. De Zutter, L. Charles & A. Capiteyn (eds.), *Qui valet ingenio. Liber Amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, pp. 27-37; M. Boone & B. Reusens, 'Topografische verdeling van de welvaart te Gent aan het einde van de 15de eeuw', in: *Spiegel Historiae*, 14, 1979, pp. 541-545; M. Boone, W. Dumon & B. Reusens, *Immobiëlenmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503*, Kortrijk, 1981; M. Boone, 'Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de late middeleeuwen', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (ancien régime) (11de internationaal colloquium Spa 1982)*, Brussel, 1984; M. Boone, M. Danneel & N. Geirnaert, 'Pieter IV Adornes (1460-ca. 1496): een Brugs patriciër in Gent', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, NR, XXXIX, 1985, pp. 123-197; M. Boone, *Gent en het Bourgondische staatsvormingsproces, ca. 1385 – ca. 1453. Een financiële en sociaal-politieke geschiedenis*, Gent, 1987-1988 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), uitgegeven in twee delen als: M. Boone, *Geld en macht: de Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming 1384-1453*, Gent, 1990, en M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 – ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990; M. Boone, M.C. Laleman & D. Lievois, 'Van Simon sRijkensteen tot Hof van Rijkhove. Van erfachtige lieden tot dienaren van de centrale Bourgondische staat', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, NR, XLIV, 1990, pp. 47-86; M. Boone & H. Brand, 'Vollersoproeren en collectieve actie in Gent en Leiden in de veertiende en vijftiende eeuw', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, XIX, 1993, 2, pp. 168-192; J. Dambruyne, 'Sociale mobiliteit en status in het zestiende-eeuwse Gentse ambachtwezen', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, NR, L, 1996, pp. 73-120; J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984; K. Hancke, *Conflict en confiscatie. Een bijdrage tot de kennis van de sociale structuren te Gent op het einde van de XVde eeuw*, Gent, 1995 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling); Ph. Lardinois, 'Symptomen van een middeleeuwse clan: de erfachtige lieden te Gent in de 1^e helft van de 14de eeuw', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, NR, XXXI, 1977, pp. 65-76; D. Nicholas, *The domestic life of a medieval city. Women, children and the family in fourteenth-century Ghent*, Lincoln, 1985; D. Nicholas, *The metamorphosis of a medieval city. Ghent in the age of the Artevelde 1302-1390*,

andere documenten geraadpleegd, zoals testamenten en memorieboeken van religieuze instellingen. We menen dan ook te mogen zeggen dat deze studie slechts een aanzet beoogt te zijn voor verdere studie aan de hand van het repertorium en de gegevens in bijlagen, en dit in combinatie met andere, nieuwe gegevens.

1.2. SYSTEMATISCHE, CHRONOLOGISCHE EN TOPOGRAFISCHE BEGRENZINGEN

Bij het samenstellen van een repertorium moet men een aantal begrenzungen vooropstellen. Zo was dé essentiële voorwaarde voor een grafschrift om opgenomen te worden in het repertorium het bevatten van de naam van de overledene(n) en een overlijdensdatum of stichtingsdatum van het monument.

De *terminus ad quem* die we voor het opnemen van data in ons repertorium hanteerden is het einde van de Calvinistische Republiek, nl. 17 september 1584.¹³ De keuze van deze datum is tegelijk willekeurig en niet willekeurig gekozen. Ten eerste is ze willekeurig gekozen, aangezien veranderingen in grafschriften en graficonografie slechts geleidelijk optreden en er zodoende geen verschil op te merken is tussen een grafschrift of grafmonument uit het jaar 1584 en een grafschrift of grafmonument uit het jaar 1585. Toch is de *terminus ad quem* niet helemaal willekeurig gekozen, aangezien we de gevolgen van de beeldenstormen van 1566 en 1578 willen inschatten. Daarom leek het einde van de Calvinistische Republiek ons een goede symbolische einddatum.

Geografisch is ons onderzoeksterrein beperkt tot de religieuze instellingen – kerken en kapellen van parochies, kapittels, abdijen, kloosters, godshuizen, hospitalen en begijnhoven – in het gebied van Gent *intra muros*, zoals het was vóór de aanleg van nieuwe stadsversterkingen onder het calvinistisch bewind (1577-1584).¹⁴ Het aanleggen van die stadsversterkingen zorgde er immers voor dat het grondgebied van Gent verkleinde,

Lincoln/Leiden, 1987; P.P.J.L. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990 (geeft naast de verhouding van Gent tegenover de centrale instellingen in de Nederlanden ook een beeld van de daaruit voortspuitende machtsverhoudingen in de stad). Voor meer algemene studies over het sociale leven in de laat-middeleeuwse steden – meestal met betrekking tot de Nederlanden – verwijzen we naar: W. Blockmans & A. Janse (eds.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout, 1999; M. Carlier, A. Greve, W. Prevenier & P. Stabel (eds.), *Hart en marge in de laat-middeleeuwse stedelijke maatschappij. Handelingen van het colloquium te Gent (22-23 augustus 1996)*, Leuven-Apeldoorn, 1997; D. Nicholas, *The growth of the medieval city: from late antiquity to the early fourteenth century*, Londen, 1997; D. Nicholas, *The later medieval city*, Londen, 1997; W. Prevenier (ed.), 1998.

¹³ Cf. J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984.

¹⁴ Over de Gentse religieuze instellingen: J. Decavele & J. Art, 1981.

waardoor we heel wat kerken en kapellen, die zich op het ‘middeleeuwse’ grondgebied van Gent binnen de muren bevonden, uit ons repertorium zouden moeten schrappen. G. Van Doorne omschrijft de impact van de nieuwe Gentse stadsversterkingen uit de calvinistische periode als volgt: *“Wat in de Middeleeuwen juist haar kracht uitmaakte werd een handicap toen men haar [Gent] tot een verschanste vesting wilde omvormen. De stadsomtrek was veel te lang, de spreiding van de bebouwde oppervlakte zeer onregelmatig, de waterbouwkundige en verkeerstechnische problemen van zeer complexe aard. Voor de aanleg van de gebastioneerde omheining moesten enkele van de belangrijkste waterwegen gedeeltelijk verlegd worden (de ‘Kleine Schelde’ aan het Leysenbastion, de verbinding van de Leie en de Lieve tussen Einde Were en de Brugse poort, de Sassevaart in Meerhem); tientallen kerken, kloosters, huizen, molens en dienstgebouwen moesten gesloopt worden; de guerilla-oorlog tegen de Malcontenten maakte de afbraak van verschillende kastelen en kerken in de omgeving noodzakelijk; gehele stadswijken moesten verdwijnen of werden van het centrum afgescheiden (Heilig Kerstparochie, de voorsteden buiten de poorten, de Muidewijk). Het nieuwe tracé doorsneed gebieden waar nooit een vestingslinie was geweest (Ham, Visserij, Heirnis, Bijlokemeersen, Ekkergem, Meerhem) en maakte de verplaatsing van de Rabotsluis en de bouw van een nieuw sas in Meerhem noodzakelijk. De verdeling van de percelen werd grondig verstoord, de brede vestinggrachten bedreigden de meersen met uitdroging en de hoge wallen vormden een echt windscherm voor de molens, waarvan de meeste dan ook moesten verplaatst worden”*.¹⁵

Deze geografische beperking en het al dan niet voorkomen van de betreffende instellingen in de grafschriftenverzamelingen leidde tot de volgende lijst van religieuze instellingen, waarvan we de grafschriften met namen van de overledenen en overlijdens- of stichtingsdata vóór 17 september 1584 in het repertorium hebben opgenomen.¹⁶ Wat de parochie- en kapittelkerken betreft: Heilig Kerst, Onze-Lieve-Vrouw op Sint-Pieters, Sint-Jans (vanaf 1540 Sint-Baafs), Sint-Jacobs, Sint-Martinus te Ekkergem, Sint-Michiels, Sint-Niklaas, Sint-Veerle. Wat de abdij- en kloosterkerken betreft: agneten, arme claren, augustijnen, Bijloke, cellebroers, dominicanen, franciscanen, Galilea, grauwezusters bij Sint-Jacobs, grauwezusters bij Sint-Jans, karmelieten, kartuizers op Rooigem, Sint-Baafs, Sint-Pieters, zwartzusters in Onderbergen. Wat tenslotte de begijnhoven, godshuizen, hospitalen en kapellen betreft: Cathelijnekapel bij het begijnhof Ter Hoyaen, Hebberechtshospitaal, Poortakker, Rijke Gasthuis, Sint-Elisabethbegijnhof, Sint-Jacobsgodshuis, Sint-Jorisgodshuis, Wenemaershospitaal, Wolweverskapel.

Een andersoortig beperking die wij bij ons onderzoek doorvoerden, was de keuze om met een selectie van handschriften van de Gentse Universiteitsbibliotheek te werken. Binnen het kader van dit afstudeerwerk was het immers onmogelijk om alle op het spoor gekomen

¹⁵ G. Van Doorne, 1975, p. 204.

¹⁶ Indien een instelling in een grafschriftenverzameling opgenomen werd en beantwoordt aan de door ons gestelde geografische beperkingen, maar er geen grafschriften uit de door ons bestudeerde periode vermeld worden, werd zij niet in de lijst opgenomen.

épitaphiers of grafschriftenverzamelingen in het onderzoek op te nemen.¹⁷ We kozen voor deze bibliotheek omdat zij over een aanzienlijk aantal *épitaphiers* betreffende Gent beschikt. Uit deze handschriften kozen wij deze waarvan de auteurs zo dicht mogelijk bij de door ons bestudeerde periode leefden (zestiende en zeventiende eeuw), en de grafschriften zo mogelijk nog met eigen ogen hebben gezien. Gedwongen moesten we meestal onze toevlucht nemen tot – indien mogelijk eigentijdse – afschriften van dergelijke werken. Auteurs van latere grafschriftenverzamelingen (uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw) echter hebben de grafschriften met vrijwel alle zekerheid niet zelf gezien en baseren zich op wat hun voorgangers-‘geneografen’ bij elkaar gepend hadden.

¹⁷ Handschriften die mogelijk interessante gegevens kunnen opleveren, maar niet in ons onderzoek werden opgenomen: *Besançon, Bibliothèque municipale: collection Chifflet, ms. 64 (Épitaphes recueillies dans les églises des Flandres et de l'Artois - ook talrijke andere handschriften uit de collectie Chifflet bevatten grafschriften, 16de-17de eeuw). Brussel, Koninklijke Bibliotheek: fonds Goethals, 1655 (Épitaphes de Flandre et de Hollande, 17de eeuw); fonds Merghelynck, nr. 34 (J. le Boucq, Épitaphier des Flandre et Pays-Bas, 1521); ms. 16901 (Inscriptions sépulcrales de la ville de Gand, 17de eeuw); ms. 16902 (Épitaphes des églises de la ville de Gand, 18de eeuw). Douai, Bibliothèque municipale: ms. 965 (Recueil d'épitaphes et armoiries en Flandre et en Hainaut, 16de eeuw); ms. 966 (F.-I. Malotau, Recueil des anciens tombeaux, épitaphes et sépultures de la plupart des églises des Pays-Bas, 18de eeuw); ms. 967 (F.-I. Malotau, Recueil des anciens tombeaux, épitaphes... d'Artois, Flandres, Hainaut, 1740); ms. 968 (F.-I. Malotau, Recueil d'épitaphes et armoiries de la plupart des églises des Pays-Bas, 18de eeuw). Gent, Stadsarchief: reeks LXXXIV: hs. Gaillard (17de eeuw) en hs. Maes (Versameling der wapenschilden van de abdijen, abten, abdissen, kapittels, kloosters en gestigten binnen Gent en in België, 19de eeuw). Gent, Universiteitsbibliotheek: hs. 4172 (E. de Potter, Recueil d'épitaphes relevées à Gand et dans la Flandre Orientale, 4 bdn., 19de eeuw); hs. G. 3015 (Grafschriften in Vlaanderen, gekopieerd uit de werken van Sanderus, 17de-18de eeuw); hs. G. 3858 (Genealogie van de familie van Hauwe, met grafschriften, wapens en aantekeningen, 17de-18de eeuw); hs. G. 10977 (Jean de Meyer, Grafschriften en grafmonumenten in de St.-Baafskerk te Gent; 1836-1842); hs. G. 11478-11483 (A.L. van Hoorebeke, Recueil des épitaphes tant anciennes que modernes des églises, couvents, monastères, hôpitaux et cimetières de la ville de Gand, 6 bdn., 1849); hs. G. 11767 (Grafschriften en andere inscripties in Gent en omgeving, met historische aantekeningen; 17de eeuw); hs. G. 12097 (Annales Elmarenses; 14de eeuw; van de grafschriften uit dit handschrift wordt al enkele decennia lang de uitgave verwacht, cf. J.C. Ghislain, 1993, p. 131, n. 60; K. Strecker, 1939, pp. 297-301, gebruikt dit handschrift voor de uitgave van enkele grafschriften uit de Ottoonse tijd; cf. *Les annales de Saint-Pierre de Gand et de Saint-Amand. Annales Blandinienses – Annales Elmarenses – Annales Formoselenses – Annales Elnonensis*, ed. Ph. Grierson, Brussel, 1937); hs. G. 12140 (Beschrijving van grafstenen en glasramen in Gentse kerken, 16de-19de eeuw); hs. G. 12926 (Graf- en gedenkschriften in de kerken van Gent en van enkele andere Oostvlaamse gemeenten; 18de eeuw; cf. J. Béthune, 1900, pp. XXXVII-XL); hs. G. 14931 (P.J. Goetghebuer, Recueil des épitaphes, inscriptions, etc. des églises, couvents et hospices à Gand, 19de eeuw).*

2. BRONNEN EN LITERATUUR

2.1. BRONNEN

2.1.1. Materiële resten: de grafmonumenten¹⁸

Een redelijk aantal Gentse grafmonumenten uit de Middeleeuwen en de zestiende eeuw bevinden zich nog in de oorspronkelijke religieuze instelling. De meeste hiervan zijn terug te vinden in de Sint-Baafskathedraal,¹⁹ andere bevinden zich in de Sint-Niklaas- en Sint-Jacobskerk.²⁰ Een vloerzerk, die in de jaren negentig van de twintigste eeuw tijdens archeologisch onderzoek in het klooster van de karmelieten aan het licht kwam, werd in de nieuwe bevloering van de voormalige kloosterkerk opgenomen.²¹ De meeste van de bewaard gebleven grafmonumenten bevinden zich echter in het Museum voor Stenen Voorwerpen.²² Ook het Bijloekemuseum herbergt enkele monumenten.²³

2.1.2. Archivalische bronnen: de *épitaphiers* of *grafschriftenverzamelingen*²⁴

R. Favreau omschrijft *épitaphiers* of grafschriftenverzamelingen als "*recueils consacrés à des épitaphes ou faisant une place prépondérante aux épitaphes*"²⁵. Ze werden van de zestiende tot en met de negentiende eeuw bij elkaar geschreven door erudieten, die vooral in de heraldiek en genealogische gegevens uit het grafschrift geïnteresseerd waren. Aangezien er relatief gezien weinig grafmonumenten bewaard gebleven zijn, vormen zij de belangrijkste bron voor grafschriften uit voorbije eeuwen.

Bij het samenstellen van het repertorium maakten wij gebruik van een selectie handschriften uit de Universiteitsbibliotheek van Gent, waarvan wij de ontstaanscontext en de auteur hieronder zullen schetsen.

Eerst willen we nog melding maken van enkele uitgaven van Gentse grafschriften die op de *épitaphiers* zijn gebaseerd. In de tweede helft van de 19de eeuw begon een 'comiteit' van Gentse erudieten met het uitgeven van Oost-Vlaamse grafschriften, waarbij ze zich

¹⁸ We bekeken de bewaard gebleven grafmonumenten tijdens najaar 1999 en voorjaar 2000.

¹⁹ Cf. bijl. 3, nrs. 6, 56, 57, 64, 81, 85, 87, 89, 90, 91, 94, 96, 97, 98, 100, 103, 105, 106, 111, 112, 119, 124, 129, 130, 134, 137, 145, 153, 154, 155, 157, 158, 166, 170, 175; de meeste bevinden zich niet meer op hun oorspronkelijke plaats (cf. E. Dhanens, 1965, *passim*), vele vloerzerken werden tegen de muur opgesteld.

²⁰ Cf. bijl. 3, nrs. 86, 144 (Sint-Niklaas), 141 (Sint-Jacobs).

²¹ Cf. L. Bauters, e.a., 1994.

²² Cf. A. Van Den Kerkhove & J. Baldewijns, 1986.

²³ Cf. bijl. 3, nrs. 62, 66, 67, 109.

²⁴ Voor een beschrijving van de door ons gehanteerde handschriften verwijzen we naar bijlage 1.

²⁵ R. Favreau, 1997, p. 310.

vooral op de handgeschreven grafschriftenverzamelingen baseerden. Jammer genoeg vonden de uitgevers het niet nodig om de geraadpleegde handschriften per uitgegeven grafschrift te vermelden. Slechts in het geval van de dominicanenkerk werd de volledige lijst van geconsulteerde handschriften (met de toenmalige eigenaars ervan) voor de eigenlijke uitgave van de grafschriften vermeld. Deze groots opgevatte reeks werd niet voltooid. Voor Gent werden enkel met betrekking tot de door ons bestudeerde periode de grafschriften van de parochiekerken Sint-Martinus, Heilig Kerst, Sint-Michiels, Sint-Jacobs, Sint-Niklaas, en van de kloosterkerken van de dominicanen, de augustijnen, de recolletten en de capucijnen uitgegeven.²⁶ Daarnaast waren er nog allerlei kleinschalige initiatieven voor het uitgeven van grafschriften op basis van grafschriftenverzamelingen.²⁷

U.B.G., hs. G. 5860-5860(1)

Dit driedelige handschrift, dat titel noch auteur vermeldt, is naar alle waarschijnlijkheid een kopie uit de late achttiende eeuw van een zestiende-eeuws handschrift van Cornelis Gailliard. J. Béthune haalt enkele doorslaggevende argumenten aan om het oorspronkelijke werk aan deze auteur toe te schrijven.²⁸

Deze *man van wapenen*, die afkomstig was uit een Brugs patricisch geslacht, werd omstreeks 1520 in Brugge geboren en overleed daar ook in 1563. Cornelis Gailliard was echter verre van honkvast: acht van zijn jonge jaren bracht hij door in Italië en twee jaar na zijn terugkeer in Vlaanderen in 1545 vertrok hij op bedevaart naar Jeruzalem, waar hij tot ridder geslagen werd. In 1549 keerde hij terug naar Brugge, waar hij een jaar later Catherine van Dronghen huwde. Vanaf die periode leek zijn reiswoede wat getemperd: hij trok enkel nog Vlaanderen en de naburige provincies rond op zoek naar genealogische en heraldische gegevens. Twee maanden vóór zijn dood verbleef hij met dit doel nog in Zeeland.²⁹ Dat hij het vertrouwen van hooggeplaatste personen genoot, bewijst onder andere het feit dat hij aangesproken werd om genealogische raadgevingen te verschaffen voor de decoratie van het grafmonument van Karel de Stoute in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, dat daar opgericht werd in opdracht van diens achterkleinzoon Filips II.³⁰

Het driedelige handschrift is, zoals reeds gezegd, een kopie uit de late achttiende eeuw, die waarschijnlijk voor rekening van de Brugse bibliofiel Joseph van Huerne werd

²⁶ Graf- en gedenkschriften, 1857-1866.

²⁷ Cf. Berymde grafschriften, 1838; 'Inscriptiones sepulchrales quae extiterunt in ecclesia parochiali Sancti Nicolai Gandavi, ante annum M.D.C.', in: Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1858, pp. 203-213; K. Strecker, 1939, pp. 297-301; H. De Schrijver, 1973-1974; Epitaphes anciennes, 1839; R. Schoorman, 1890.

²⁸ J. Béthune, 1900, pp. VIII-IX.

²⁹ U.B.G., hs. G. 5860-5860(1), f° 382.

³⁰ Over het leven en de verwezenlijkingen van C. Gailliard, zie o.a. J. Béthune, 1900, pp. III-VII. C. Gailliard heeft eveneens grote aandacht aan Brugse grafschriften besteed, wat gezien zijn afkomst niet zo verwonderlijk is; cf. J. Béthune, 1900, pp. XVI-XVII, XXV-XXVII, en V. Vermeersch, 1976, pp. 18-19.

uitgevoerd. In 1862 behoorde het werk toe aan de Brugse kanunnik Carton.³¹ In 1893 werd het geheel toevallig door de toenmalige bibliothecaris van de Universiteit van Gent, F. vander Haeghen, in een antiquariaat ontdekt en verworven voor de bibliotheek waar hij voor werkte.³²

Aangezien het werk een kopie is, moeten we er rekening mee houden dat de kopiist hoogstwaarschijnlijk fouten heeft gemaakt bij het overschrijven van de tekst.³³ Aan de oorspronkelijke tekst – geredigeerd tussen 1558 en 1563 – werden enkele zaken toegevoegd, maar dit enkel voor een paar gemeenten uit de buurt van Gent, dus niet voor de stad zelf. Deze toevoegingen gebeurden met alle waarschijnlijkheid door Filips van de Kethulle en Karel van Yedeghem in de vroege zeventiende eeuw. Hun tekst volgt echter de oorspronkelijke tekst en lijkt de redactie van Cornelis Gailliard niet verstoord te hebben.³⁴

Eerder dan een volledig en compleet afgewerkt handschrift, komt deze ‘*épitaphier*’ over als een verzameling nota’s voor persoonlijk gebruik en het was waarschijnlijk nooit de bedoeling van de auteur om deze gegevens publiek te maken. Zo bevat het werk geen afbeeldingen van wapenschilden en is er slechts weinig aandacht geschonken aan de opeenvolging van de grafschriften: soms weet men niet of men bepaalde grafschriften apart of samen moet situeren. Ook geeft de auteur op vele momenten slechts een beschrijving van het grafmonument en het grafschrift, in de trant van ‘daer licht de zaerck van ... die overleet op ...’.

Het belang van deze grafschriftenverzameling ligt vooral in het feit dat ze is opgesteld vóór het uitbreken van de beeldenstormen in Gent in 1566 en 1578 – en dat ze bijgevolg theoretisch ook alle monumenten bevat, die in de beeldenstorm vernield werden. Ook is ze zo belangrijk voor de Gentse grafschriften omdat bijna twee van de drie volumes van het werk over religieuze instellingen van deze stad handelen.

U.B.G., hs. G. 11766 (U.B.G., hs. G. 11767; U.B.G., hs. G. 12926)

Dit mooi verzorgde handschrift werd door de bibliothecaris F. vander Haeghen in 1896 voor de prijs van vierhonderd frank voor de Gentse Universiteitsbibliotheek verworven. Op dat ogenblik was het volume “*par la maladresse d'un relieur moderne, dans un état de désordre complet et de confusion inextricable*”.³⁵ J. Béthune kreeg de opdracht het werk in zijn oorspronkelijke toestand te herstellen. Dit was geen onbegonnen werk, aangezien hs. G.

³¹ Dit wordt niet vermeld door J. Béthune, 1900. De naam van de kanunnik werd aangebracht op de inhoudstafel en namenindex, die als losse bladen bij het handschrift gevoegd werden.

³² J. Béthune, 1900, p. IX.

³³ Vaak is duidelijk dat hij de oorspronkelijke tekst niet kon ontcijferen: zo vindt men vele hiaten bij de beschrijvingen van de wapenschilden in het handschrift.

³⁴ J. Béthune, 1900, pp. IX-X.

³⁵ J. Béthune, 1900, p. XXXII.

12926 van dezelfde bibliotheek een achttiende-eeuwse kopie, die vervaardigd werd in opdracht van L.J. de Crombrugghe de Loovelde (1689-1758), van dit werk is.³⁶ Aan de hand van dit laatstgenoemde handschrift kweet J. Béthune zich van zijn taak.³⁷ Toch zijn hs. G. 11766 en hs. G. 12926 niet volledig identiek: ongeveer 200 grafschriften werden door de kopiist die hs. G. 12926 samenstelde weggelaten en er zijn slechts 3 grafschriften uit hs. G. 12926 die niet in hs. G. 11766 vermeld staan.³⁸

Waarschijnlijk werd dit handschrift, dat praktisch exclusief Gentse grafschriften bevat, rond 1623³⁹ door Christoffel van Huerne geredigeerd. Deze 'geneograaf' werd geboren rond 1550 en overleed te Gent in 1629.⁴⁰

U.B.G., hs. G. 12925

Dit anoniem handschrift, waarvan de auteur niet geïdentificeerd kon worden, dateert uit de tweede helft van de zestiende eeuw. Het werd geschreven na de beeldenstorm van 1566, aangezien ernaar verwezen wordt. Dit bijzonder verzorgde werk werd dus opgesteld door een tijdgenoot van Cornelis Gailliard. Dat het hier om een ooggetuigenverslag gaat, bewijzen allerlei opmerkingen in de tekst. Het is geen compilatie van teksten uit andere *épitaphiers*, maar een origineel werk. In de achttiende eeuw kwam het in het bezit van L.J. de Crombrugghe de Loovelde (1689-1758).⁴¹

³⁶ In het kader van ons onderzoek hebben we hs. G. 12926 niet nader onderzocht. We merken hierbij wel op dat het om een mooi verzorgd exemplaar gaat. Ook hs. G. 11767 lijkt een kopie van hs. G. 11766 te zijn. Aangezien het niet vermeld wordt door J. Béthune, 1900, was het toen waarschijnlijk nog niet in het bezit van de Gentse Universiteitsbibliotheek of van één van de kennissen van de baron. In het kader van deze studie hebben we hs. G. 11767 eveneens niet nader onderzocht. Een eerste indruk leert dat het veel slordiger en kleiner geschreven is en dat de wapenschilden niet ingekleurd werden. Waarschijnlijk werd het afgeschreven voor eigen gebruik. Misschien is het wel de kladversie van hs. G. 11766? De steekkaart in de Handschriftenleeszaal van de Gentse universiteitsbibliotheek plaatst het handschrift in de zeventiende eeuw.

³⁷ Achteraan hs. G. 11766 werd de brief bevestigd, waarin J. Béthune aan F. vander Haeghen uitleg verschaft over de manier waarop hij het handschrift opnieuw heeft samengesteld.

³⁸ J. Béthune, 1900, pp. XXXIII-XXXIV.

³⁹ Het jongste grafschrift uit de verzameling stamt uit 1622; cf. J. Béthune, p. XXXIV.

⁴⁰ Over Christoffel van Huerne: E. van Arenbergh, 'Huerne ou Heurne, Christophe van', in: *Biographie Nationale*, IX, Brussel, 1886-1887, kol. 622. Voor het artikel betreffende het grafmonument van Antoon van Hille, dat in het klooster van de geschoeide karmelieten werd teruggevonden, werd ook van dit handschrift gebruik gemaakt; cf. L. Bauters, e.a., 1994, p. 10 en in het bijz. n. 14.

⁴¹ J. Béthune, 1900, pp. XLI-XLIV.

U.B.G., hs. G. 14029

Dit dunne handschrift was ooit in het bezit van J. de Saint-Genois (+ 1867). Het werd in 1884 op een openbare veiling verworven door de Gentse Universiteitsbibliotheek. De 30 folio's van het handschrift lijken afkomstig uit een meer omvangrijk werk. J. Béthune vermoedt dat het hier gaat om een fragment uit het werk van Cornelis Gailliard "*transcrit vers l'époque même de sa rédaction*" (late zestiende eeuw).⁴²

2.1.3. Archivalische bronnen: het iconografisch materiaal

Arent van Wynendaele (August Van Lokeren)

De zestiende-eeuwse Gentse schilder Arent van Wynendaele maakte rond 1560 een twaalfstal tekeningen van grafmonumenten uit Gentse kerken.⁴³ Ze behoorden oorspronkelijk tot een handschrift dat na de dood van Arent van Wynendaele in 1592 in de handen van Christoffel van Huerne kwam. Enkele tekeningen bleven in origineel bewaard. De overige zijn verloren gegaan, maar er werden in de negentiende eeuw kopieën van gemaakt door A. Van Lokeren en P.J. Goetghebuer. Voor de uitgave van de *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaenderen* werden enkele van de tekeningen 'bewerkt' ("*gravées sur pierre, avec un soin inutile et regrettable qui dénature encore le caractère des dessins, déjà suffisamment dépourvus de style, de Van Wynendaele*"⁴⁴). De oorspronkelijke tekeningen en kopieën bevinden zich nu in de *Atlas Goetghebuer* in het Stadsarchief van Gent.⁴⁵

Anthonio de Succa

De schilder Anthonio de Succa (ca. 1567-1620) deed in opdracht van de aartshertogen Albrecht en Isabella in het begin van de jaren 1600 opzoeken in verband met afbeeldingen van vorsten die de Nederlanden ooit bestuurd hadden ("*commis a la recherche effigiaire de princes*"). Deze afbeeldingen bevonden zich verspreid over de Nederlanden, en daarom reisde de schilder het land af. De schetsen die hij hierbij maakte, en die veel tekeningen van ligbeelden van grafmonumenten bevatten, bleven bewaard in de Brusselse Koninklijke bibliotheek⁴⁶. In februari 1602 deed Anthonio de Succa Gent aan. Hij bezocht er Christoffel van Huerne, die tekeningen van Arent van Wynendaele in zijn bezit had. Anthonio de Succa

⁴² J. Béthune, 1900, pp. XXXVI-XXXVII.

⁴³ Cf. A. Heins, 1939. Volgens A. Van Werveke zou het ook om tekeningen van de hand van de schilder de Stoevere kunnen gaan (cf. A. Heins, 1939, p. 1).

⁴⁴ A. Heins, 1939, p. 2.

⁴⁵ Vroeger bevonden deze tekeningen zich samen in doos 113 (*Album Wynendaele*); nu zitten de tekeningen verspreid over de verschillende lades, die geografisch geordend zijn.

⁴⁶ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. II 1862 (*Memoriën van Anthonio de Succa*); in 1977 werd dit handschrift uitgegeven naar aanleiding van een tentoonstelling in de Nassaukapel van de Koninklijke Bibliotheek, cf. Anthonio de Succa, 1977.

maakte er onder andere schetsen van de afbeeldingen van de graven van Vlaanderen, Isabella van Oostenrijk, Robrecht van Vlaanderen, Pieterkin van Vlaanderen, Geraard de Duivel en zijn echtgenote en Margriete van Ghistel op hun grafmonumenten.⁴⁷ Het is niet duidelijk of de schilder naar de natuur tekende of de tekeningen van Arent van Wynendaele kopieerde.⁴⁸

P.J. Goetghebuer

In de *Atlas Goetghebuer* in Gent vonden we een aantal tekeningen van grafmonumenten, die door P.J. Goetghebuer in de negentiende eeuw vervaardigd werden. Uitgezonderd de tekeningen van de graven van Vlaanderen, die op de tekeningen van Arent van Wynendaele zijn gebaseerd, is het onduidelijk op welke bronnen P.J. Goetghebuer zich voor deze schetsen baseerde. Waarschijnlijk baseerde hij zich op grafschriften en beschrijvingen van grafmonumenten uit grafschriftenverzamelingen. Men moet de voorstellingen wel met een korreltje zout nemen, want de gelijkenis met het origineel is niet echt treffend. Zo werd in 1864 de vloerzerk van Bussart van Munte en zijn echtgenote Margriete Sersanders gerecupereerd.⁴⁹ Indien men het originele grafmonument vergelijkt met de tekening die P.J. Goetghebuer er voordien van gemaakt had, kan men zich voorstellen dat Goetghebuer zijn fantasie wel degelijk heeft aangesproken.⁵⁰

W.F. Creeny

Deze Engelse geestelijke trok op het einde van de negentiende eeuw door Europa om wrijfplaten te maken van grafplaten⁵¹ en vloerzerken.⁵² In Gent raakte hij danig onder de indruk van de uitgebreide collectie vloerzerken, met als gevolg dat van de 69 grafmonumenten, die hij in zijn uitgave over de vloerzerken op het Europese continent opnam, er 11 uit Gent stammen.⁵³ Door deze publicatie werd de Gentse collectie grafmonumenten ook buiten de landsgrenzen bekend en geprezen.

⁴⁷ Anthonio de Succa, 1977 [1602], f° 60 r°-62 v°, 64 r°-v°.

⁴⁸ Anthonio de Succa, I, 1977, pp. 179-196. Ons lijkt de laatste optie de meest waarschijnlijke, omdat de schilder geen schetsen heeft gemaakt van beelden op grafmonumenten die niet eveneens door van Wynendaele waren getekend. Voor de gisant van Margriete van Ghistele moet de Succa met alle zekerheid gebruik gemaakt hebben van de tekening van van Wynendaele, want het beeld was tijdens één van de beeldenstormen vernietigd; cf. bijl. 3, nr. 85.

⁴⁹ Cf. bijl. 3, nr. 80.

⁵⁰ Vergelijk ill. 43 met ill. 44.

⁵¹ W. Creeny, 1884 (pl. 12 betreft de inlegplaten van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen).

⁵² W. Creeny, 1891.

⁵³ W. Creeny, 1891, pl. 9, 11, 17, 18, 25, 31, 32, 60, 64, 65, 66.

Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (H. Rousseau)

De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel bezitten eveneens een verzameling wrijfplaten van grafmonumenten. H. Rousseau publiceerde in 1912 een catalogus van deze collectie, waarin zich 17 Gentse exemplaren bevinden.⁵⁴ Jammer genoeg werden slechts weinig wrijfplaten als illustratie in het werk opgenomen.

2.1.4. *Archivalische bronnen: contracten van zarchauwers en stichtingsakten van vrije sepulturen*

Zowel V. vander Haeghen als D. Roggen maakten bij hun studie over de productie van Gentse grafmonumenten gebruik van contracten van *zarchauwers* met hun klanten.⁵⁵ Zij speurden dergelijke documenten op in de registers van de schepenbank van de Keure, die als instelling van vrijwillige rechtspraak dergelijke contracten kon bekrachtigen.

Het aanschaffen van een begraafplaats (*vrije sepulture*) in een kerk werd bezegeld door een akte, die eventueel eveneens voor de schepenen van de Keure werd gepasseerd. Het lag niet in de bedoeling van deze licentiaatsverhandeling om dergelijke documenten op te sporen, maar toch hebben wij een tweetal akten in onze bijlagen opgenomen om een beter inzicht te krijgen over de praktijk van begraven in kerken.⁵⁶

2.2. LITERATUUR

Wat het eerste deel over de middeleeuwse en zestiende-eeuwse doodsbeleving betreft, maakten we in grote mate gebruik van de publicaties van Ph. Ariès: zijn grootschalige studie over de mentaliteitsgeschiedenis van de dood wordt meer dan twintig jaar na verschijnen nog steeds als een standaardwerk beschouwd.⁵⁷ Ook meer recente publicaties over de visie van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens op de dood werden door ons geraadpleegd.⁵⁸ Wat de godsdienstbeleving in Gent betrof, maakten we gebruik van de studies van P. Trio over de broederschappen.⁵⁹

Voor het tweede deel, dat over de grafmonumenten handelt, moesten we vooral bij kunsthistorische studies te rade gaan. Vooral de uitgegeven doctoraatsverhandeling van V. Vermeersch over de Brugse grafmonumenten tot 1578 bleek een goede leidraad.⁶⁰ Een soortgelijk werk over de grafmonumenten van 1100 tot 1800 in het arrondissement van Hoei

⁵⁴ H. Rousseau, 1912, nrs. 4, 6, 9, 13, 14, 15, 20, 21, 37, 43, 54, 67, 70, 87, 90, 94, 97.

⁵⁵ V. vander Haeghen, 1913; D. Roggen, 1938.

⁵⁶ Cf. bijlage 2.

⁵⁷ Ph. Ariès, 1975; Ph. Ariès, 1987a; Ph. Ariès, 1987b.

⁵⁸ P. Binski, 1996; T. van Bueren, 1999.

⁵⁹ P. Trio, 1990; P. Trio, 1993.

⁶⁰ V. Vermeersch, 1976.

werd onlangs uitgegeven door H. Kockerols.⁶¹ Ook voor dit deel hanteerden we de publicaties van P. Binski en T. van Bueren (memorietafels). Het algemeen werk van F. Greenhill over vloerzerken van ca. 1100 tot ca. 1700 bleek best interessant, maar spitst zich voor een groot deel toe op kostuumgeschiedenis, waar wij niet op zullen ingaan.⁶² Wat de Gentse grafmonumenten en hun vindplaatsen betreft, moesten we vooral terugvallen op kleinschalige publicaties in Gentse archeologische en geschiedkundige tijdschriften en tentoonstellingscatalogi.⁶³ Betreffende de grondstof die hoofdzakelijk voor grafmonumenten gehanteerd werd, nl. Doornikse kalksteen, gebruikten we de studie van L. Nys over de exploitatie en het gebruik van deze steen van de dertiende tot en met de vijftiende eeuw.⁶⁴ Naast de publicaties van V. vander Haeghen⁶⁵ en D. Roggen⁶⁶ was deze studie trouwens ook interessant voor de productie van grafmonumenten in Gent. Om het effect van de beeldenstormen op de grafmonumenten te meten, maakten we ook gebruik van literaire bronnen, zoals werken van M. van Vaernewyck, P.B. de Jonghe en J. van den Vivere.⁶⁷

Voor het deel over de grafschriften vielen wij vooral terug op materiaal dat wij zelf bij elkaar gebracht hadden, namelijk het repertorium, de lijst van de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten (bijlage 3) en de illustraties. De werken van F. Greenhill en R. Favreau boden ons enige informatie betreffende de paleografie van de letters en de taal van de grafschriften.

2.3. LIJST VAN DE GERAADPLEEGDE BRONNEN EN LITERATUUR

2.3.1. *Onuitgegeven bronnen*

Gent, Stadsarchief (S.A.G.)

- Atlas Goetghebuer (A.G.)

L 9/3l=3s; L 9/3r;

L 12/16recto;

L 14/63a; L 14/63b;

⁶¹ H. Kockerols, 1999. Zijn synthese is echter een stuk minder uitvoerig dan die van V. Vermeersch.

⁶² F. Greenhill, 1976. Bijzonder interessant zijn de bijlagen: opsommende lijsten, honderden foto's en tekeningen van bewaard gebleven vloerzerken uit de periode 1100-1700 van over de hele wereld (vooral Europa, maar ook Amerika, Palestina en voormalige Sovjetunie).

⁶³ Deze publicaties hier allemaal opsommen zou ons te ver leiden; daarom verwijzen we naar de bibliografische verwijzingen in het tweede deel en in bijlage 3.

⁶⁴ L. Nys, 1993b.

⁶⁵ V. vander Haeghen, 1913.

⁶⁶ D. Roggen, 1938; D. Roggen, 1943.

⁶⁷ M. van Vaernewyck, 1564; M. van Vaernewyck, 1568; M. van Vaernewyck, 1872-1881; P. de Jonghe, 1752; J. van den Vivere, 1885.

L15/9a; L15/9b; L15/9c; L15/10; L15/11a; L15/11b; L15/11c; L15/12a=L15/12b; L15/13; L15/15; L15/16b; L15/30d; L15/32b;
 L25/1bis (c); L25/1bis (d); L25/1bis (e); L25/1e; L25/1d; L25/2a; L25/2b; L25/2bis (a); L25/2bis (b); L25/2bis (c); L25/3a; L25/3b; L25/4a; L25/4b; L25/5; L25/6a; L25/6b; L25/7a; L25/7b; L25/8a; L25/8b; L25/9; L25/10a; L25/10b; L25/11a; L25/11b; L25/12; L25/13; L25/14a; L25/14b; L25/14c; L25/15; L25/16a; L25/16b; L25/17a;
 L26/1c;
 L41/25a; L41/25b; L41/29b; L41/30a; L41/31a; L41/31b; L41/31c; L41/32c; L41/35;
 L48/28a; L48/28b; L48/28c; L48/28d; L48/29a; L48/29b=L48/29c; L48/30b; L48/34a;
 L65/11a;
 L75/45a; L75/45b; L75/45c;
 L77/8b; L77/8c; L77/8d; L77/9b; L77/9c; L77/9d; L77/9e; L77/9f; L77/10b; L77/10c; L77/11a; L77/11b; L77/12a; L77/12b; L77/13a; L77/13b; L77/14a; L77/14b; L77/15a; L77/16b; L77/18a; L77/19b; L77/21b; L77/22a; L77/22b; L77/23a; L77/23b;
 L84/3b; L84/4a; L84/4b; L84/5a; L84/5b; L84/6a=L84/7a; L84/6b; L84/6c; L84/7d;
 L96/12a; L96/12b; L96/12c; L96/13a; L96/13b; L96/14a; L96/14b;
 L97/3a; L97/3b; L97/4a; L97/5a; L97/5b; L97/6a; L97/6b;
 L117/26;
 L126/39b; L126/40a;
 L128/2; L128/21a.

Gent, Universiteitsbibliotheek (U.B.G.)

hs. G. 5860-5860(1);

hs. G. 6090¹¹ (*Tombe van Isabella, huysvrouwe van Christiernus Conynck van Denemercken, begraven in de Abdije van St Pieters te Ghendt. Haer Epitaphium in latijne gheschreven door Cornelis Schepperius, vertaelt int vlaemsch door Jan van den Vivere, Priester*);

hs. G. 11766;

hs. G. 12925;

hs. G. 14019 (stichtingsakte van de vrije sepulture van Niclaus Bave en Marie van Pollinchove (1548));

hs. G. 14029.

2.3.2. Uitgegeven bronnen en literatuur⁶⁸

‘Arbre de vie’, in : *Petit Dictionnaire des symboles*, Turnhout, 1992, p. 21.

(Arbre de vie, 1992)

⁶⁸ Normalerweise werden deze categorieën in een bibliografie apart behandeld. Dit bleek hier echter onmogelijk, aangezien veel literatuur ook de uitgave van bronnenmateriaal bevat. Een voorbeeld hiervan: L. Bauters, e.a., 1994, bevat naast het beschrijven van het leven en de verwezenlijkingen van Antoon Van Hille ook een publicatie van zijn grafschrift op het teruggevonden grafmonument in de voormalige kerk van de geschoeide karmelieten.

- Ph. Ariès, *Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam, 1975.
(Ph. Ariès, 1975)
- Ph. Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken*, Amsterdam/Brussel, 1987.
(Ph. Ariès, 1987a)
- Ph. Ariès, *Het beeld van de dood*, Nijmegen, 1987.
(Ph. Ariès, 1987b)
- J. Baldewijns, 'Oude bodemvondsten. Een 15de-eeuwse grafsteen', in: *Stadsarcheologie*, 3, 1980, 3, pp. 33-35.
(J. Baldewijns, 1980)
- J. Baldewijns & M.C. Laleman, 'De stadsomwalling aan de Brugse Poort', in: *Stadsarcheologie*, 7, 1983, 1, pp. 6-27.
(J. Baldewijns & M.C. Laleman, 1983)
- J. Baldewijns, 'De Sint-Baafsruïnes te Gent. Het Museum voor Stenen Voorwerpen', in: *Stadsarcheologie*, 8, 1984, 2, pp. 13-23.
(J. Baldewijns, 1984)
- J. Baldewijns, 'Een onbekende palimpsest in het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent', in: L. Janssens & M. Kin (eds.), *Handelingen van het eerste congres van de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België te Hasselt, 19-22 augustus 1982*, II, Mechelen, 1990, pp. 235-250.
(J. Baldewijns, 1990)
- L. Bauters, M.C. Laleman, D. Lievois & P. Raveschot, 'Het klooster van de geschoeide karmelieten. Nieuwe archeologische en bouwhistorische gegevens', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 16, 1992, 4, pp. 7-50.
(L. Bauters, e.a., 1992)
- L. Bauters, M.C. Laleman, A. Lens, D. Lievois & G. Stoops, 'De grafsteen van Antoon Van Hille in de kerk van de geschoeide karmelieten te Gent', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 18, 1994, 2, pp. 5-28.
(L. Bauters, e.a., 1994)
- L. Bauters, M.C. Laleman, A. Lens & G. Stoops, 'Vondstmeldingen. 6. Lange Steenstraat, Karmelietenkerk', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 19, 1995, 1, pp. 49-52.

(L. Bauters, e.a., 1995)

A. Bernard, *La sépulture en droit canonique du décret de Gratien au concile de Trente*, Parijs, 1933.
(A. Bernard, 1933)

‘Berymde grafschriften te Gent’, in: J.F. Willems (ed.), *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, dl. 2, Gent, 1838, pp. 375-380.
(Berymde grafschriften, 1838)

J. Béthune-de Villers, ‘Musée lapidaire des ruines de Saint-Bavon. Dalles funéraires retrouvées à l’écluse des Braemgaten’, in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1891, pp. 89-107, pp. 257-269, pp. 385-401; 1892, pp. 1-16, pp. 129-145, pp. 261-273.
(J. Béthune-de Villers, 1891; J. Béthune-de Villers, 1892)

J. Béthune, *Epitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIme siècle, d’après les manuscrits de Corneille Gailliard et d’autres auteurs*, Brugge, 1900.
(J. Béthune, 1900)

P. Binski, *Medieval Death - Ritual and Representation*, Londen, 1996.
(P. Binski, 1996)

P. Bockstael, ‘Vondstmeldingen. 6. Sint-Michielsplein’, in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 10, 1986, 2, pp. 76-78.
(P. Bockstael, 1986)

J.T. Bremer, ‘Een grafsteen uit Gent op de bodem van de Zuiderzee...’, in: *Het Brugs Ommeland*, 17, 1977, 3, pp. 305-310.
(J. Bremer, 1977)

S.K. Cohn jr., ‘The place of the dead in Flanders and Tuscany: towards a comparative history of the Black Death’, in: B. Gordon & P. Marshall (eds.), *The Place of the Dead. Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge, 2000, pp. 17-43.
(S. Cohn, 2000)

M. Comblen-Sonkes & C. Van den Bergen-Pantens, *Memoriën van Anthonio de Succa, een tijdgenoot van P.P. Rubens. Tekeningen uit de 17de eeuw*, 2 dln., Brussel, 1977.
(Anthonio de Succa, 1977 [1602])

W.F. Creeny, *A Book of Fac-similes of Monumental Brasses of the Continent of Europe*, Londen/Norwich, 1884.
(W. Creeny, 1884)

- W.F. Creeny, *Illustrations of incised slabs on the Continent of Europe from rubbings and tracings*, Londen/Norwich, 1891.
(W. Creeny, 1891)
- G. Croenen, 'Heraldiek', in: J. Art (ed.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?*, IIIa: *Hulpwetenschappen*, Gent, 1995, pp. 195-213.
(G. Croenen, 1995)
- J. Decavele & J. Art, 'Gand', in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, XIX, 1981, kol. 1005-1058.
(J. Decavele & J. Art, 1981)
- J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad*, Antwerpen, 1989.
(J. Decavele (ed.), 1989)
- P.B. de Jonghe, *Ghendsche geschiedenissen of chronycke van de beroerten en ketteryen binnen, en omtrent de stadt van Ghendt sedert 't jaer 1566 tot het jaer 1585, nu zeer vermeerdert en verbeterd*, 2 dln., Gent, 1752.
(P. de Jonghe, 1752)
- N. de Pauw, *Herstelling en uitleg van een middelnederlands grafschrift (uit de 13de eeuw)*, s.l., 1896.
(N. de Pauw, 1896a)
- N. de Pauw, 'Enquête instituée relativement à l'authenticité de la pierre tombale présumée d'Hubert Van Eyck', *Bulletijn van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring van Gent*, III, 1896, pp. 85-103.
(N. de Pauw, 1896b)
- F. de Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 8 dln., Gent, 1883-1933 [Handzame, 1969].
(F. De Potter, 1969)
- M. Deruelle, 'Schilderij afkomstig uit de Mariakapel der voormalige abdijkerk van St. Pieters', in: *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, XXXIX, 1931, pp. 26-36.
(M. Deruelle, 1931)
- M. Deruelle, 'Het grafmonument van Isabella van Oostenrijk te Gent', in: *Kunst*, 1933, 5, pp. 130-136.
(M. Deruelle, 1933a)
- M. Deruelle, *De Sint-Pietersabdij te Gent. Archeologische studie*, Gent, 1933.

(M. Deruelle, 1933b)

J. de Saint-Genois, 'Cuivres ciselés du tombeau de Guillaume Wenemaer et de sa femme, à Gand', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1853, pp. 64-89.

(J. de Saint-Genois, 1853)

J. de Saint-Genois, 'Recherches sur le véritable nom, le lieu de naissance, la famille et les armoiries, la sépulture et les écrits de Cornille de Schepper, dit Scepperus', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1856, pp. 1-27.

(J. de Saint-Genois, 1856)

H. De Schrijver, 'Oude grafschriften in de kerk van het oud begijnhof Ste-Elisabeth te Gent', in: *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek XI*, 1973-1974, pp. 88-96.

(H. De Schrijver, 1973-1974)

A. De Schryver, 'Onbekend meester (14de eeuw). Grafplaten van Willem Wenemaer en van Margarete Sbrunen', in: *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, V, 1967, nr. 23.

(A. De Schryver, 1967)

A. De Schryver & C. Van de Velde, *Stad Gent. Oudheidkundig museum abdij van de Bijloke. Catalogus van de schilderijen*, Gent, 1972.

(A. De Schryver & C. Van de Velde, 1972)

F. De Smidt & H. Van de Weerd, 'Verslag over de ontdekking van drie Abtsgraven tijdens de opgravingen in de abdijkerk van de voormalige Sint-Baafsabdij te Gent', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, IV-1, 1949-1950, pp. 86-96.

(F. De Smidt & H. Van de Weerd, 1949-1950)

F. De Smidt, *De Kathedraal te Gent. Archeologische studie*, Brussel, 1962.

(F. De Smidt, 1962)

F. De Smidt, *De restauratie van de Sint-Niklaastoren te Gent. Archeologische studie*, Brussel, 1967.

(F. De Smidt, 1967).

F. de Vigne, *Moeurs et usages des corporations de métiers de la Belgique et du Nord de la France, pour faire suite aux recherches historiques sur les costumes civils et militaires des Gildes*, Gent, 1857.

(F. de Vigne, 1857)

E. Dhanens, *Sint-Niklaaskerk Gent*, Gent, 1960.

(E. Dhanens, 1960)

- E. Dhanens, *Sint-Baafskathedraal Gent*, Gent, 1965.
(E. Dhanens, 1965)
- E. Dhanens, *Hubert en Jan van Eyck*, Antwerpen, 1980.
(E. Dhanens, 1980)
- E. Dhanens, 'De plastische kunsten in het Zuiden 1100-1384', in: *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 3, Haarlem, 1982, pp. 250-276.
(E. Dhanens, 1982)
- E. Dhanens, 'De plastische kunsten tot 1800', in: J. Decavele (ed.), *Gent. Apologie van een rebelse stad. Geschiedenis. Kunst. Cultuur*, Antwerpen, 1989, pp. 189-265.
(E. Dhanens, 1989)
- R. Didier & J. Steyaert, 'De Beeldhouwkunst der middeleeuwen', in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur*, I: *Muurschilderkunst. Schilderkunst. Tekenkunst. Graveerkunst. Beeldhouwkunst*, Gent, 1975, pp. 431-471.
(Gent, I, 1975, pp. 431-471)
- M. Dirks, 'Le monument funèbre de Viglius d'Aytta', in: *De Vrije Fries*, 1844, pp. 411 e.v.
(M. Dirks, 1844)
- 'Epitaphes anciennes', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1839, p. 152.
(Epitaphes anciennes, 1839)
- R. Favreau, *Les inscriptions médiévales*, Turnhout, 1979.
(R. Favreau, 1979)
- R. Favreau, 'Le thème iconographique du lion dans les inscriptions médiévales', in: *Etudes d'épigraphie médiévale*, Limoges, 1995, pp. 447-468 (voordien verschenen in: *Comptes rendus des séances de l'année 1991, juillet-octobre, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, pp. 613-636).
(R. Favreau, 1995, pp. 447-468)
- R. Favreau, *Epigraphie médiévale*, Turnhout, 1997.
(R. Favreau, 1997)
- C. Fontana, *Het belang van testamentaire schenkingen op sociaal, financieel-materieel en familiaal vlak in het laat-middeleeuwse Gent (1400-1450)*, Gent, 1993 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
(C. Fontana, 1993)
- J.C. Ghislain, 'La production funéraire en pierre de Tournai à l'époque romane. Des dalles

- funéraires sans décor aux oeuvres magistrales du 12e siècle', in: J. Dumoulin & J. Pycke (eds.), *Les Grands Siècles de Tournai. 20e Anniversaire des Guides de Tournai*, Doornik/Louvain-la-Neuve, 1993, pp. 115-208.
(J.C. Ghislain, 1993)
- M. Goossens, 'De Middeleeuwse Muurschilderkunst', in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur, I: Muurschilderkunst. Schilderkunst. Tekenkunst. Graveerkunst. Beeldhouwkunst*, Gent, 1975, pp. 27-103.
(Gent, I, 1975, pp. 27-103)
- V. Goussey, *Leven met de dood in de late Middeleeuwen (1450-1482): Het Gentse testament en andere aktentypes waarin de overdracht van het vermogen over de dood heen wordt aangeraakt*, Gent, 1995 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
(V. Goussey, 1995)
- Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaenderen. Reeks 1: Parochiekerken. Gent:*
Deel 1: Sinte-Martenskerk, gezegd Ackerghem; 's Heiligs Kerstskerk; Sinte Michielskerk; Deel 2: Sinte Jacobskerk; Sinte Nikolaeskerk. Reeks 2: Kloosterkerken. *Gent:* Deel 1: Predikheerenkerk; Sinte-Stevenskerk, gezegd der Augustynen; Recolletten-kerk; Capucienen-kerk, eds. Ph. Blommaert, J. de Saint-Genois, V. Gaillard, E. Herry, Ph. Kervyn de Volkaersbeke, E. Schoorman, C.P. Serrure, A. Surmont, H. Surmont, E. Van Damme-Bernier, Gent, 1857-1866.
(Graf- en gedenkschriften, 1857-1866)
- F.A. Greenhill, *Incised Effigial Slabs. A Study of Engraved Stone Memorials in Latin Christendom, c. 1100 to c. 1700*, I, Londen, 1976.
(F. Greenhill, I, 1976)
- H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover, 1960 (10de vermeerdeerde herdruk door T. Ulrich).
(H. Grotefend, 1960)
- A. Heins, *Le Château des Comtes de Flandre. Notice historique et description du monument. Ses aspects avant et après la restauration*, Gent, 1907.
(A. Heins, 1907)
- A. Heins, *Les dessins des dalles tumulaires attribués à Arendt Van Wynendaele, conservés à la bibliothèque de la ville de Gand*, Gent, 1939.
(A. Heins, 1939)
- Y. Hollebosch-Van Reck, 'Koper en brons', in: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur, III: Stadsontwikkeling en architectuur. Keramiek. Koper en brons. IJzerwerk. Tin. Meubelkunst. Tapijtkunst*, Gent, 1975, pp. 295-378.

(Gent, III, 1975)

J. Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Groningen, 1985 (negentiende druk; eerste druk: Haarlem, 1919).
(J. Huizinga, 1985)

Inventaire archéologique de Gand. Catalogue descriptif et illustré des monuments, oeuvres d'art et documents antérieurs à 1830, 3 dln., Gent, 1897-1915.
(Inventaire archéologique)

'Inventaire Archéologique - Fiche nr. 23. Grafplaat in gedreven messing van Margareta sBrunen, weduwe van Willem Wenemaer', in: *Ghendtsche Tydinghen*, 20, 1991, 6, pp. 335-337.
(Ghendtsche Tydinghen, 1991)

'Inventaire Archéologique - Fiche nr. 73. De grafzerk van Huybrecht van Eyck', in: *Ghendtsche Tydinghen*, 11, 1982, 6, pp. 310-312.
(Ghendtsche Tydinghen, 1982)

Ph. Kervyn de Volkaersbeke, *Les Eglises de Gand*, I. *Eglise Cathédrale de Saint-Bavon*, Gent, 1857.
(Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1857)

Ph. Kervyn de Volkaersbeke, *Les Eglises de Gand*, II. *Eglises paroissiales et oratoires*, Gent, 1858.
(Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1858)

H. Kockerols, *Monuments funéraires en pays mosan. Arrondissement de Huy. Tombes et épitaphes 1100-1800*, s.l., 1999.
(H. Kockerols, 1999)

M.C. Laleman, 'Vondstmeldingen. 4. Korenmarkt, Sint-Niklaaskerk', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 10, 1986, 2, pp. 74-76.
(M.C. Laleman, 1986)

M.C. Laleman & D. Lievois, 'De Gentse Sint-Niklaaskerk. Archeologisch onderzoek in het koor', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 11, 1987, 2, pp. 2-42.
(M.C. Laleman & D. Lievois, 1987)

M.C. Laleman, 'Vondstmeldingen. 14. Korenmarkt - Sint-Niklaaskerk', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 12, 1988, 2, pp. 46-48.
(M.C. Laleman, 1988)

- M.C. Laleman, 'Vondstmeldingen. 8. Sint-Veerleplein 4', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 15, 1991, 1, p. 63.
(M.C. Laleman, 1991)
- M.C. Laleman & D. Lievois, 'Vondstmeldingen. 10. Vrouwebroersstraat', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 15, 1991, 3, p. 40.
(M.C. Laleman & D. Lievois, 1991)
- M.C. Laleman, E. Raeymaekers, G. Stoops & G. Vermeiren, 'Vondstmeldingen. 5. Korenmarkt, Sint-Niklaaskerk', in: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 22, 1998, 2, pp. 61-71.
(M.C. Laleman, e.a., 1998)
- J. Le Goff, *La naissance du purgatoire*, Parijs, 1981.
(J. Le Goff, 1981)
- R. Ligtenberg, 'Romaansche grafzerken', in: *Bulletin van den Nederlandschen oudheidkundigen bond*, 8, 1915, pp. 12-32.
(R. Ligtenberg, 1915)
- B. Mora, 'Le portrait du défunt dans les épitaphes (750-1300). Formulaire et stéréotypes', in: *Le Moyen Age*, 97, 1991, pp. 339-353.
(B. Mora, 1991)
- R.F.M. Mullie, *Sépultures et monuments funéraires. Les comtes de Flandre (jusque et y compris Louis de Male, + 1383)*, Woluwe-Saint-Lambert, 1955.
(R. Mullie, 1955)
- R. Mullie, *Sépultures et monuments funéraires. Les ducs de Bourgogne*, Woluwe-Saint-Lambert, 1956.
(R. Mullie, 1956)
- A. Nys, *Les confréries de dévotion dans les paroisses de Tournai au XVème siècle*, Louvain-la-Neuve, 1988 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
(A. Nys, 1988)
- L. Nys, 'A propos d'une concession de sépulture à perpétuité en l'église Saint-Nicolas-en-la-Couture de Valenciennes (1377, n.st.). La disparition des dalles à effigies dans les églises: une certaine conception de la concession à perpétuité', in: *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, XXVI, 1993, pp. 171-173.
(L. Nys, 1993a)
- L. Nys, *La pierre de Tournai. Son exploitation et son usage aux XIIIème, XIVème et XVème siècles*,

- Doornik/Louvain-la-Neuve, 1993.
(L. Nys, 1993b)
- V. Pasche, *Pour le salut de mon âme : les lausannois face à la mort (XIVe siècle)*, Lausanne, 1989.
(V. Pasche, 1989)
- A. Pinchart, *Archives des arts, sciences et lettres. Documents inédits, publiés et annotés*, I, Gent, 1860 [Brussel, 1994].
(A. Pinchart, 1994 [1860])
- W. Prevenier (ed.), *Prinsen en poorters. Beelden van de laat-middeleeuwse samenleving in de Bourgondische Nederlanden 1384-1500*, Antwerpen, 1998.
(W. Prevenier (ed.), 1998)
- J.J. Raepsaet, 'Notice sur la pierre sépulcrale de S. Florbert, mort à Gand vers le milieu du VIIe s.', in: *Messenger des sciences et des arts*, 1829-1830, pp. 1-20.
(J. Raepsaet, 1829-1830)
- D. Roggen, 'Gentsche beeldhouwkunst der XIVe en der XVe eeuw', in: *Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, V, 1938, pp. 51-73.
(D. Roggen, 1938)
- D. Roggen, 'Gentsche grafplastiek uit den tijd der Van Eyck's', in: *Gentsche bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, IX, 1943, pp. 99-125.
(D. Roggen, 1943)
- H. Rousseau, *Frottis de tombes plates. Catalogue descriptif*, Brussel, 1912.
(H. Rousseau, 1912)
- A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, I, s.l., 1641.
(A. Sanderus, 1641)
- R. Schoorman, 'Anciennes tombes et épitaphes de l'Hospice de Wennemaer à Gand', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1890, pp. 65-72.
(R. Schoorman, 1890)
- J. Stiennon, 'Où en sont les études d'épigraphie médiévale en Belgique?', in: *Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique*, 35e Congrès, 1953, Kortrijk, 1955, pp. 697-705.
(J. Stiennon, 1955)
- K. Strecker (ed.), *Monumenta Germaniae Historica (inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum). Poetarum latinorum medii aevi. Tomus V. Fasc.*

II, Berlijn, 1939.
(K. Strecker, 1939)

E.I. Strubbe & L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960.
(E. Strubbe & L. Voet, 1960)

Tentoonstelling van koperen kunstwerken uit kerken van Noord en Zuid, Gent, 1961.
(Koperen kunstwerken, 1961)

'Tombeau de Viglius', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1846, pp. 288-289.
(Tombeau de Viglius, 1846)

P. Trio, *De Gentse broederschappen (1182-1580). Ontstaan, naamgeving, materiële uitrusting, structuur, opheffing en bronnen*, Gent, 1990.
(P. Trio, 1990)

P. Trio, *Volksreligie als spiegel van een stedelijke samenleving. De broederschappen te Gent in de late middeleeuwen*, Leuven, 1993.
(P. Trio, 1993)

K.G. Van Acker, 'Iconografische beschouwingen in verband met de 16e eeuwse gegraveerde portretten der graven van Vlaanderen', in: *Oud-Holland*, LXXXIII, 1968, p. 109.
(K. Van Acker, 1968)

R. Van Belle, 'Schepen op grafzerken', in: *Ons Heem*, 37, 1983, 3, pp. 76-86.
(R. Van Belle, 1983)

T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (met bijdragen van W.C.M. Wüstefeld), Turnhout, 1999.
(T. van Bueren, 1999)

G. vanden Gheyn, *Les caveaux polychromés en Flandre*, Gent, 1889.
(G. vanden Gheyn, 1889)

A. Van Den Kerkhove & J. Baldewijns, *Museum voor stenen voorwerpen (Ruïnes van de Sint-Baafsabdij): gids voor de bezoeker*, Gent, 1986.
(A. Van Den Kerkhove & J. Baldewijns, 1986)

J. van den Vivere, *Chronycke van Ghendt der XVIe en XVIIe eeuw. Handschrift deelmakende van het archief van Burchtgraaf Vilain XIII te Bazel, in het licht gegeven door Frans De Potter*, ed. F. de Potter, Gent, 1885.
(J. van den Vivere, 1885)

- V. vander Haeghen, 'Exhumation des cendres d'Isabelle d'Autriche', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1886, pp. 18-32.
(V. vander Haeghen, 1886)
- V. vander Haeghen, 'Enquête sur les dalles, lames de cuivre et autres monuments funéraires, provenant d'ateliers de tombiers gantois. XIV-XVIe siècle', in: G. vanden Gheyn (ed.), *Annales. XXIIIe Congres Gand 1913, III: Verhandelingen en Verslagen*, 1914, pp. 29-42.
(V. vander Haeghen, 1914)
- P.C. Van der Meersch, 'Le tombeau de Michelle de France', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1853, pp. 130-131.
(P. Van der Meersch, 1853)
- G. Van Doorne, *De Gentse stadsversterkingen tijdens het Calvinistisch bewind*, Gent, 1975
(onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
(G. Van Doorne, 1975)
- G. Van Doorne (ed.), *Een stad in opbouw. Gent voor 1540*, Tielt, 1989.
(G. Van Doorne (ed.), 1989)
- R.A.C. Van Driessche, 'Het mausoleum van Isabella van Oostenrijk (+ 1526) in de Gentse Sint-Pieters abdijkerk', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nieuwe reeks*, XLIV, 1990, pp. 125-138.
(R. Van Driessche, 1990)
- A. Van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago, 1960.
(A. Van Gennep, 1960)
- J. Van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten: een studie over de praktijk van opleggen van bedevaarten (met name in de stedelijke rechtspraak) in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen (ca. 1300 – ca. 1500)*, Assen, 1978.
(J. Van Herwaarden, 1978)
- A. Van Lokeren, 'Tombeaux de l'abbaye de Saint-Bavon, à Gand', in: *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1845, pp. 148-156.
(A. Van Lokeren, 1845)
- M. Vanroose, 'De Beeldhouwkunst van de 16de eeuw', in: *Gent. Duizend jaar kunst en cultuur, I: Muurschilderkunst. Schilderkunst. Tekenkunst. Graveerkunst. Beeldhouwkunst*, Gent, 1975, pp. 473-487.
(Gent, I, 1975, pp. 473-487)

- R. van Uytven, 'Showing off One's Rank in the Middle Ages', in: W. Blockmans & A. Janse (eds.), *Showing Status: Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout, 1999, pp. 19-34.
(R. van Uytven, 1999)
- M. van Vaernewyck, *Die Waerachtighe Geschiedenisse van Carolus de Vijfste*, Gent, 1564.
(M. van Vaernewyck, 1564)
- M. van Vaernewyck, *Den Spieghel der Nederlandscher Audtheyt*, Gent, 1568.
(M. van Vaernewyck, 1568)
- M. van Vaernewyck, *Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden, en voornamelick in Ghendt, 1566-1568, door Marcus van Vaernewijck, naar het oorspronkelijk handschrift uitgegeven*, ed. F. vander Haeghen, 5 dln., Gent, 1872-1881.
(M. van Vaernewyck, 1872-1881)
- A. Van Werveke, 'Het afbeeldsel van Bussaard van Munte, kastelein van het Gravensteen, en van zijn echtgenoote, Margaretha Sersanders (+ 1414)', in: *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, XII, 1904, pp. 143-149.
(A. Van Werveke, 1904)
- A. Van Werveke, 'Ontleding van den tekst van M. Van Vaernewijck betreffende het graf en de grafzerk van Hubrecht Van Eyck', in: *Handelingen van den geschied- en oudheidkundigen kring van Gent*, II, 1895-1896, pp. 1-8.
(A. Van Werveke, 1895-1896)
- A. Van Werveke, e.a., 'Wanneer en door wie zijn de middeleeuwsche grafzerken uit de kerken en de kloosters verwijderd?', in: *Bulletijn van den Geschied- en Oudheidkundigen Kring van Gent*, III, 1896, pp. 27-36, pp. 104-106, pp. 163-168, p. 180, pp. 217-229, pp. 238-240.
(A. Van Werveke, e.a., 1896)
- A. Van Werveke, *Gent. Bouwvallen van Sint-Baafsabdij en Museum van Steenen Voorwerpen. Gids van den bezoeker*, Gent, 1912 (4de, aanzienlijk vermeerderde uitgave).
(A. Van Werveke, 1912)
- E. Vermeersch, *Geschiedenis van het Christendom*, Gent, s.d. (syllabus bij de gelijknamige cursus; academiejaar 1998-1999).
(E. Vermeersch, 1998-1999)
- V. Vermeersch, *Grafmonumenten te Brugge voor 1578*, 3 dln., Brugge, 1976.
(V. Vermeersch, 1976)

- A. Viaene, 'Abdijen en kapittelkerken als laatste rustplaats van de graven van Vlaanderen', in: *Biekorf*, 74, 1973, pp. 5-38.
(A. Viaene, 1973)
- C. Vleeschouwers, 'Florbert', in: *Dictionnaire d'Histoire et Géographique Ecclésiastiques*, XVII, 1969, kol. 510-512.
(C. Vleeschouwers, 1969)
- W.K., Prinz von Isenburg, *Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten. Band II. Die ausserdeutschen Staaten*, Marburg, 1960.
(Stammtafeln, 1960)
- Voorschriften bij het uitgeven van geschiedkundige teksten*, Brussel, 1955.
(Voorschriften, 1955)
- A. Way, 'Notices of foreign sepulchral brasses, especially of a remarkable example at Ghent', in: *Archaeological Journal*, 27, 1850, pp. 287-291.
(A. Way, 1850)

I. DE MIDDELEEUWSE DOODSBELEVING

Vóór we dieper ingaan op de middeleeuwse en zestiende-eeuwse Gentse grafmonumenten en grafschriften, willen we hier een beeld schetsen van de wijze waarop de mens uit die periode met de dood omging. Het is onze bedoeling een kader op te bouwen waarbinnen de later besproken grafschriften en –monumenten gesitueerd kunnen worden.

Allereerst proberen we te achterhalen op welke manier de middeleeuwse mens dacht over de plaats waar hij zou terechtkomen wanneer hij stierf. Deze opvattingen blijken niet statisch te zijn, maar evolueren mee met de tijdsgeschiedenis. Essentieel blijft echter het idee dat men na de dood wordt beoordeeld op het leven dat men hier op aarde heeft geleid.

Vervolgens komt de mentaliteit ten opzichte van de dood van de laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens aan bod. Over deze periode is vrij veel bekend en het lijkt ons interessant om er even op in te gaan, aangezien de meeste van de door ons bestudeerde grafschriften en –monumenten uit die periode afkomstig zijn.

Tenslotte komen de overgangsrituelen van leven naar dood aan de orde: overlijdens- en begravingsritueel en de installatie van de dode in het hiernamaals door de zorg voor het zielenheil. We gaan uitgebreid in op dit ingenieus systeem dat de ‘gemeenschap van de levenden en de doden’ bewerkstelligde.

1. WAT NA DE DOOD? HET HIERNAMAALS

1.1. DE SCHOOT VAN ABRAHAM EN HET VAGEVUUR

Het eerste christendom, zoals definitief door Paulus geformuleerd, is niet een leer *van* Jezus, maar eerder een leer *over* zijn dood en verrijzenis. Alle mensen hebben gezondigd in Adam, maar Christus – een soort preëxistent, halfgoddelijk wezen – is op aarde gekomen en heeft dankzij Zijn dood en verrijzenis iedereen verlost. Dit is volgens het eerste christendom het plan van God met de wereld. Christus is de nieuwe Adam die de mensheid redt uit de zonde en de mensen op die manier het eeuwig leven geeft. Bovendien komt Hij binnenkort terug (*parousia*). De eerste christenen geloofden dat het niet nodig was nog andere zaken te doen dan het verkondigen van hun geloof aan zoveel mogelijk mensen en hen te overhalen zich bij hun christelijke gemeenschap te voegen.⁶⁹

Toen het einde der tijden echter uitbleef, werd de vraag naar wat er met de doden gebeurde prangender.

Men begon te beweren dat de mens na zijn dood tot het einde der tijden in een rust- of slaaptoestand verkeerde. De dode christenen werden ondergebracht in het *refrigerium* of

⁶⁹ Cf. P. Binski, 1996, p. 24; E. Vermeersch, 1998-1999.

de schoot van Abraham. Hun zielen, nog gehuld in de doek waarin ze door de engelen vanuit hun respectieve lichamen waren overgebracht, zaten op de knieën van de patriarch. De zielen van de verdoemden kwamen in het voorgeborchte van de hel terecht. Deze visie is voornamelijk gebaseerd op de parabel van de arme Lazarus en de rijke man. Lazarus wordt na zijn dood opgenomen in de schoot van Abraham, waar hij in alle heerlijkheid het Laatste Oordeel kan afwachten, terwijl de gierige rijkard, die Lazarus nog geen kruimel van zijn overvloedige maaltijd heeft willen schenken, in een plaats terecht komt waar hij verstikt wordt door vlammen en dorst (Lc. 16:19-31).⁷⁰ Dit geloof in een voorlopig 'rustoord' kan ook teruggevonden worden in het joodse en Griekse geloof in een onderwereld waarin de doden een rudimentair leven voortzetten.⁷¹

Zonder vrees voor het Laatste Oordeel wachtten de christenen de wederkomst van Christus af. Hun visie op het einde der tijden was geïnspireerd door beelden uit de Openbaring en 'vergat' de in het evangelie van Mattheüs beschreven dramatische scènes van de opstanding der doden en van het Laatste Oordeel (Mt. 25). Dit kwam doordat de 'heiligen' voor dit laatste niet in aanmerking kwamen en doordat alle gelovigen die in vrede met de kerk ontsliepen en aan gewijde aarde werden toevertrouwd, als 'heiligen' werden beschouwd.⁷² Het einde der tijden werd toen voorgesteld als het neerdalen van Christus uit de hemel, de verrijzenis van de doden en hun opsplitsing of verdeling tussen hemel en hel.

Vanaf de twaalfde eeuw veranderde deze houding: men ging een verband leggen tussen de teksten van Mattheüs en Johannes. Op die manier werden de wederkomst van Christus en het Laatste Oordeel samengevoegd. In de dertiende eeuw verdween de apocalyptische inspiratie en kreeg de opvatting van het Laatste Oordeel de overhand. Deze visie werd uitgebeeld als een plechtige rechtszitting. Christus is de oppermachtige rechter en aan zijn voeten weegt een assistent, de aartsengel Michaël, met behulp van een weegschaal de verdiensten en fouten af van de verrezenen die zich bij de rechtbank aandient. Aan weerszijden van Christus' troon knielen de Maagd Maria en de heilige Johannes neer, als advocaten en bemiddelaars van het volk. Na het oordeel worden de gelukzaligen door engelen naar de hemel gebracht en voeren duivels de verdoemden naar de hel.⁷³

⁷⁰ Over de schoot van Abraham en de parabel van de arme Lazarus en de rijke man: P. Binski, 1996, p. 170; T. van Bueren, 1999, pp. 22, en 148. T. van Bueren, 1999, p. 22, maakt een onderscheid tussen verschillende antwoorden op die nijpende vraag tijdens de vroege Middeleeuwen wat er met de doden gebeurde: onder andere tussen de slaaptoestand enerzijds en de voorhof van de hemel (schoot van Abraham) en van de hel anderzijds. Deze antwoorden zijn nochtans perfect te combineren: Ph. Ariès, 1987b, p. 125.

⁷¹ Ph. Ariès, 1987b, p. 126; T. van Bueren, 1999, p. 22.

⁷² Ph. Ariès, 1987a, p. 107; Ph. Ariès, 1987b, pp. 126-128. In de Vulgaat werden immers diegenen *sancti* genoemd die door moderne vertalers als 'gelovigen' of 'getrouwen' worden aangeduid.

⁷³ Ph. Ariès, 1987a, pp. 109-112; Ph. Ariès, 1987b, pp. 128-131.

Aanvankelijk weegt de aartsengel Michaël de zielen af met een weegschaal, maar daar komt verandering in: later hanteert hij een boek, waarin alle daden van de verrezene zijn opgetekend in twee kolommen: aan de ene kant de goede daden, aan de andere kant de slechte (het *liber vitae*).⁷⁴ Hoe kan de aartsengel anders op de hoogte zijn van de zaken die hij moet beoordelen?⁷⁵

Door over te gaan van de laatste nederdaling van Christus op aarde naar het Laatste Oordeel, was men tevens overgegaan van een algemene benadering van de mens als soort – de familie van Adam en Eva – naar een inventarisatie waarbij iedere ziel onderworpen werd aan een onderzoek dat rekening hield met zijn hele levensgeschiedenis.⁷⁶

Bovendien vond deze individuele berechting niet meer plaats aan het einde der tijden, maar vlak na de dood van ieder mens. Zo verdween de rust- of slaaptoestand tussen de dood van ieder mens en het einde der tijden.⁷⁷ Deze visie ontstond parallel met het idee van het vagevuur dat vanaf de twaalfde eeuw opgang maakte. In plaats van onmiddellijk naar de hemel of de hel gestuurd te worden, kon men ook in die louterende plaats terechtkomen. Het was een plaats waar men angst beleefde en pijn leed, maar men had het vooruitzicht uiteindelijk in de hemel aan te komen, aangezien het vagevuur het voorportaal tot het hemels paradijs was.⁷⁸ Abrahams schoot werd de plaats van rust voor de

⁷⁴ Ph. Ariès, 1987a, pp. 112-113; Ph. Ariès, 1987b, pp. 128-131.

⁷⁵ In de voorstelling van het Laatste Oordeel als een rechtszitting en in het gebruik door de aartsengel van het *liber vitae*, als het ware de boekhouding van het leven van de verrezene, ziet men duidelijk de weergave van de tijdsgeest: het belang van de rechtspraak (cf. M. Boone, 'Netwerken in de steden', in: W. Prevenier (ed.), 1998, p. 236 over de toestand in de Bourgondische Nederlanden: "*de bijna dwangmatige consumptie van het juridische apparaat die blijkbaar tot de gedragingen van de laat-middeleeuwer behoorde*") en de nieuwe boekhoudersmentaliteit van de handelslieden; cf. Ph. Ariès, 1987a, pp. 111 en 113.

⁷⁶ Ph. Ariès, 1987b, p. 131.

⁷⁷ Ph. Ariès, 1987a, pp. 116-117; T. van Bueren, 1999, p. 22.

⁷⁸ Over het vagevuur: J. Le Goff, 1981; Ph. Ariès, 1987a, pp. 162-165; Ph. Ariès, 1987b, pp. 142-149; P. Binski, 1996, pp. 181-188; T. van Bueren, 1999, p. 22. Dat het vagevuur tot de late zestiende eeuw bijna nooit afgebeeld werd, heeft volgens Ph. Ariès, 1987b, p. 143, te maken met "*een – beslist niet bewuste – weerstand van de rust- en wachtgedachte, als een instinctieve weersin om het interimverblijf om te vormen tot een oord van pijniging, als een natuurlijke hang naar wisselvalliger en schilderachtiger vormen van straf*"; P. Binski, 1996, p. 199, schrijft hierover: "*...instead of Purgatory being illustrated, its nature as a state or place, and in a sense its true horror, was hidden and internalized. Its real force lay in the subjective religious imagination rather than the external visualization of artists*". We willen nog opmerken dat P. Binski in zijn boek geen melding maakt over de schoot van Abraham als 'tussenstadium' en het, na de vermelding dat de *parousia* uitbleef, onmiddellijk over het vagevuur heeft (cf. P. Binski, 1996, pp. 24-25).

rechtvaardigen uit de tijden van het Oude Testament. Christus had hen tussen zijn dood en verrijzenis immers al verlost.⁷⁹

De leer van het vagevuur kreeg in de loop der tijd een verdere uitwerking. Uiteindelijk legde paus Benedictus XII in een apostolische brief uit 1336 vast wie er in de hemel kwam zonder dat een reiniging in het vagevuur nodig was en wie deze loutering wel moest doormaken. Tot de eerste groep behoorden de zielen van alle heiligen die al vóór het lijden van Christus waren gestorven, van de apostelen, de martelaren, de belijders en de maagden, van de gelovigen die het doopsel hadden ontvangen en bij of na hun dood van hun zonden gereinigd waren, en tenslotte van de gedoopte kinderen die stierven nog voordat ze over een vrije wil konden beschikken. Alle anderen moesten in het vagevuur hun zonden uitboeten.⁸⁰

Maar hoe zagen de plaatsen waar de mens zijn definitieve lot zou beleven, nl. de hemel en de hel, er eigenlijk uit?

1.2. HEMEL EN HEL

De wortels van de tegenstelling tussen hemel en hel vindt men bij voor-christelijke tradities. In het jodendom bijvoorbeeld heeft men aan de ene kant het paradijs en aan de andere kant een tweedelige onderwereld: *sheol* (een plaats waar het zeer donker is) en *gehenna* (een plaats waar men gestraft wordt). Het Grieks-Romeinse hiernamaals was eveneens dualistisch: enerzijds Hades en anderzijds het Elysium.⁸¹

In de Middeleeuwen werd de hemel in afbeeldingen en beschrijvingen op verschillende manieren voorgesteld. Alle waren echter pogingen om het onvoorstelbare uit te beelden. De Kerk leerde immers dat de vreugden van de hemel per definitie niet door de mensen te vatten waren. Hoe kon men immers een levendige voorstelling maken van heiligen, martelaren, apostelen en gewone mensen die hun geluk vinden in het aanschouwen van God? Toch deed men een poging. Zo werd de hemel vaak als een paradijselijke tuin afgebeeld, een herinnering aan de tuin van Eden, waaruit God de mensen verjaagd had. Ook het Hemelse Jeruzalem, de veruitwendiging van Augustinus' *Civitas Dei*, was een populaire voorstelling van de hemel. Deze geïdealiseerde stad werd bijna steeds voorgesteld als een kathedraal. Soms zag men in afbeeldingen van de hemel ook een levensboom staan, een – verchristelijkte – verwijzing naar het heidens verleden. De hemel kon eveneens een plaats innemen in een kosmologische orde, die volgens concentrische cirkels geschikt was. Voordeel is dat op die wijze de relatie tussen hemel en hel duidelijk werd. Het hoogtepunt van dergelijke voorstellingen is terug te vinden in *La Divina Commedia* van Dante uit de

⁷⁹ T. van Bueren, 1999, p. 22; Ph. Ariès, 1987b, p. 125, duidt deze plaats met onderwereld of dodenverblijf aan en heeft het verder in deze context niet over de schoot van Abraham.

⁸⁰ T. van Bueren, 1999, p. 22.

⁸¹ P. Binski, 1996, p. 166.

vroege veertiende eeuw. In het wereldbeeld van Dante is de aarde een bol, waarvan de bovenste helft bewoond is. De onderste halve bol is bijna geheel bedekt met water. In de aardbol is een trechtervormig gat, dat ontstaan is toen Lucifer, leider van een engelenopstand, door God uit de hemel werd gegoooid. Dit gat is de hel. De door de val van Lucifer verplaatste grond hoopte zich aan de onderkant van de aarde op tot een berg: de Louteringsberg (vagevuur). Als schillen om de aardbol liggen negen doorzichtige hemelkringen, die met sterren en planeten rondwentelen. Hier verblijven de mensen die een plaats in de hemel hebben verdiend. Andere voorbeelden van voorstellingen van de hemel zijn het paradijs van de goede moordenaar en de schoot van God.⁸²

De hel was voor schilders, miniaturisten en anderen veel interessanter om uit te beelden dan de 'saaie' hemel. *"Hell as the sphere of ego was the ideal sphere of artistic egoism; it was wrong, but it was also romantic"*, stelt P. Binski.⁸³ In de hel vinden er folteringen plaats en is het luidruchtig en heet. Op talrijke afbeeldingen van de hel vindt men verdoemden in het vuur die naar hun tong wijzen: ze stikken van de dorst. Voorstellingen van de hel zijn heel divers: de kunstenaars hebben zich bij hun werk inderdaad kunnen uitleven. Toch dook in de loop van de Middeleeuwen vaak hetzelfde thema, nl. dat van de hellemond, op: de muil van een reusachtig monster beeldde de ingang van de hel uit. Waarschijnlijk heeft het monster Leviathan (Job 41) hierbij tot inspiratie gediend. Vanaf de dertiende eeuw ging men verschillende straffen voor verschillende zonden afbeelden. De afdeling van de hel in de fresco's met Laatste Oordeel, hemel en hel (ca. 1360) in de Strozzi-kapel van de Santa Maria Novella in Firenze is hier een voorbeeld van: de ketters moeten voor eeuwig branden in hun doodskisten, terwijl onder hen de moordenaars en andere geweldplegers drijven in een meer van kokend bloed. Afbeeldingen van de hel dienden also om de mens te waarschuwen tegen het begaan van zonden.⁸⁴

We dienen nog een laatste opmerking aan de bespreking van de voorstellingen van het hiernamaals vast te knopen. Deze voorstellingen in de kunst, literatuur, liturgie, e.d. hielden niet steeds gelijke tred met de veranderingen in de theologie. Zo ontstonden er beeldtradities van de 'gewone mens' die vasthielden aan denkbeelden die volgens de Kerk reeds achterhaald waren. Naast meer 'moderne' inzichten, zoals het vagevuur, werden in de late Middeleeuwen nog tal van 'ouderwetse' ideeën uitgebeeld, zoals de slapende dode. Allemaal hadden ze echter dezelfde boodschap: na de dood wordt men afgerekend op het leven dat men op aarde heeft geleid.⁸⁵

⁸² Over voorstellingen van de hemel: P. Binski, 1996, pp. 166-170; T. van Bueren, 1999, p. 11.

⁸³ P. Binski, 1996, p. 172.

⁸⁴ Over voorstellingen van de hel: P. Binski, 1996, pp. 172-181; T. van Bueren, 1999, pp. 10-11.

⁸⁵ Cf. T. van Bueren, pp. 22-23.

2. DOOD, BEGRAFENIS EN DE ZORG VOOR HET ZIELENHEIL

2.1. DE HOUDING VAN DE LAAT-MIDDELEEUEWSE EN ZESTIENDE-EEUWSE MENS TEGENOVER DE DOOD

Vanaf de veertiende eeuw werd het thema van het Laatste Oordeel verdrongen naar grote architecturale voorstellingen en naar de beeldwereld van het genrestuk. Er zijn natuurlijk uitzonderingen: zoals hierboven reeds aangestipt werd, bleven oude beeldtradities bestaan. Het thema van het Laatste Oordeel werd vervangen door het individuele oordeel in de kamer van de stervende. In getijdenboeken komen tal van voorstellingen voor waarin men ziet hoe de engelen en de duivels al bij het sterfbed klaarstaan om strijd te leveren over de ziel van de overledene. De mensen konden leren hoe ze zich op dit individuele oordeel moesten voorbereiden door het lezen van boekjes waarin de *ars moriendi* (kunst van het sterven) beschreven stond. Deze gedrukte boekjes werden vanaf de vijftiende eeuw onder een breed publiek verspreid. Er wordt zowel in woord als in beeld weergegeven hoe de stervende voor de laatste keer de verleidingen van de duivel moet doorstaan om, met de steun van de heiligen, uiteindelijk zalig te sterven. De laatste afbeelding in deze boeken toont hoe de ziel van de gestorvene door een engel wordt opgenomen, terwijl de duivels wegsluipen omdat ze de strijd verloren hebben. Niet langer werd het leven van de stervende net na zijn dood afgewogen; nu was de keuze net vóór de dood van doorslaggevend belang. Het maakte niet uit of de mens goed of slecht had geleefd, zolang hij maar berouw toonde op het einde – of definitief voor de duivel koos. God is niet langer de rechter; de mens heeft zijn lot in eigen handen.⁸⁶

Ongeveer tegelijkertijd met dit nieuw soort oordeel duikt de cultuur van het macabere op.⁸⁷ Deze zal tot in de zestiende eeuw een belangrijke rol spelen. De belangrijkste figuur van deze cultuur was de *transi*, een in ontbinding verkerend lijk dat doorvreten wordt door wormen. De *transi* kon verschillende gedaanten aannemen: soms werd hij afgebeeld als gisant op een grafmonument,⁸⁸ soms was hij de personificatie van de Dood of de vage dubbelganger van de persoon die het leven ontnomen moest worden. Plots dook hij op om mensen van het leven te beroven: dit is te zien op afbeeldingen uit getijdenboeken of op uitbeeldingen van de dodendans, ook wel *danse macabre* genoemd.

⁸⁶ Over *artes moriendi*: Ph. Ariès, 1987a, pp. 116-119; Ph. Ariès, 1987b, pp. 132-133; P. Binski, 1996, pp. 39-42; T. van Bueren, 1999, p. 24 en 157.

⁸⁷ Cf. J. Huizinga, 1985, pp. 136-143; Ph. Ariès, 1987a, pp. 119-149; Ph. Ariès, 1987b, pp. 138-141; P. Binski, 1996, pp. 123-163.

⁸⁸ *Transi*'s in de grafsculptuur komen enkel in Noord- en niet in Zuid-Europa voor. Volgens Ph. Ariès valt deze geografische verdeling vrijwel samen met die van het verborgen houden van de dode tijdens het begravingsritueel (cf. n. 114): daar waar het dode gelaat verborgen werd gehouden, bestaan uitingen van macabere thema's in de grafsculptuur en daar waar het mocht worden gezien, bestaat deze vorm van uitbeelden niet (Ph. Ariès, 1987a, p. 123; P. Binski, 1996, p. 140).

Deze dans werd zowel gespeeld, geschilderd als in prent gebracht. Zo liet Filips de Goede hem in 1449 in het Prinsenhof te Brugge opvoeren.⁸⁹ De meest beroemde afbeelding van de dodendans was de muurschildering in de galerij van het *Cimetière des Innocents* te Parijs, die in 1424 werd aangebracht. De houtsneden en verzen uit de eerste gedrukte uitgave in 1485 van de *danse macabre* waren waarschijnlijk op deze muurschildering gebaseerd. De verzen berustten misschien op een verloren gegaan gedicht uit 1376 van Jean Le Fèvre, die op zijn beurt waarschijnlijk een Latijns origineel heeft gevolgd.⁹⁰ De dodendans is een rondedans van tachtig figuren, waarbij telkens een levende en een dode (in de gedaante van een *transi*) elkaar afwisselen. De doden⁹¹ leiden de dans, de levenden – elk gekleed volgens hun staat en stand – dansen niet, want zij zijn te verbluft omdat zij zo onverwachts moeten sterven. De moraal die met de dodendans wordt uitgedrukt, is zowel de onzekerheid over het uur van de dood als de gelijkheid van alle mensen in de dood. Alle leeftijden en alle rangen en standen komen voorbij in een volgorde die overeenkomt met de sociale hiërarchie zoals die toen werd ervaren.⁹²

Een ander thema, dat met de moraal van de dodendans in verband te brengen is, is het verhaal van ‘De drie levenden en de drie doden’. Het kwam reeds in de dertiende eeuw voor in de Franse literatuur, maar kende pas later een grotere verspreiding. In het verhaal ontmoeten drie jonge edellieden plotseling drie *transi*’s, die de levenden wijzen op hun vroegere aardse grootheid en tevens op hun spoedig einde. Ook hier komt de gedachte naar voor dat in de dood allen gelijk zijn: ook al zijn de levenden rijke edellieden, zij zullen ook moeten sterven.⁹³

Welke houding lag nu aan de grondslag van dergelijke voorstellingen?

Volgens P. Binski heeft men tot nu toe twee routes gevolgd om het macabere uit te leggen. De eerste route is het op zoek gaan naar ‘exogene’ oorzaken: men gaat de nadruk

⁸⁹ J. Huizinga, 1985, p. 141.

⁹⁰ In het gedicht komt het volgende vers voor: “*Je fis de Macabré la dance*”. Volgens J. Huizinga, 1985, p. 140, is het oorspronkelijke woord *Macabré* dus een eigennaam, en pas veel later werd uit *danse macabre* het adjectief afgeleid, waarmee wij nu deze doodscultuur aanduiden. Volgens Ph. Ariès, 1987a, p. 125, is het woord ‘macabre’ hetzelfde als het Franse in de volkstaal gebruikelijke woord *macchabee* (lijk, kreng).

⁹¹ Het gaat hier niet om de Dood, aangezien de *transi*’s in de verzen respectievelijk *le mort* voor de mannen en *la morte* voor de vrouwen worden genoemd. De *transi*’s zijn de levenden zelf, zoals zij eruit zullen zien in de nabije toekomst (anderen menen dan weer dat het gaat om vroegere gestorvenen van gelijke stand of waardigheid, maar dit lijkt ons minder aannemelijk). Dit geeft de dans nog een extra dimensie. Vanaf omstreeks 1500 wordt de figuur van de *transi* een geraamte dat de Dood personifieert; cf. J. Huizinga, 1985, pp. 141-143.

⁹² Over de dodendans: J. Huizinga, 1985, pp. 131-143; Ph. Ariès, 1987a, pp. 125-127; Ph. Ariès, 1987b, p. 139; P. Binski, 1996, pp. 153-159.

⁹³ Over ‘De drie levenden en de drie doden’: J. Huizinga, 1985, p. 141; P. Binski, 1996, pp. 134-138.

leggen op oorzaken buiten de cultuur van de laat-middeleeuwse maatschappij. Zo hebben velen⁹⁴ in het macabere een uiting van angst gezien van een bevolking die door de pestepidemieën was gedecimeerd. Maar: *"the impact of exogenous shocks to a culture or an economy is linked inexorably to endogenous response – cultures respond in certain ways to events because they are already predisposed to do so"*.⁹⁵

Wanneer men de tweede route volgt, gaat men dus op zoek naar 'endogene' oorzaken, waarbij nadruk wordt gelegd op de cultuur van de laat-middeleeuwse maatschappij zelf. Hierbij zijn reeds twee standpunten naar voren gebracht. Het ene relateert het macabere met zaken als *"period psychology, secular individualism and hedonism"*. J. Huizinga heeft hier een grote invloed gehad. Hij nam vrij recente ideeën over van S. Freud en legde de nadruk op het feit dat de mens zich zowel tot het leven (Eros) als tot de dood (Thanatos) aangetrokken voelde. In zijn boek 'Herfsttij der Middeleeuwen' portretteert hij inderdaad een met de dood gepreoccupeerde mens: *"Geen tijd heeft de doodsgedachte met zoveel nadruk voortdurend aan allen opgedrongen als de vijftiende eeuw. Zonder ophouden klinkt door het leven de roep van het memento mori. (...) Het geloof had ook vroeger de bestendige gedachte aan de dood met ernst ingeprent, doch de vrome traktaten der eerdere Middeleeuwen bereikten enkel hen, die toch reeds van de wereld gescheiden waren. Eerst sedert door de opkomst der bedelorden de volksprediking groot was geworden, zwol die vermaning aan tot een dreigend koor, dat met fugatische hevigheid door de wereld klonk. Tegen het laatst der Middeleeuwen voegde zich bij het woord van de prediker een nieuwe vorm van afbeelding. De houtsnee vond haar weg naar alle kringen"*.⁹⁶ Dat een dergelijk gedachtegoed slechts zo laat tot de middeleeuwse mens is doorgedrongen, ligt volgens J. Huizinga dus aan het feit dat het pas dan kon doordringen, aangezien er voordien geen wil of middelen tot communicatie waren die dat geloof konden verspreiden. In de late Middeleeuwen was er een verhoogde gevoeligheid, zowel voor het leven (o.a. hoofse liefde, veel aandacht voor rituelen) als voor de dood (het macabere). *"At its most profound level, so the argument runs, the fifteenth century was, like the nineteenth century, an age of romanticism and heightened feeling, an age of individualism, and of a romantic sense of loss, apparent in the greatest French poetry of the period by Deschamps and Villon"*.⁹⁷

Volgens P. Binski kan men bij Ph. Ariès een grote invloed van J. Huizinga waarnemen. *"So influential is this metaphorical reading of the times, which stresses especially individual subjectivism at the expense of collective representation, that we hear an echo of it in Philippe Ariès. (...) Ariès' model of understanding death is centred upon the relationship of the individual to the collective; the individual in the course of the Middle Ages emerges from, and defines himself in relation to, the collective, and it is this emergence which conditions the new subjectivism of late-medieval death culture and religion"*.⁹⁸ Ph. Ariès stelt dat voor de laat-middeleeuwse mens

⁹⁴ O.a. F. Greenhill, I, 1976, p. 286.

⁹⁵ P. Binski, 1996, p. 129.

⁹⁶ J. Huizinga, 1985, p. 134.

⁹⁷ P. Binski, 1996, p. 130.

⁹⁸ P. Binski, 1996, pp. 130-131.

het bewustzijn van zichzelf en van zijn levensloop samenviel met een hartstochtelijke liefde voor het leven (de *avaritia*). De dood was niet langer louter een beëindiging van het zijn, maar ook een scheiding van het bezit: huizen, boomgaarden en tuinen moesten worden achtergelaten. *“Terwijl men nog volop gezond is en in de bloei van zijn jeugd, verandert het genieten van de dingen door het zicht op de dood. De dood heeft dan opgehouden een weegschaal, een vereffening van een rekening, een oordeel of ook wel een slaap te zijn en wordt daarentegen kadaver en vernietiging, niet meer einde van het leven en laatste ademtucht, maar fysieke dood, lijden en ontbinding”*.⁹⁹ Volgens dezelfde auteur kreeg de macabere dood dus maar haar volledige betekenis als men haar ziet als een laatste ontwikkelingsfase in de relatie tussen dood en individualiteit.¹⁰⁰ P. Binski vindt Ariès’ veronderstellingen over de aard van het individuele en het collectieve problematisch: *“... does the ‘rise of the individual’ construct an individualistic culture, or does the emergence of this culture construct the idea of the individual?”*.¹⁰¹

Deze vraag brengt P. Binski bij het tweede standpunt dat in verband met de ‘endogene’ oorzaken van het macabere naar voren is gebracht. Dit ziet het macabere *“as a manifestation of a highly-developed guilt culture, within which the individual moved and responded, and within which hedonism was framed, but also criticized”*.¹⁰² Maar, vraagt P. Binski zich af, waarom zou die ‘schuldcultuur’ pas in de veertiende eeuw in kunst en literatuur aan bod komen, terwijl ze al zo lang leefde binnen de christelijke wereld?

P. Binski’s eigen visie op het macabere, tenslotte, heeft te maken met de christelijke opvatting over het lichaam als een symbool; hij heeft het over *“this deconstructive trait in attitudes to the body, based upon the cult of relics and upon the body of Christ Himself”*.¹⁰³ In die periode werd het lichaam van Christus niet langer steeds als één geheel gezien. *“For as Christ’s body was broken up and reconstructed imaginatively, as it was subjected to critical rethinking, so too it was fetishized: it witnessed the transference of religious responses to isolated parts of the body which had previously been presented intact in the conventional narrative iconography of the life of Christ which viewed him as a whole person. (...) And with this fetishizing of what Lacan calls the corps morcelé came anxiety”*.¹⁰⁴ De cyclus van herhaling – van het kerkelijk jaar met daarinbinnen de missen in een vaste volgorde, van de meer geïnterioriseerde privé-devotie met daarinbinnen het zeggen van de getijden en van gebeden – is essentieel voor het christendom. *“But obsessive repetition is also a feature of neurosis; it marks an inability, at the most profound level, to assimilate experience. And there is something neurotic in the fetishizing scrutiny of Christ’s body in late-medieval images; the history of Passion painting in this period is partly one of sophisticated, obsessive-compulsive voyeurism. Repetition, trauma and voyeurism are central features of macabre images, and, like devotional art, they are involved also in the creation of normative*

⁹⁹ Ph. Ariès, 1987a, p. 149.

¹⁰⁰ Ph. Ariès over de macabere dood: cf. n. 87.

¹⁰¹ P. Binski, 1996, p. 131.

¹⁰² P. Binski, 1996, p. 131.

¹⁰³ P. Binski, 1996, p. 125.

¹⁰⁴ P. Binski, 1996, p. 125.

responses".¹⁰⁵ Het macabere was een middel om op allegorische wijze bepaalde ideeën uit te drukken, die anders onuitgesproken zouden blijven. Volgens P. Binski drukte het angst en kritiek uit in verband met de nieuwe zienswijze omtrent de transformatie en het symbolisme van het lichaam. *"The macabre arose in a period when the symbolism and transformation of the body, especially the redemptive body of Christ, marked a positive means to salvation; but the macabre offered a negative mirror image to this symbolism of transformation. In it, the art of death became a new form of disclosure"*.¹⁰⁶

In de loop van de zestiende eeuw – en ongeveer samen met de opkomst van de Renaissance in het Noorden – kwam het idee van de *vanitas* (vergankelijkheid) sterk op. In de kunst is dit opvallend, aangezien overal doodskoppen en zandlopers opduiken. Een vreemd voorbeeld hiervan is het portret van 'De gezanten' van de hand van Holbein de Jonge (1533), waarbij de doodskop op de voorgrond zo vervormd is, dat men het voorwerp slechts vanuit een bepaald standpunt kan herkennen. We zullen zien dat doodskoppen en zandlopers ook in de iconografie van de grafmonumenten van deze periode opduiken.

Men moest niet langer, zoals onder andere in de *ars moriendi* naar voren kwam, enkel op het ogenblik van het sterven of bij het naderen van het stervensuur aan de dood denken, maar wel het hele leven lang. De dood moest aanleiding geven tot meditatie over de broosheid van het leven, opdat men niet aan de verlokkingen van dit leven zou toegeven.¹⁰⁷

Bij dit gedachtengoed is er geen verschil tussen het katholicisme en het protestantisme: beide richtingen menen dat het te laat is om iemand, van wie het leven in het teken van het kwade heeft gestaan, nog op het einde van zijn leven van de verdoemenis te redden. Bovendien meende men toen het volgende: *"Gedurende alle ogenblikken van ons leven moeten we in een staat verkeren waarin de artes moriendi van de Middeleeuwen de stervende willen brengen: in hora mortis nostrae [het uur van onze dood]"*.¹⁰⁸

In de afbeeldingen omtrent de dood hebben er in de zestiende eeuw ook veranderingen plaatsgevonden. De centrale figuur is het personage van de Dood, dat niet langer een *transi* is, maar een 'schoon', droog geraamte. Het loopt niet meer als in een processie, maar rent, springt, vliegt en is steeds in beweging. De Dood die vroeger de dans leidde, is nu een mensenjager geworden. In de afbeeldingen *"is het nieuwe element de erotiek, meer in het algemeen het geweld, waarvan de erotiek slechts een speciaal geval is. (...) Het geraamte hoort bij een nieuwe ruimte waarin de toekomstige gevoeligheden gaan ontkiemen, een denkbeeldige ruimte halverwege natuur en bovennatuur, gelegen tussen datgene wat zichtbaar is en datgene wat*

¹⁰⁵ P. Binski, 1996, p. 126.

¹⁰⁶ P. Binski, 1996, p. 126.

¹⁰⁷ Ph. Ariès, 1987a, pp. 314-315; T. van Bueren, 1999, p. 135 ('Allegorie op de vergankelijkheid').

¹⁰⁸ Ph. Ariès, 1987a, p. 315.

*men niet meer volledig of helemaal niet kan zien, maar waarvan de illusie met evenveel overtuiging in stand wordt gehouden als ging het om positieve realiteiten”.*¹⁰⁹

De houding van de laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens lijkt er een te zijn van vertrouwdheid. In een cultuur die ver van de dood staat of waarin de dood taboe is, zou nooit de figuur van de *transi* kunnen ontstaan. Ook de *vanitas*-gedachte zou zich nooit zo sterk kunnen ontwikkelen.

2.2. HET OVERLIJDENS- EN BEGRAVINGSRITUEEL

De dood van een mens verliep in de Middeleeuwen steeds volgens bepaalde rituelen, die eigen zijn aan een overgangsrite. Volgens A. Van Gennep hebben overgangsriten een driedelige structuur, die – wanneer ze betrekking hebben op de christelijke dood – verbonden zijn met het begrip onreinheid.¹¹⁰ Ten eerste is er sprake van de *preliminal rite*, die bestaat uit de zalving en de begrafenisdienst: hierbij wordt de overledene gezuiverd en gescheiden van deze wereld. Ten tweede vindt de *liminal rite* plaats, nl. de begrafenis zelf. De overledene wordt definitief gescheiden van deze wereld, maar ook de rouwenden worden afgescheiden van de wereld zoals die zijn dagelijkse gang gaat. Ten slotte is het de beurt aan de *postliminal rite*. Hierbij vindt de herintegratie plaats, onder andere door het opdragen van missen: de doden worden in het hiernamaals geïnstalleerd en de rouwenden keren terug naar de dagdagelijkse wereld.¹¹¹ De eerste twee rituelen kan men terugvinden in dit onderdeel over het overlijdens- en begravingsritueel. Voor de derde rite verwijzen we naar het onderdeel over de zorg voor het zielenheil.

2.2.1. Het stervensuur

In de Middeleeuwen maakte men het onderscheid tussen de ‘goede’ en de ‘slechte’ dood. Men stierf een ‘slechte’ dood, wanneer men plotseling – zonder het uitvoeren van de overlijdensrituelen en/of zonder getuigen – aan het leven onttrokken werd (een uitzondering hierop waren martelaren). Dit was niet denkbeeldig, want oorlogen en epidemische ziekten met een snelle dodelijke afloop waren talrijk. Men hield rekening met deze mogelijkheid: in het gebed ‘*Obsecro te*’ – dat vrijwel in alle getijdenboeken opgenomen is – wordt aan Maria gevraagd het stervensuur op tijd bekend te maken. In de dagelijkse gebeden van het getijdenboek komt een soortgelijke smeekbede voor. De heiligen Barbara,

¹⁰⁹ Ph. Ariès, 1987b, pp. 155-156.

¹¹⁰ Alhoewel de doden bij de christenen eigenlijk niet als onrein beschouwd worden, heeft dit geloof zijn wortels in voor-christelijke culturen, zoals de Romeinse en de joodse, waarin doden wél als onrein aanzien werden.

¹¹¹ A. Van Gennep, 1960, zoals besproken door P. Binski, 1996, pp. 29-30.

Catharina, Christoffel, Johannes de Doper en Margaretha werden vaak aangeroepen omdat zij bescherming boden tegen een plotselinge dood (*mors repentina*).¹¹²

De ‘goede dood’ was dus een publieke aangelegenheid, waarbij de enscenering steeds dezelfde was: de centrale positie was toebedeeld aan de zieke in zijn bed en in de kamer bevonden zich heel wat mensen. Zelfs als er op een afbeelding niet veel mensen aanwezig zijn, geven zij altijd de indruk dat zij talrijk zijn en opeengedrongen zitten.

Wanneer de mens zijn einde voelde naderen – in middeleeuwse verhalen zijn er (vaak bovennatuurlijke) voortekenen –, nam hij zijn maatregelen. Hij ging op zijn rug liggen met zijn gezicht naar het oosten gekeerd – meestal was dit op een bed, maar wanneer er geen voorhanden was, ging de persoon gewoon op de grond liggen. Mensen verzamelden zich rond de stervende. Vanaf de dertiende eeuw kwam een priester het sacrament van de stervenden toedienen. De stervende kreeg allereerst de zegen met wijwater, waarna de priester hem het kruisbeeld overhandigde om het te kussen. Dan werden de zeven boetepsalmen gebeden. Vervolgens vroeg de zieke in het openbaar allen om vergeving. Deze werd hem geschonken door de priester, die daarop de ogen, oren, neus, mond, handen, schouders, borst en voeten van de stervende met de heilige olie zalfde. Op dit ogenblik werd ook een ‘absoute’-kaars gebrand. Tenslotte reikte de priester de communie uit en bad hij een kort slotgebed. Vóór de dertiende eeuw was het religieuze aspect van het overlijden beperkt tot de absolutie.

Op zijn sterfbed laat de zieke het volgende aan bod komen: geloofs- en schuldbelijdenis, vergeving voor de nabestaanden, schenkingen aan nabestaanden en aan geestelijke instellingen, aanbeveling van de ziel in Gods handen (*commendatio animae*) en begraafplaats. In de late Middeleeuwen werden deze zaken vaak opgetekend – op afbeeldingen is de notaris dikwijls bij het sterfbed aanwezig om het testament op te schrijven.¹¹³

De stervende kon zich in de late Middeleeuwen reeds tijdens zijn leven op de dood voorbereiden aan de hand van een *ars moriendi*. Op die manier kon hij zelf voor zijn eigen zalige dood zorgen. Zoals we hierboven reeds besproken hebben, kwam daar in de loop van de zestiende eeuw verandering in. De mens moest steeds op de dood voorbereid zijn. De beslissing over zijn lot lag nog steeds in eigen handen, maar nu had men enkel bij een goed leven uitzicht op een positieve bestemming. Er kon niet langer op het laatste moment beslist worden.

¹¹² Over de ‘slechte’ dood: Ph. Ariès, 1987a, pp. 18-21; P. Binski, 1996, pp. 47-50; T. van Bueren, 1999, p. 50.

¹¹³ Over de ‘goede’ dood: Ph. Ariès, 1987a, pp. 22-27 en 157; P. Binski, 1996, pp. 33-47; T. van Bueren, 1999, pp. 50-52. Het testament werd in de late Middeleeuwen vaak al lang vóór de dood opgetekend, cf. C. Fontana, 1993, en V. Goussey, 1995.

Wanneer alles afgehandeld was, moesten de wakenden enkel nog wachten op de laatste adem van de stervende. Daarna kon het begrafenisritueel beginnen.

2.2.2. *De begrafenis*

Vóór de dertiende eeuw was de eigenlijke religieuze ceremonie in verband met het overlijden en de begrafenis beperkt tot de absolutie, eenmaal over de levende mens, dan over de dode op de plaats van het overlijden en daarna nogmaals over het graf. Er vond geen mis plaats; en als er al missen werden opgedragen, dan gebeurde dat onopgemerkt. De andere uitingen zoals het rouwvertoon en de lijkstoet waren pure lekenaanlegenheden waaraan de geestelijkheid geen deel had – behalve als de overledene een geestelijke of vooraanstaande leek-weldoener was. Deze uitingen waren voorbehouden aan de naasten, de gelijken van de dode, die op die manier de gelegenheid te baat namen om hem uitbundig te betreuren, te prijzen en hem grote eer te bewijzen.¹¹⁴

Vanaf de dertiende eeuw werd het overlijden en de begrafenis van elke persoon een klerikale aangelegenheid.¹¹⁵ Hierboven werd reeds het sacrament van de stervenden aangestipt, en hieronder volgt het begrafenisritueel in de late Middeleeuwen.¹¹⁶

Vlak na het overlijden werd nog een absolutie uitgesproken. De dode werd in een lijkwade genaaid, die afhankelijk van de rijkdom van de overledene bestond uit een meer of minder dure stof.¹¹⁷ Voor armen werd het goedkope jute gebruikt. Men werd in vol ornaat begraven: de priesters in hun priestergewaad, kloosterlingen in hun habijt, de meer gegoede leken in hun duurste kledij. Vervolgens werd, als het leken betrof, in het sterfhuis een vigilie gezongen. Het lezen van de gebeden voor de overledenen had dus de vroegere klaagzang vervangen. Een lijkstoet bracht de dode in een kist naar de kerk. Deze stoet bestond niet langer meer uit enkel naasten, maar uit priesters, monniken (één van elke bedelorde, nl. de dominicanen, de franciscanen, de karmelieten, de augustijnen), kaarsendragers en armen, en ademde waardigheid – en niet langer emotionaliteit – uit. De kleding en de kleuren drukten een symboliek uit waarop men in de late Middeleeuwen zeer was gesteld. Zo waren de rouwenden in het zwart gehuld¹¹⁸, en was de stof, het kleur en het motief van het lijkkleed, waaronder de dode in de kerk onder een katafalk¹¹⁹ tijdens de dodenwake en de plechtige

¹¹⁴ Ph. Ariès, 1987a, p. 157.

¹¹⁵ Ph. Ariès, 1987a, p. 172; Ph. Ariès, 1987b, pp. 109-110.

¹¹⁶ Ph. Ariès, 1987a, pp. 172-189; Ph. Ariès, 1987b, pp. 106-121; Ph. Binski, 1996, pp. 50-55; T. van Bueren, 1999, pp. 56-59.

¹¹⁷ Vóór de dertiende eeuw bleven in het Noorden het lijk en het gezicht van de dode tot aan de begrafenis zichtbaar. Er werd dus ook geen gebruik gemaakt van een lijkkist, een lijkkleed en een katafalk; het lijk werd enkel op een kostbare doek gelegd; cf. Ph. Ariès, 1987a, pp. 179-183.

¹¹⁸ Cf. P. Binski, 1996, p. 54, en R. van Uytven, 1999, pp. 29-34.

¹¹⁹ Een katafalk was een soort houten stelling die boven de kist geplaatst werd om er tootsen en kaarsen op te zetten; cf. Ph. Ariès, 1987a, p. 183, en T. van Bueren, 1999, p. 58.

requiemmis opgebaard was, een teken van rijkdom en van lidmaatschap van een gilde of broederschap of van een bepaalde familie.¹²⁰ De omvang van de stoet en de hoeveelheid aalmoezen en giften getuigden eveneens van de rijkdom van de overledene, terwijl dat laatste ook goed was voor zijn zielenheil. Het laatste werk van barmhartigheid dat de overledene verrichtte, was alzo het bijeenbrengen van armen voor zijn begrafenis. Tijdens de dodenwake – eigenlijk een voortzetting van het vigilie in het sterfhuis – werden opnieuw de getijden voor de overledenen gebeden. Indien mogelijk vonden de plechtige requiemmis en de begrafenis nog dezelfde dag plaats. Anders duurde de dodenwake de hele nacht door en werden die twee zaken de volgende dag uitgevoerd. Na de plechtige requiemmis werd de overledene naar de begraafplaats gevoerd. Daar werd de kist opnieuw bewierookt en besprenkeld met wijwater. Tevens sprak de priester een laatste absolutie uit. Tenslotte werd de overledene begraven.

Het luiden van de klok ter gelegenheid van een overlijden was gebruikelijk, maar de duur ervan, het aantal klokken dat werd gebruikt en de momenten waarop dit gebeurde, was afhankelijk van het geld dat men hiervoor over had.¹²¹ Zodra een broeder of zuster van het Sint-Jacobsbroederschap uit het Gentse Sint-Jacobshospitaal gestorven was, moest men met behulp van de daarvoor speciaal gemaakte bel rondgaan in alle parochies om de medeleden van dit overlijden op de hoogte te brengen. Niet-leden die door de belleman op de hoogte waren gebracht van een dergelijk overlijden en voor de ziel van de overledene hadden gebeden, werden deelachtig aan de gedane en toekomstige weldaden van de broederschapsleden in hun pelgrimage naar Compostela.¹²² Een broederschap stond in het algemeen ook in voor het leveren van het lijkkleed, de katafalk, het vaandel en kaarsen in ruil voor het doodgeld (op dit begrip zal later teruggekomen worden).¹²³ Normaal gezien waren broederschapsleden verplicht om op de begrafenis van hun medebroeders en –zusters aanwezig te zijn. P. Trio stelde bij het bestuderen van zijn bronnenmateriaal echter vast dat deze individuele verplichting van de broederschapsleden – naast andere – in de vijftiende en zestiende eeuw verwaarloosd werd wegens het groeiend aantal leden. Het behoorde niet meer tot de mogelijkheden van elk lid afzonderlijk om zich voortdurend vrij te maken voor allerlei diensten, zoals het bijwonen van de begrafenis van een confrater. Bij sommige broederschappen moest men op den duur zelfs betalen om collegae-broederschapsleden rond zijn graf te hebben. Met deze bewering staat P. Trio lijnrecht tegenover opvattingen van

¹²⁰ Cf. *Inventaire archéologique*, nrs. 77 en 80: schildjes die op de lijkkleden van de Gentse ambachten van de schoenmakers en de molenaars waren aangebracht (zestiende eeuw). In *Inventaire archéologique*, nrs. 222-223 en A. De Schryver & C. Van de Velde, 1972, cat. 212 en afb. 6, 7, vindt men ook een beschrijving van een bewaard gebleven blazoën van het korenetersgild uit 1463. Een dergelijk bord werd tijdens de begrafenis of de jaarmis van één van de leden van het ambacht bij de katafalk geplaatst.

¹²¹ T. van Bueren, 1999, p. 56.

¹²² P. Trio, 1993, p. 286.

¹²³ P. Trio, 1993, pp. 150-151.

o.a. A. Nys en V. Pasche die het ter aarde bestellen van een overleden broederschapslid als het essentiële element van de broederschapswerking zien.¹²⁴

Wat de armen betreft, meent Ph. Ariès, die zich baseerde op onderzoek in Frankrijk, dat zij geen dienst in de kerk kregen, maar direct op het kerkhof werden gebracht, alwaar de laatste absolutie plaatsvond. De doden werden op een baar of in een steeds opnieuw gebruikte kist vervoerd om vervolgens ongegist in het graf of de grafkuil gelegd te worden. In veel gevallen waren er speciale broederschappen of kloosterorden (bijvoorbeeld de cellebroers) die de begrafenis van armen voor hun rekening namen.¹²⁵ P. Trio vond met betrekking tot de Sint-Jacobsbroederschap uit het Gentse Sint-Jacobshospitaal dat zij eveneens deze specifieke vorm van armenzorg uitoefenden: *“de tegemoetkoming onder de vorm van de betaling van een kerkelijke begrafenis bij het overlijden van een persoon wanneer deze laatste of beter gezegd zijn erfgenamen niet over de nodige middelen beschikten. (...) Bovenop stelde de broederschap – zo ze daarom gevraagd was – aan verarmde goedeliede die niet tot de broederschap behoorden haar lijkkleed en vier kaarsen ter beschikking”*.¹²⁶ Andere Gentse broederschappen bekostigden enkel de begrafenis van arme leden van hun eigen broederschap (Sint-Lievensbroederschap, broederschap van O.L.V.-op-de-rade in de Sint-Niklaaskerk). Deze begunstiging lijkt te Gent enkel in de beginperiode van de broederschappen (dertiede en veertiende eeuw) voorgekomen te zijn. De twee mogelijke redenen die P. Trio hiervoor aanhaalt zijn de volgende: enerzijds kreeg de broederschap na verloop van tijd een te uitgebreid ledenaantal, anderzijds begon de armoede vanaf de vijftiende eeuw in de steden onheilspellende vormen aan te nemen. Bleef men op dezelfde wijze het steeds groeiende aantal behoeftigen van een kerkelijke begrafenis voorzien, dan zou dat uitgemondd hebben op een financieel bankroet van de broederschap.¹²⁷

We hebben slechts een algemeen beeld willen schetsen van het begravingsritueel. Zo is het mogelijk dat er lokale verschillen waren. Een voorbeeld hiervan is de vraag of de overledene wel of niet in zijn kist begraven werd. Hierboven zagen we dat armen in Frankrijk ongegist begraven werden. Maar uit afbeeldingen en beschrijvingen betreffende de teraardebestelling kunnen we afleiden dat er omtrent gekiste of ongegist begrafenis nogal wat verschillen bestonden, zowel van periode tot periode als van streek tot streek.¹²⁸

¹²⁴ A. Nys, 1988, p. 275; V. Pasche, 1989, p. 87; P. Trio, 1993, pp. 296-301 (Zowel het werk van A. Nys als van V. Pasche worden door P. Trio, 1993, p. 300, n. 126, aangehaald).

¹²⁵ Ph. Ariès, 1987a, p. 180; Ph. Ariès, 1987b, p. 109; T. van Bueren, 1999, pp. 56-57.

¹²⁶ P. Trio, 1993, p. 312. Het is ons niet duidelijk of *“overlijden van een persoon”* hier slaat op een broederschapslid of niet.

¹²⁷ P. Trio, 1993, p. 286, pp. 312-313.

¹²⁸ Cf. T. van Bueren, 1999, p. 57. Zowel Ph. Ariès, 1987a, p. 180, als P. Binski, 1996, p. 55, menen dat de doden ongegist begraven werden.

2.3. DE BEGRAAFPLAATS

In dit onderdeel zullen we het hebben over de evolutie van het begraven buiten de stad naar het begraven binnen de stad, die zich in de vroege Middeleeuwen afspeelde. Ook besteden we aandacht aan de verschillende functies die aan het kerkhof toebedeeld waren, en aan de begrafenis binnen de kerk.

2.3.1. *Van begraven buiten de stad naar begraven binnen de stad*

In de Klassieke Oudheid werden alle overledenen buiten de stad in *necropoli* (dodensteden) begraven. Doden werden als onrein beschouwd en mochten daarom niet te dicht bij de levenden verblijven. Maar ze mochten ook niet te ver van de levenden hun laatste rustplaats hebben, aangezien de nabestaanden in de mogelijkheid moesten zijn hen offergaven te brengen die rust gaven, of in hun nabijheid te eten en te drinken.

Ook de vroege christenen werden buiten de stad begraven, aanvankelijk in dezelfde *necropoli* als de heidenen, later op aparte begraafplaatsen. Graven van martelaren vonden eveneens een plaats in die *necropoli*. Hun graven trokken echter graven van andere christenen aan. Deze laatsten rekenden erop dat de martelaren hen zouden beschermen (o.a. tegen grafschenners) en voor hen voorspraak zouden doen bij God om hen zo een plaats in de hemel te bezorgen. Mettertijd bouwde men grafkapellen (*martyria* of *memoriae*) bij de vereerde grafmonumenten; spoedig werden deze vervangen door *basilicae* op de graven van de heiligen. Deze graven bevonden zich vlakbij het altaar van de kerk: “... zag ik onder het altaar de zielen van hen die vermoord waren om het woord van God en het getuigenis dat zij hadden afgelegd” (Op. 6:9). Deze kerken met de relieken van de heiligen trokken niet alleen pelgrims aan, maar ook overledenen die er hun definitieve rustplaats *ad sanctos* vonden. Een dergelijke *basilica* werd door een kloostergemeenschap bediend; in vele gevallen werd zij de zetel van een machtige abdij.

Binnen de stad werd er nog steeds niet begraven. Wanneer een bisschop of een kanunnik overleed, kregen deze een graf in de abdijen buiten de stadsmuren. Het verhaal werd overgeleverd dat de heilige Vaast, bisschop van Amiens, die in 540 stierf, voor zichzelf een begraafplaats buiten de stad had uitgezocht. Maar toen de dragers hem weg wilden dragen, konden ze het lijk niet van zijn plaats krijgen omdat het plotseling heel zwaar was geworden. De priester smeekte de heilige te bevelen “dat u naar de plaats gedragen zult worden die wij [geestelijken van de kathedraal] voor u in gereedheid hebben gebracht”¹²⁹ – in de kerk. Hij gaf de verlangens van de heilige juist weer, want het lichaam werd meteen licht. Men kan wel bedenken wat er achter deze wonderlijke gebeurtenis stak: de geestelijkheid van de kathedraal weigerde zich ten gunste van een vreemde kloostergemeenschap een eerbiedwaardig lijk, aanzien en allerlei voordelen (als pelgrimsoord) te laten ontnemen, die anders aan hun kerk ten goede zouden komen. Het verhaal duidt ook aan dat het

¹²⁹ Geciteerd in Ph. Ariès, 1975, p. 26.

traditionele verbod op begraven in de stad zeer afgezwakt was. Doden werden niet langer als onrein aanzien. Dit was de heidense visie geweest, maar de christenen stonden veel minder negatief tegenover de doden door hun geloof in de opstanding van de doden en hun reliekenverering.¹³⁰

Vanaf deze tijd was er geen enkele kerk meer die geen graven binnen haar muren had en niet door een begraafplaats omgeven was. Enerzijds schreven canonieke teksten meer dan duizend jaar lang – van de zesde tot de zeventiende eeuw – de verplichting voor om de doden naast de kerk te begraven, anderzijds herhaalden ze voortdurend het verbod om in de kerk zelf te begraven, afgezien van bepaalde uitzonderingen die golden voor priesters, bisschoppen, monniken en een enkele bevoorrechte leek-weldoener: uitzonderingen die al gauw regel werden. De steeds terugkerende herhaling van het verbod wijst erop hoe weinig deze verboden in feite in acht werden genomen. Het enige resultaat van het canonieke verbod was dat de gebruikelijke teraardebestelling in de kerk met een tegen betaling te verwerven recht werd verbonden.¹³¹

De rijken wilden zich van de minder gegoeden onderscheiden door zich in de kerken te laten begraven; dat blijkt onder andere uit de verschillen in tarieven voor een graf op het kerkhof en een graf in de kerk. Een enkele rijke zonderling liet zich uit nederigheid op het kerkhof begraven.¹³² Volgens de gebruikelijke opvatting bestond er weinig verschil tussen een graf in de kerk of een ernaast. Er was alleen een afnemende graad van eer en vroomheid, te beginnen bij de *confessio* van de heilige of het hoofdaltaar, tot aan het einde van het kerkhof. Deze continuïteit werd niet door de muur van het kerkgebouw doorbroken. Men deed alsof die muur geen scheiding vormde en alleen de afstand tot de relieken van de heilige van belang was. Daarom was de begraaffunctie van het kerkhof aanvankelijk beperkt tot het halfcirkelvormige deel dat de apsis omgaf. Een andere geliefkoosde begraafplaats op het kerkhof was het *paradisum* (voorhof). Het *paradisum* was het *impluvium sub stillicidio*, namelijk de open ruimte waar het druppelende regenwater terechtkwam dat, doordat het helemaal langs het dak en de muren naar beneden was gestroomd, het gewijde karakter van de kerk had overgenomen. Behalve op deze geprivilegieerde plaatsen rondom het kerkgebouw begroef men ook *in atrio*, in de hof die later het eigenlijke kerkhof zou worden.¹³³

¹³⁰ Over de evolutie van het begraven buiten de stad naar het begraven binnen de muren: Ph. Ariès, 1975, pp. 22-26; Ph. Ariès, 1987a, pp. 39-47; Ph. Ariès, 1987b, pp. 9-22; P. Binski, 1996, pp. 11-21. Toch bleef de onreinheid van de doden nog doorwerken in het christendom: cf. n. 110.

¹³¹ Ph. Ariès, 1987a, pp. 55-60; P. Binski, 1996, pp. 56-58; T. van Bueren, 1999, p. 52. Over het canoniek verbod om in de kerken te begraven: A. Bernard, 1933, pp. 25 e.v.

¹³² V. Gousse, 1995, pp. 43-44, vond bij Gentse testamenten uit de periode 1450-1482 slechts één erflater – op de 23 erflaters die in hun testament hun graf kozen – die op het kerkhof begraven wou worden: “Onze gegevens zijn dus kwasi uitsluitend gebaseerd op de wensen van de allerhoogste stedelijke klasse, en het hoeft dan ook niet te verwonderen dat slechts één erflater voor het kerkhof opteert”.

¹³³ Ph. Ariès, 1987a, p. 60-62.

2.3.2. *Van begraven ad sanctos naar begraven apud ecclesiam*

Vanaf de late Middeleeuwen verving het begraven *apud ecclesiam* het begraven *ad sanctos*. De hoofdreden waarom men zich in of heel dichtbij de kerk liet begraven, was niet langer de aanwezigheid van de relieken van de heilige in het hoofdaltaar – alhoewel dit een niet te verwaarlozen factor van belang bleef –, maar de nabijheid van misvieringen die aan een altaar werden opgedragen en die de situatie van het zielenheil van de overledenen verbeterden. Kloosters waren dan ook heel populair bij diegenen die een graf in dergelijke instellingen konden betalen, want daar maakte men een dagtaak van het gebed en het vieren van missen. Bovendien moest het recht van de parochiekerk op de overledene nog afgekocht worden, wat ook een aanzienlijke som inhield. De graven dichtbij het hoofdaltaar waren het meest geliefd, want men meende dat alleen al het verkeren in de nabijheid van de misvieringen hielp bij het verkorten van de tijd in het vagevuur.¹³⁴

Vanaf de late Middeleeuwen deed de kapel zijn intrede. Door het stichten van een kapelanie – op dit begrip zullen we later nog terugkomen – werd vaak een altaar in een afgezonderde ruimte opgericht. Vaak functioneerde deze ruimte tevens als begraafplaats voor de stichters, hun familie en nakomelingen.¹³⁵ Ook broederschappen en gilden¹³⁶ beschikten vaak over een eigen kapel met altaar. P. Trio vond dat er in een aantal Gentse broederschappen de mogelijkheid bestond voor de broeders en zusters om – mits betaling aan de broederschap natuurlijk – begraven te worden in de kapel of kerk waar de broederschap gehuisvest was. Tevens was het echter zo dat er in verband met de broederschappen in de parochiekerken vaak expliciet gestipuleerd werd dat de broederschap niet het minste recht had om op eigen houtje iemand in haar kapel te laten begraven. Een uitzondering hierop was de Sint-Barbaracorporatie uit de Sint-Jacobskerk. Het verbod wijst er misschien op dat dergelijke begravingen wel degelijk gebeurden en dat die

¹³⁴ Ph. Ariès, 1987a, pp. 81-91; T. van Bueren, 1999, p. 25, 52, 54. Ook in de grafschriftenverzamelingen zien we dat het hoogkoor de populairste begraafplaats vormt: wanneer het een kleine instelling betreft en er bijgevolg weinig mensen begraven zijn, liggen zij zonder uitzondering in het (hoog)koor; wanneer het om grote instellingen (bijvoorbeeld parochiekerken) gaat, volstaat het hoogkoor meestal niet en wordt er ook elders – liefst zo dicht mogelijk bij het hoogkoor of bij kapellen (plaatsen waar zich dus een altaar bevindt) – begraven.

¹³⁵ Zo verkeerden de overledenen immers in de nabijheid van de misvieringen die door en voor hun familie waren gesticht. Deze kapellen kregen gewoonlijk de naam van een heilige, maar men kon ook de familienaam van de stichters gebruiken om de kapel aan te duiden; zo vinden we in een grafschrift op een gedenkpaneel uit de Sint-Baafskathedraal: 'Hier licht begraeven joncheer Jan van Eecheute, filius meester Gillis, in zijne leven heere van de Gauwe, voorschepen deser stede ghetraut hebbende joncvrouwe Aemelbeerghe de Baenst, filia joncheer Jans, mette welcke hij in dese *Baenstynghc cappelle* heeft vrije sepulture, die starf den VIII^{en} decembre 1577' (rep. 1.3./155).

¹³⁶ Het voornaamste verschil tussen broederschappen en gilden is het feit dat deze laatste mensen verenigden die dezelfde (beroeps)activiteit uitoefenden; cf. P. Trio, 1993, pp. 45-51.

zaken daarom, op aansporen van de kerkmeesters van de parochiekerk die inkomsten verloren zagen gaan, verboden werden.¹³⁷

Het aanschaffen van een begraafplaats (*vrije sepulture*) in een kerk werd bezegeld door een akte, die eventueel voor de schepenen van de Keure werd gepasseerd. Het lag niet in de bedoeling van deze licentiaatsverhandeling om dergelijke documenten op te sporen, maar toch hebben wij een tweetal akten in onze bijlagen opgenomen, namelijk deze van Gillis Pappal en Veerhelt Borluut in de Sint-Janskerk (1463) en van Niclaus Bave en Marie van Pollinchove in dezelfde kerk, die nu de Sint-Baafskerk geworden was (1548).¹³⁸ Ze zijn namelijk interessant om enkele gegevens in verband met het begraven in de kerken te achterhalen. Zoals we hierboven zagen, was begraven in de kerken eigenlijk verboden, behalve voor bepaalde geestelijken en leken-weldoeners: uitzonderingen die al gauw regel werden. Een begraafplaats in de kerk voor leken werd dus enkel toegestaan wanneer er stichtingen (gebeden en giften) tegenover stonden.¹³⁹ Dit blijkt ook zo uit de twee ‘sepulture-aktes’. Gillis Pappal en Veerhelt Borluut bleken “goede vrienden” van de Sint-Janskerk te zijn en hebben “zonderlinghe ten nieuwen wercke van den turre, dat nu onlancx leden beg hoeren es, zeer behulpsamelijk haerlieder aelmoesenen ghetoont”. Bovendien zullen zij in de toekomst die werken nog verder steunen: “... zoo wij verstaen hebben, jaerlijcx als men daer aen wercken zal, noch geven zullen”. Als tegenprestatie wordt aan het verzoek van de weldoeners voldaan om in de kerk begraven te worden: “ende in danchbaerhede van dien thaerlieder neerendster bede ende versoeck omme haerlieder devotie te voorderene”.¹⁴⁰ Niclaus Bave en Marie van Pollinchove worden door de kerkmeesters van de Sint-Baafskerk “onsen beminden vrienden” genoemd. Laatstgenoemden hadden bovendien “sekeren aelmoesene ... ten prouffijte der voorseiden kercken ontfanen”. In hun akte vinden we ongeveer dezelfde formule als hierboven terug, waarmee hen wordt toegestaan om in de kerk begraven te worden: “in danchbaerheden van dien uut goeder jonsten omme devotie te vuerderen ende om den meesten orbuer van den voornoemden kercken”.¹⁴¹ De plaats van begraving wordt telkens zeer gedetailleerd beschreven.¹⁴² In de aktes staat ook te lezen dat de *vrije sepultures* zowel voor de stichters als hun nakomelingen tot in de eeuwigheid bedoeld zijn. Praktisch vervolgen de aktes dat er 6 s. gr. aan de kerk

¹³⁷ P. Trio, 1993, p. 287.

¹³⁸ Cf. bijl. 2. De eerste akte werd uitgegeven door Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1857, pp. 328-329; het origineel van de tweede akte bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek van Gent (U.B.G., hs. G. 14019) en werd, zover wij weten, nooit eerder uitgegeven. De grafschriften van de betrokken personen bleven in de grafschriftenverzamelingen bewaard: rep. 1.3./030 (Gillis Pappal zou volgens de *épitaphiers* reeds op 5 april 1462 overleden zijn!) en rep. 1.3./089, 1.3./090 en 1.3./091.

¹³⁹ Cf. Ph. Ariès, 1987a, p. 60.

¹⁴⁰ Cf. bijl. 2.

¹⁴¹ Cf. bijl. 2.

¹⁴² Cf. bijl. 2. De begraafplaats van Gillis Pappal en Veerhelt Borluut is “voor den autaer van den Heleghen Cruyce aen den pylaer ende onder beelde van Onsen Heere daer hij op den hesel zidt” en Niclaus Bave en Marie van Pollinchove zullen begraven worden “beneden in de cappelle van Sinte Anna staende in de noortzyde van den grooten turre”.

betaald moeten worden telkens de zerk gelicht zal worden om een overledene in het graf bij te zetten, bovenop de som die men volgens *“den ghemeen rechten”* zal betalen voor *“den gheheelen funeralen die men metten lijcke bringhen zal”*.¹⁴³ Het organiseren van de begrafenisdienst en het bijzetten van de overledene gebeurde dus door de kerk zelf, die hiervoor betaald werd door de familie van de overledenen. Bovendien hadden de stichters en hun nakomelingen een soort ‘eeuwigdurende concessie’ op hun begraafplaats. We zullen zien dat daar in de praktijk op een andere manier mee omgesprongen werd.¹⁴⁴

Een graf op het kerkhof kon zelfs de allerarmsten niet geweigerd worden. Indien er voldoende ruimte was, kreeg iedereen een individueel graf, waarop eventueel een grafmonument – meestal een kruis – kon geplaatst worden. Was er ruimte tekort, zoals in periodes met een hoge mortaliteit, dan kwam men terecht in een grote grafkuil. Was de ene grafkuil vol, dan dekte men die af en begon men een andere. Na verloop van tijd werden de graven geopend en de beenderen soort bij soort in het knekelhuis opgestapeld om ruimte te maken voor de nieuwe doden. Het was voor de middeleeuwse mens niet belangrijk in welke toestand hij in zijn laatste rustplaats verbleef, zolang hij zich maar op gewijde grond bevond.¹⁴⁵

Het gewijd karakter zorgde er in de Middeleeuwen ook voor dat het kerkhof er helemaal anders uitzag dan nu. Gezien het asielrecht had de wereldlijke overheid er namelijk geen macht. Zo was het een ideaal onderkomen voor marginalen, vluchtelingen, vrouwen van lichte zeden, en dergelijke. Bovenop de galerijen die het kerkhof omzoomden – en ook vaak dienst deden als knekelhuis – werden zelfs huizen gebouwd. Het kerkhof deed ook dienst als marktplein, kermisterrein, ontmoetingsplaats om onder andere naar preken te luisteren, verzamelpunt voor militaire en religieuze optochten, enzovoort; grote open oppervlakten in de stad waren immers schaars. Men zou dit alles kunnen opvatten als gebrek aan respect voor de doden, maar misschien moet het intensieve gebruik van de kerkhoven eerder gezien worden als een teken van vertrouwdheid met de dood en de doden.¹⁴⁶

2.4. DE ZORG VOOR HET ZIELENHEIL

Vóór de invoering van de Romeinse liturgie ten tijde van Karel de Grote vond er tijdens de mis een ceremonie plaats, die als het ‘oplezen van de namen’ omschreven kan worden. Drie lijsten – van de levenden, de heiligen en de doden – werden aaneensluitend

¹⁴³ Cf. bijl. 2.

¹⁴⁴ We verwijzen hiervoor naar het onderdeel over vindplaatsen en bewaring van de Gentse grafmonumenten.

¹⁴⁵ Ph. Ariès, 1987a, pp. 63-72; Ph. Ariès, 1987b, pp. 29-30; P. Binski, 1996, p. 55; T. van Bueren, 1999, p. 52.

¹⁴⁶ Ph. Ariès, 1987a, pp. 72-81; Ph. Ariès, 1987b, p. 27; P. Binski, 1996, pp. 56-57; T. van Bueren, 1999, p. 52.

voorgelezen, enkel onderbroken door drie korte intermezzi van het koor. De eerste lijst was deze van de *universa fraternitas* van de levenden, te beginnen bij de paus te Rome, de bisschoppen, de koningen en de heren, tot en met de weldoeners en het anonieme volk. Na de oplezing zong de priester plechtig de collecte: de '*Oratio post nomina*' waarin aan God werd gevraagd de namen van de levenden en de doden bij de uitverkorenen op te tekenen. De uitverkorenen werden op een 'wachtilijst' geplaatst en waren er op die manier van verzekerd niet verloren te gaan op het Laatste Oordeel.¹⁴⁷ Met de invoering van de Romeinse liturgie werd volgens Ph. Ariès aan "*het steeds vaker voorkomende verlangen om een voorspraak voor de doden*" voldaan. Alle missen werden nu opgedragen ter intentie van overledenen, van bepaalde overledenen of van bepaalde levenden (weldoeners). De levenden en de doden werden van elkaar losgekoppeld: door de dood waren de zielen van de overledenen in een bijzondere situatie gekomen waardoor zij deze eigen plaats verdienden. De samenhang van levenden en doden werd vervangen door bezorgdheid ten aanzien van de zielen die bedreigd werden.¹⁴⁸

Aangezien de kerkgangers in de vroegere Middeleeuwen niet in de mogelijkheid waren om zelf iets voor het zielenheil te doen, was smeekbeden richten tot God het enige dat ze konden doen.

Het idee dat mensen echt zelf iets aan hun zielenheil konden doen, kon pas ingang vinden als de doden niet meteen aan de straffen van de hel werden overgeleverd. Dit bleek zo bij het concept van het vagevuur: mensen die geen doodzonden hadden begaan en in die plek van loutering waren terechtgekomen – bijna iedereen dus –, hadden nog uitzicht op de hemel. Naarmate ze tijdens hun leven goed of slecht gehandeld hadden, duurde de periode in het vagevuur korter of langer. Na hun dood konden de mensen er zelf niets meer aan veranderen: dan moest er op de steun van de levenden gerekend worden om uiteindelijk toch in de hemel aan te komen. Op die manier ontstond er een 'gemeenschap van de levenden en de doden', waarbij de levenden baden voor het zielenheil van de doden en daar ook hun eigen voordeel uit haalden (zo voerden ze immers een goed werk uit, dat hun eigen zielenheil bevorderde), en waarbij de doden konden profiteren van die gebeden en van de maatregelen die ze hadden getroffen vóór hun dood.¹⁴⁹

Hoe konden de mensen in de late Middeleeuwen concreet het hemelrijk verdienen?

¹⁴⁷ Ph. Ariès, 1987a, pp. 160-161.

¹⁴⁸ Ph. Ariès, 1987a, pp. 165-167.

¹⁴⁹ Cf. P. Binski, 1996, p. 26; T. van Bueren, 1999, p. 12.

2.4.1. *De goede werken tijdens het leven*

Persoonlijk gebed

Door voor het zielenheil van anderen te bidden, oefende men een goed werk uit en werd men beloond met een opwaardering van het eigen zielenheil. Zonder deze wisselwerking zou het systeem van de 'gemeenschap van de levenden en de doden' niet standhouden.¹⁵⁰

Op de verschillende aspecten van het persoonlijk gebed voor het zielenheil van de anderen zullen we terugkomen bij het onderdeel in verband met het profiteren van de getroffen voorbereidingen na de dood.

Hier willen we nog melding maken van de gebedsgemeenschappen. Deze gemeenschappen verzamelden mensen met eenzelfde devotie. Leden van een dergelijke gemeenschap baden voor hun overleden broeders en zusters. Deze verenigingen waren meestal verbonden aan kloosters en kloosterorden. Zo kende ook het Gentse dominicanenklooster een Rozenkransstichting. Wie lid werd, was na zijn dood verzekerd van een grote hoeveelheid gebed voor zijn zielenheil. Niet alleen individuen – zowel geestelijken als leken –, maar ook hele kloostergemeenschappen sloten zich aan bij elkaars gebedsgemeenschappen. Zo gauw iemand overleed, werden de aangesloten instellingen daarvan op de hoogte gebracht, waarna de overledene werd opgenomen in de lijsten van degenen voor wie men moest bidden. Een belangrijk verschil met de broederschappen is dat deze gebedsverenigingen geen echte corporaties vormen. Zeker in de beginfase ontbrak in deze gebedsgemeenschappen een corporatieve structuur met bezit en bestuur. De nadruk lag er op het persoonlijk gebed waardoor men zijn lidmaatschap bestendigde. In de bronnen wordt expliciet vermeld dat geldelijke bijdragen niet noodzakelijk waren om het lidmaatschap te verwerven. Daardoor was de vereniging ook toegankelijk voor bezitslozen. Zowel in de Nederlanden als daarbuiten verschenen deze gebedsgemeenschappen vooral op het einde van de vijftiende eeuw.¹⁵¹

Missen

De mis staat centraal in de liturgie, omdat daarin steeds weer gevierd wordt hoe Christus de mensheid verlost van de erfzonde en het de gelovigen op die wijze mogelijk maakte het eeuwige leven te verwerven. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men grote krachten aan de heilige mis ging toeschrijven. Men meende dat met iedere mis een ziel uit het vagevuur werd gehaald. Ieder kon op eigen wijze via de mis bijdragen aan het uiteindelijke heil van zijn ziel. De geestelijkheid was actief betrokken bij het opdragen van de missen, de leken konden ze bijwonen. Aan de armen die niet in staat waren door eigen giften

¹⁵⁰ T. van Bueren, 1999, p. 12.

¹⁵¹ P. Trio, 1993, pp. 53-55; T. van Bueren, p. 161.

de goede werken te beoefenen, boden het gebed en het bijwonen van missen de mogelijkheid het verblijf in het vagevuur zo veel mogelijk te verkorten, naast het – zoals iedereen – streven naar het leiden van een leven zonder zonde. Broederschappen en gilden leverden in de parochie- of kloosterkerken waar hun altaar stond, een belangrijke bijdrage aan de eredienst.¹⁵²

Bedevoarten en aflaten

Relieken en de wonderen die Maria en de heiligen teweegbrachten konden de aanleiding geven tot een bedevaart, een reis naar een heilige plaats. De belangrijkste bedevaartsplaatsen in de christelijke wereld waren en zijn het Heilig Land, waar Christus heeft geleefd en geleden, Rome, het centrum van de katholieke kerk en de stad van Petrus, en Santiago de Compostela, de stad in Spanje waar de belangrijke apostel Jacobus de Meerdere begraven zou zijn. Verder waren er talrijke andere en meer lokale bedevaartsoorden.

In Gent waren er een aantal pelgrimsbroederschappen. P. Trio onderscheidt er vier: drie ervan groepeerden pelgrims en vereerders van Sint-Jacob van Compostela, een vierde lieden die een bedevaart naar Rome hadden afgelegd. Een broederschap van Jeruzalemvaarders, waarvan enkele voorbeelden bestonden in steden uit de Nederlanden (o.a. Mechelen), of van andere bedevaarders werd in Gent niet gevonden. Aan de oorsprong van elk van deze broederschappen stond een groep mensen die zelf de bedevaart had ondernomen, en kandidaat-leden moesten steeds persoonlijk de pelgrimstocht naar het vereerde heiligdom uitgevoerd hebben. Alleen in de Sint-Jacobsbroederschap uit het Sint-Jacobshospitaal kon dit met veel geld afgekocht worden. Aangezien een bedevaart niet voor iedereen was weggelegd, behoorden de Gentse pelgrimsbroederschappen tot de meest elitaire gezelschappen van Gent.¹⁵³

Bedevoarten waren net als vasten, gebed en het vieren van de mis bedoeld als boetedoening voor de begane zonden. Sommigen kregen van het gerecht zelfs letterlijk in plaats van een gevangenisstraf het maken van een bedevaart opgelegd.¹⁵⁴ Anderen kozen vrijwillig voor een dergelijke tocht. Een belangrijke motivatie daarbij was de mogelijkheid om via een bedevaart een aflaat te verdienen. Dit is een kwijtschelding van de straffen in het vagevuur, of van een deel ervan, die men nog moest uitboeten nadat de zonden waren vergeven. Voorwaarde was dat men berouw had van zijn zonden. Tot de handelingen die verbonden waren aan het verkrijgen van een aflaat behoorden, behalve het biechten, ook het vereren van de relieken, het uitspreken van een aantal gebeden, het luisteren naar preken en het brengen van een financieel offer. Aflaten konden enkel verleend worden door het

¹⁵² P. Trio, 1993, pp. 276-301 (over de liturgische activiteiten van de broederschappen); P. Binski, 1996, p. 54; T. van Bueren, 1999, p. 25.

¹⁵³ P. Trio, 1993, pp. 159-162 en pp. 334-336.

¹⁵⁴ Cf. J. Van Herwaarden, 1978.

kerkelijk bevoegd gezag, dat wil zeggen door de paus en de bisschoppen. Deze putten daarbij uit de schat die de Kerk vanwege de verdiensten van Christus en de heiligen had verkregen.

Er bestonden volle en gedeeltelijke of tijdelijke aflaten. Zo leverde een pelgrimage naar het Heilig Land met een bezoek aan de Heilige Plaatsen of een bedevaart naar de zeven grote kerken van Rome een volledige aflaat op, die een kwijtschelding van alle straffen inhield. Mensen die zelf niet in staat waren een grote bedevaart naar een van de belangrijke plaatsen te maken, konden onder bepaalde omstandigheden dezelfde grote aflaten dicht bij huis verdienen. De volle aflaat kon alleen door de paus verleend worden. Tijdelijke aflaten werden afgeleverd door de bisschoppen. Ze werden uitgedrukt in het aantal dagen of jaren dat men gevrijwaard was van het ondergaan van de pijnen van het vagevuur. Aflaten waren zowel aantrekkelijk voor de gelovigen als voor de kerken en andere instellingen die een aflaatprivilegie hadden ontvangen, omdat ze vele mensen aantrokken die bereid waren gulle offers te brengen. Ze werden door de geestelijkheid dan ook vaak aangevraagd in verband met campagnes zoals de verbouwing of uitbreiding van een kerk.¹⁵⁵ Ook verscheidene Gentse broederschappen hadden aflaatbrieven verworven. Een voorbeeld hiervan is het *paerdoen* dat verstrekt werd aan de broederschap van O.L.V.-van-de-fiertel. Rome voorzag 1500 dagen en de bisschop van Doornik 80 dagen aflaat telkens aan diegene die: lid werd van de broederschap, een ander tot lidmaatschap kon bewegen, een mis aanhoorde aan het broederschapsaltaar, het altaar bezocht (en wellicht met een aalmoes bedacht) of bad voor de ziel van een dode voor wie de broederschap met de bel rondging. Aflaatbrieven waren dus duidelijk een middel om de broederschappen te promoten. Los daarvan zijn natuurlijk de aflaten door pausen in het algemeen verleend aan devoties die binnen broederschappen werden gecultiveerd, bijvoorbeeld die tot de Naam Jezus.¹⁵⁶

De werken van barmhartigheid en de broederschappen

De werken van barmhartigheid vinden hun oorsprong in een tekst uit het evangelie van Mattheüs (Mt. 25:31-46) en bestaan uit volgende handelingen: de hongerigen voorzien van eten en drinken, de daklozen herbergen, de naakten kleden, de zieken en gevangenen bezoeken. Het christendom heeft deze boodschap als leidraad voor een goed leven krachtig gepropageerd en daarmee een enorme bijdrage geleverd aan de totstandkoming van een samenleving waarin de naastenliefde – in principe althans – een vanzelfsprekendheid was geworden. Tijdens het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 werd aan de zes werken van barmhartigheid uit het evangelie een zevende toegevoegd, het begraven van de doden. Dit is gebaseerd op het apocriefe boek van Tobias. In het eerste hoofdstuk verhaalt Tobias zijn leven. Hij was steeds trouw aan God gebleven en verrichtte weldaden aan zijn medemens,

¹⁵⁵ T. van Bueren, 1999, pp. 25-26.

¹⁵⁶ P. Trio, 1993, pp. 282-284.

gaf brood aan de hongerigen, kleren aan de naakten, en, zo zegt hij: *“zag ik het lijk van een volksgenoot binnen de muren van Ninive liggen, dan begroef ik het”*.¹⁵⁷

Traditioneel stelt men dat broederschappen zich bezighielden met het uitoefenen van de werken van barmhartigheid.¹⁵⁸ Maar eigenlijk waren de broederschappen grotendeels op religieuze activiteiten en dan vooral op de begrafenis en het zielenheil van de leden gericht. De drie belangrijkste streefdoelen van de broederschappen waren de volgende: de verering van de patroonheilige, het bezit van een eigen broederschapsaltaar – eventueel in een kapel – om die zo mooi mogelijk te versieren, en tenslotte zoveel mogelijk missen en gebeden laten opdragen tot verering van de patroonheilige met het uiteindelijke doel het zielenheil van de oprichters, de leden en de weldoeners van de broederschap te redden. De belangrijkste beweegredenen van iemand om het lidmaatschap in een broederschap op te nemen was het hebben van een plechtige requiemmis na de dood. Andere beweegredenen waren vroomheid, sociale en morele druk, het deel hebben aan het corporatief leven en de wens om deel te hebben aan de goede werken, de missen en de gebeden van de broederschap en haar leden. P. Trio stelt dat de Gentse broederschappen praktisch geen interesse hadden in de armenzorg: op de vierentwintig door hem bestudeerde broederschappen waren er maar drie die zich met eigenlijke armen- en ziekenzorg inlieten, nl. de Sint-Lievensbroederschap, de broederschap van O.L.V.-van-de-fiertel (O.L.V.-Sint-Pieters) en de Sint-Jacobsbroederschap uit het Sint-Jacobshospitaal.¹⁵⁹

‘Versieringen van het huis van God’. Giften voor de uitrusting van de kerk

Tot de goede werken die konden bijdragen tot het sneller verkrijgen van een plaats in de hemel, behoorden ook de schenkingen en stichtingen die de bevordering en verrijking van de eredienst tot doel hadden. Deze konden bestaan uit een altaar of een kapel met altaar, compleet met alle benodigdheden voor het verrichten van de diensten. Ook andere schenkingen waren welkom: bouw materiaal voor een groter koor, lezenaars, kandelaars, misgewaden, kaarsen om te branden voor de heiligenbeelden, en dergelijke meer. In het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent wordt een doopvont uit de vijftiende eeuw bewaard die de naam van de schenkers vermeldt.¹⁶⁰ In een aantal gevallen lijkt er een bewuste collectieve campagne aan de grondslag te liggen van de schenkingen: zo kon een reeks beelden of een plafondschildering door een groep mensen bekostigd worden. Ook rijk bewerkte grafmonumenten droegen bij tot de schoonheid van de kerk en dus tot de eer aan God.

¹⁵⁷ Ph. Ariès, 1987a, p. 196; T. van Bueren, 1999, p. 27.

¹⁵⁸ Cf. o.a. Ph. Ariès, 1987a, p. 195: *“De broederschappen leggen zich toe op de werken van barmhartigheid, vandaar de naam charités die zij in Noord- en West-Frankrijk kregen”*; P. Binski, 1996, pp. 121-122.

¹⁵⁹ P. Trio, 1993, *passim* (over de armenzorg: pp. 312-314).

¹⁶⁰ A. Van den Kerchove & J. Baldewijns, 1986, nr. 147. Het opschrift gaat als volgt: (wapenschild) / DIT GAF / JAN VAN / REN TERGHEM / Filius ARENTS / ENDE SIJN / WIJF DER / KERKEN.

Naast particulieren hadden gilden en broederschappen een belangrijk aandeel in het verfraaien van de kerk. P. Trio vond dat de Gentse broederschappen heel veel belang hechtten aan de prachtige uitrusting van hun altaar of hun kapel. Hun aandeel was vrijwel steeds direct gekoppeld aan de eredienst. Rijke gilden en broederschappen beschikten op zijn minst over een eigen altaar en soms over een eigen kapel. Andere deelden een altaar. Zij beschikten over allerlei eigen stukken die nodig waren om een mis op te dragen. Deze zaken konden geschonken worden door de gilde of broederschap als geheel. Ook afzonderlijke leden en buitenstaanders deden schenkingen in natura – naast deze in geld – aan gilden en broederschappen, vaak met de bedoeling dat deze in ruil daarvoor het nodige voor het zielenheil van de gulle gever zouden doen. Het ging hier niet enkel om grote stukken die verband hielden met altaaruitrusting, maar ook om juwelen, zoals paternosters en parels. Wanneer een broederschap in geldnood zat, konden dergelijke zaken verkocht worden. Tenslotte nam in de opluistering van het altaar het branden van kaarsen en het onderhoud van de rade en de kroon (vooral bij parochiale O.L.V.-broederschappen) een belangrijke plaats in.

Iemand die een schenking deed aan een kerk of een klooster profiteerde dubbel van zijn gift. Op de eerste plaats was het geven op zich al een goed werk, hetgeen het verblijf in het vagevuur hielp verkorten, maar op de tweede plaats leverde het gebed op. Zelfs de kleinste schenking werd genoteerd op de lijst van de weldoeners van de kerk, die in ruil daarvoor op bepaalde dagen, bijvoorbeeld op Allerzielen, tijdens de mis herdacht werden. Men kon ook privé voor zichzelf en de onmiddellijke naasten tegenprestaties eisen, zoals missen en jaarlijkse memoriediensten. Deze werden opgetekend in het memorieboek van de desbetreffende instelling, al dan niet met vermelding van alle gedane schenkingen.

Het leveren van een bijdrage aan de inrichting van de kerk en het mogelijk maken van een rijke eredienst werd beschouwd als een van de middelen om God te eren, maar ook om de stichter te gedenken. Daarnaast speelden ook andere motieven een rol: via de teksten en de wapenschilden liet men zich tevens zien als de gulle gever. De schenking verhoogde het aanzien van de schenker en zijn familie. Een aantrekkelijke inrichting van een kerk spoorde de bezoeker niet alleen aan tot gebed en reflectie over de eigen sterfelijkheid, maar ook tot het schenken van nog kostbaarder stukken.¹⁶¹

Men kon ook een stapje verder gaan in de zorg voor het eigen zielenheil en een klooster, weeshuis, hospitaal of dergelijke stichten. In deze instellingen was bijna steeds een kerk of kapel aanwezig, waar voor de stichters werd gebeden en missen opgedragen. Dergelijke stichtingen waren natuurlijk enkel voor de allerrijksten weggelegd.

¹⁶¹ T. van Bueren, 1999, pp. 30-32. Over de altaaruitrusting, -opluistering en juwelen van de broederschappen: P. Trio, 1990, *passim*; P. Trio, 1993, pp. 248-250, pp. 258-259, pp. 264-266, pp. 291-295.

2.4.2. *Profiteren van de getroffen voorbereidingen na de dood*

Ook na de begrafenis probeerde men via missen en gebedsdiensten het lijden van de zielen in het vagevuur te verlichten en hen te helpen om zo snel mogelijk een plaats in de hemel te verwerven. Essentieel hierbij was het noemen van de naam van de overledene.

Algemene memoriediensten

Wat de algemene gebruiken betreft, was er allereerst het ‘oplezen van de namen’ van de weldoeners van de kerk tijdens de missen die speciaal voor deze groep werden opgedragen op een vast aantal dagen in het jaar. We hebben reeds vermeld dat zelfs de kleinste schenking een aantekening opleverde op de dodenrol, in het memorieboek of in soortgelijke documenten van de kerken en de kloosters die bedacht werden. Daarnaast waren er de jaarlijkse feestdagen voor de overleden broeders en zusters van een broederschap of gilde, voor degenen die in de desbetreffende instelling begraven waren en voor de verwanten en vrienden van de kloosterinstellingen. Vanaf de twaalfde eeuw vond het feest van Allerzielen, dat zijn oorsprong vond in de abdij van Cluny, meer en meer ingang. Het ging de verschillende lokale en instellingsgebonden feestdagen voor de doden vervangen en werd gevierd op twee november, de dag na Allerheiligen.¹⁶²

Toch hield men in allerlei instellingen de eigen gedenkdagen nog lange tijd in ere. Zo stelde P. Trio vast dat bij zes op de vierentwintig door hem bestudeerde Gentse broederschappen een jaarlijkse algemene memoriedienst voor de overleden broeders en zusters op het programma stond. In de meeste Gentse broederschappen had men dus geen aandacht voor een dergelijke plechtigheid. Sommige kenden wel nog bepaalde algemene misstichtingen, zoals de maandagsmis die overleden broederschapsleden herdacht.¹⁶³

Individuele memoriediensten

Voor de individuele dodengedachtenis waren er verschillende soorten missen voorzien. Ten eerste had men de missen die vlak na het overlijden werden opgedragen. Dit waren er een heleboel op een heel korte tijd, en soms begon men er al mee nog vóór de persoon in kwestie gestorven was. In de meeste gevallen werden er dertig (Gregoriusmis), honderd of duizend missen opgedragen. Om dit uit te voeren werden vaak meerdere personen tegelijk in verschillende instellingen aangesteld. Behalve deze zogenoemde cumulatieve missen waren er de repetitieve missen die om de zoveel tijd opgedragen moesten worden.¹⁶⁴

¹⁶² P. Binski, 1996, p. 121; T. van Bueren, 1999, pp. 59-60.

¹⁶³ P. Trio, 1993, pp. 284-285.

¹⁶⁴ Ph. Ariès, 1987a, pp. 184-186; P. Binski, 1996, pp. 27 en 54; T. van Bueren, 1999, p. 60.

Vaak waren de missen die speciaal naar aanleiding van het overlijden van iemand werden gesticht, ingebed in de memoriediensten die plaatsvonden ten behoeve van de te herdenken persoon. In de periode kort na het overlijden waren dat er – zoals reeds vermeld – meestal meer dan daarna. De vieringen vonden met vaste tussenperioden plaats en waren waarschijnlijk gekoppeld aan de verschillende perioden waarin de zielen in het vagevuur boete deden voor hun zonden. De ‘derden’, de ‘zevendende’ en de ‘dertigste’, dat wil zeggen de diensten die na drie, zeven en dertig dagen plaatsvonden, brachten de zielen steeds een bepaald aantal dagen compensatie voor de tijd die zij moesten lijden.¹⁶⁵

In elk Gents broederschap werd aandacht aan het doodgeld of de doodschuld besteed. Bij de meeste broederschappen werd het bedrag van de doodschuld op 12 of 20 s. par. vastgelegd. Tegenover het betalen van dit bedrag door het lid van de broederschap stond de verplichting van die laatstgenoemde om in ruil daarvoor tenminste een requiemmis te laten opdragen. Dat vormde in wezen de betekenis van het doodgeld. Om deze reden werd in broederschappen waar het doodgeld niet verplicht was het overlijden van een broederschapslid slechts met een requiemmis beantwoord indien voor de betrokkene een minimum aan doodgeld werd betaald (meestal 12 s. par.). Enkele broederschappen wilden slechts overgaan tot de dienst nadat de doodschuld vereffend was. Als tijdstip voor het houden van de requiemmis kreeg de dag waarop voor de overledene het ‘zevendende’ werd gedaan de voorkeur.¹⁶⁶ P. Trio stelt tevens vast dat in de broederschappen van de vijftiende en zestiende eeuw de individuele verplichtingen verwaarloosd werden wegens het groeiend aantal leden. Het behoorde niet meer tot de mogelijkheden van elk lid afzonderlijk om zich voortdurend vrij te maken voor allerlei diensten, zoals het bijwonen van begrafenissen en memoriediensten. Wel kregen de broederschapsleden nog de opdracht om te bidden voor het zielenheil van hun overleden medebroeders en –zusters.¹⁶⁷

Daarna werd aangevangen met de missen die tot in de eeuwigheid zouden voortduren. De soort die hierbij het meest voorkwam, was de jaargetijde die eens per jaar, meestal op de sterfdag van de overledene, werd gehouden.¹⁶⁸

Alhoewel men in principe allerlei regelingen kon treffen, bestond een memoriedienst meestal uit drie onderdelen: ’s avonds was er een vigilie of dodenwake. Deze bestond uit lezingen uit de Heilige Schrift of uit heiligenverhalen, en gebeden of gezangen. De volgende dag werd een requiemmis opgedragen en onmiddellijk daarna volgde de grafgang, een korte dienst bij het graf. Deze bestond uit de zegening van het graf, het lezen of zingen van een aantal psalmen en het zeggen van enkele gebeden. Welgestelden lieten voor die gelegenheid

¹⁶⁵ P. Binski, 1996, p. 121; T. van Bueren, 1999, p. 60.

¹⁶⁶ P. Trio, 1993, pp. 148-152.

¹⁶⁷ P. Trio, 1993, pp. 296-301.

¹⁶⁸ Ph. Ariès, 1987a, pp. 190-192; P. Binski, 1996, p. 121; T. van Bueren, 1999, p. 60. Dit valt ook af te leiden uit de grafschriften in de *épitaphiers* die de data van de gestichte jaargetijden vermelden, bijvoorbeeld: rep. 1.3./101.

hun graven versieren, onder andere met kaarsen. Bij dergelijke memoriediensten werden vaak ook aalmoezen onder de armen verdeeld.¹⁶⁹

Om de memoriediensten na het overlijden te bekostigen, richtte men stichtingen op. Bij een stichting stelde men kapitaal of goederen beschikbaar waarvan de renten of opbrengsten werden aangewend voor bijvoorbeeld het tot in de eeuwigheid laten opdragen van een wekelijkse mis. Stichtingen hadden langdurige rechtsgevolgen en werden daarom schriftelijk vastgelegd: de financiën moesten immers zo worden geregeld dat de fundatie ook na de dood van de stichter kon blijven functioneren. De betalingen konden op twee manieren geregeld worden. Men kon nog bij leven of via testament de betaling in één keer afhandelen door het geven van een geldbedrag. De ontvangende instelling moest het bedrag dan zo beleggen dat uit de inkomsten in het onderhoud van de stichting kon worden voorzien. Men kon ook een jaarlijkse rente op bepaalde goederen schenken.¹⁷⁰

In de late Middeleeuwen waren er diverse mogelijkheden om missen te stichten. Men kon in de eerste plaats een zogenoemde vicarie of kapelanie instellen. Hierbij werden een aantal missen – meestal op vaste dagen in de week – door speciaal hiertoe aangestelde geestelijken tot in de eeuwigheid opgedragen. De stichter of een andere daartoe aangestelde persoon had het recht de kapelaan te benoemen. Meer en meer werden er kapellen met een eigen altaar opgericht om deze missen te vieren en om er de overledenen die de missen hadden gesticht in te begraven. Zo verkeerden de stichters in de zeer dichte nabijheid van het altaar waar de missen werden opgedragen, wat zeer gunstig was voor hun zielenheil. Indien men zich geen kapelanie kon veroorloven, kon men kiezen voor een misfundatie, dagelijks, eens per week, of wat men maar wilde en kon betalen. De verantwoordelijkheid voor de uitvoering daarvan lag dan bij de instelling of gemeenschap die hiervoor de benodigde inkomsten had ontvangen. In beide gevallen ging het in principe om ‘eeuwige’ fundaties en kon er met het opdragen van deze missen reeds vóór de dood begonnen worden. De derde mogelijkheid – het stichten van een eindig aantal missen die na het overlijden opgedragen moesten worden – is hierboven reeds aan bod gekomen. Men kan zich voorstellen dat minder gegoeden het geld niet hadden om dergelijke fundaties te stichten. Het minimum dat men kon stichten was een jaargetijde.¹⁷¹

Opdat de getroffen memorieregelingen na hun dood ook werden uitgevoerd, bouwden velen een controle in. Ten eerste was het reeds zo dat elke schenking of stichting ten voordele van een instelling in het memorieboek van die desbetreffende instelling werd opgetekend. Dit was echter niet publiek en indien de instelling haar belofte niet nakwam, kon niemand buiten de instelling dit in feite opmerken of controleren. Daarom liet men in de late Middeleeuwen stichtingsplaten in de kerken of kapellen ophangen, waarop de naam en

¹⁶⁹ T. van Bueren, 1999, p. 60.

¹⁷⁰ T. van Bueren, 1999, p. 26.

¹⁷¹ Ph. Ariès, 1987a, pp. 189-192 en pp. 301-302; P. Binski, 1996, pp. 115-122 (voornamelijk over het stichten van een *chantry*); T. van Bueren, 1999, p. 25.

de stichting van de desbetreffende stichter(s) werden aangeduid. Soms werden de stichtingen gewoon in het grafschrift opgenomen, zoals we later nog zullen zien.¹⁷²

Andere schenkingen en stichtingen

Behalve missen kon men zowel bij leven als bij de dood (via testament) nog andere goede werken stichten die na de dood moesten uitgevoerd worden. Voorbeelden hiervan zijn geldelijke en andere schenkingen aan kloosters, kerken, weeshuizen, hospitalen en dergelijke. Ook stichtingen voor regelmatige aalmoezen aan armen behoorden hiertoe (hun uitvoering werd vaak gecombineerd met de gestichte missen). Voorwaarde hierbij was steeds dat er voor de gulle gevers gebeden moest worden. Net zoals bij de gestichte missen, werden vaak stichtingsplaten ter controle opgehangen.¹⁷³

Persoonlijk gebed

De bovengenoemde zaken die het zielenheil van de overledenen bevorderden, hadden alle een publiek karakter. Maar er was ook het persoonlijk gebed voor de erflaters, de weldoeners van de kerk en de doden die met een grafmonument in de kerk aanwezig bleven. Soms gebeurde dat in min of meer georganiseerd verband, zoals hierboven reeds vermeld werd. Zo kon het zijn dat de mannen en vrouwen van een hospitaal tijdens de dagelijkse gebedsdiensten en missen hun weldoeners gedachten. Daarnaast waren er de verplichtingen waaraan individuen op eigen gelegenheid moesten voldoen. Een erflater kon bijvoorbeeld boeken aan iemand achterlaten, op voorwaarde dat de begiftigde een aantal gebeden voor de schenker zou zeggen. Dit was heel gebruikelijk. Het gebed dat in dit soort gevallen werd gevraagd, kon eenmalig zijn, maar de verplichting kon zich ook over een langere periode uitstrekken.¹⁷⁴

Getijdenboeken hebben in veel gevallen een bijzondere rol gespeeld in de meer persoonlijke kant van de dodengedachtenis. Deze handschriften en boeken bevatten een aan leken aangepaste versie van het brevier zoals dat door geestelijken, in en buiten het klooster, en door nonnen van een aantal orden werd gebeden. Alhoewel ze niet per se verlucht hoefden te zijn, bevatten veel getijdenboeken miniaturen die het begin van de verschillende onderdelen aangeven. Ook het dodenofficie (de dodenvigilie) is erin opgenomen. Deze dienst bevat de gebeden die in de nacht van iemands overlijden werden gezegd of gezongen door de collegae-kanunniken of de medekloosterlingen en voor de belangrijke weldoeners van de desbetreffende instelling. Oorspronkelijk is het dus een gemeenschappelijke aangelegenheid. Voor de bezitter van een getijdenboek zullen de gebeden echter hebben gefungeerd als hulp bij de devotie en bij het privé-gebed voor het zielenheil van voorgaande eigenaars, familie en vrienden en mogelijk ook voor hooggeplaatste tijdgenoten. Dat men

¹⁷² Ph. Ariès, 1987a, pp. 192-193 en 288-293; Ph. Ariès, 1987b, pp. 85-87; T. van Bueren, 1999, p. 61.

¹⁷³ Ph. Ariès, 1987a, pp. 192-194 en 288-293.

¹⁷⁴ T. van Bueren, 1999, pp. 61-62.

steeds opnieuw verwachtte door zijn erfgenamen herdacht te worden, kan worden afgeleid uit de exemplaren waarin in de kalender de geboorte- en sterfdata van eigenaars van getijdenboeken en hun familieleden zijn opgenomen.¹⁷⁵

Als laatste mogelijkheid voor de individuele zorg voor het zielenheil vermelden we de oproep tot gebed die vaak werd aangebracht op het grafmonument. Hier zullen we later nog op terugkomen.

De zorg voor het zielenheil was allesoverheersend in de laat-middeleeuwse godsdienstbeleving. Het persoonlijke gebed, waarover we het zonet hadden, was slechts een klein onderdeel van de middeleeuwse dodengedachtenis, die juist gekenmerkt wordt door openbaarheid en gemeenschappelijkheid. Steeds opnieuw werden in algemene diensten voor de levenden en de overledenen en in de memoriediensten voor individuen en families de namen genoemd van degenen die via gebed geholpen moesten worden bij het verkrijgen van de eeuwige zielenrust. Ook de giften aan de armen en de versieringen van de kerk herinnerden aan de overleden weldoeners. Daaraan werd extra bijgedragen door de plaatsing van stichtingsplaten, maar ook door de wapenschilden op de gestichte of geschonken voorwerpen en gebouwen. Bovendien vervulde deze zorg voor het zielenheil nog enkele noden: zo geraakte de religieuze instellingen aan inkomsten en werd een zekere vorm van armenzorg bestendigd.

¹⁷⁵ P. Binski, 1996, p. 53-54; T. van Bueren, 1999, p. 62.

II. “DAER IC VELE SCOENDER SAERKE SACH LIGGHEN, RIJCKELIJC GHEHOUWEN” - DE GRAFMONUMENTEN

1. TYPOLOGIE, MATERIAAL EN TECHNIEK, ICONOGRAFIE

1.1. TYPOLOGIE

Als algemene term voor alle funeraire types hanteren we het begrip ‘grafmonument’. Tot de funeraire types rekenen we enkel de monumenten die een grafschrift, met als essentiële elementen de naam en de datum van overlijden of van stichting van het monument, bevatten. Voor een indeling van de grafmonumenten nemen we de typologie over die V. Vermeersch opstelde voor de Brugse grafmonumenten tot 1578.¹⁷⁶ Hij baseerde zich hierbij enkel op de zuiver materiële en technische gesteldheid van de grafmonumenten en liet zich weinig of niet door strikt iconografische aspecten leiden.¹⁷⁷ De iconografie zal ook bij ons in een verder onderdeel aan bod komen.

Vrij algemeen laten de grafmonumenten zich volgens hun funeraire functie in twee zeer duidelijk gescheiden groepen indelen: *“Ofwel is een monument in eerste instantie bedoeld als een zichtbare getuigenis, een rechtstreeks teken van het graf of de begraafplaats als zodanig, waarvan het tevens een permanente versiering vormt, en is in dit geval de voorstelling van de overledene horizontaal of parallel met de bodem, d.i. met de grafstede, opgevat. Ofwel is het monument, dat wel in de nabijheid van de begraafplaats, maar niet zozeer als een rechtstreekse aanduiding of bekleding hiervan, doch als een vertikaal tegen de wand ontworpen gedenkteken geconcipieerd, en heeft deze meer specifieke votieve en commemoratieve functie niet enkel op de iconografie (...), maar ook op de morfologie haar duidelijke weerslag gehad.”*¹⁷⁸ Zodoende onderscheiden wij de graftekens als eerste groep en de grafgedenktekens als tweede groep.

1.1.1. De graftekens

De groep van de graftekens kan men nog eens in twee grote categorieën splitsen: de gelijkvloerse en de verheven graftekens.

¹⁷⁶ V. Vermeersch, 1976, pp. 101-118.

¹⁷⁷ Indien V. Vermeersch zijn typologie op iconografische aspecten had gebaseerd, was het niet mogelijk geweest deze voor ons onderzoek te hanteren, aangezien de auteur enkel grafmonumenten met persoonsvoorstellingen in zijn werk heeft opgenomen.

¹⁷⁸ V. Vermeersch, 1976, pp. 101-102.

De gelijkvloerse graftekens

V. Vermeersch definieert de gelijkvloerse graftekens als volgt: “... alle ‘platte’ monumenten, die in oorsprong met het bovenvlak niet hoger dan het niveau van de kerkbevoering, waarvan ze trouwens deel uitmaken (uitmaakten), gelijkvloers zijn (waren) toegepast.”¹⁷⁹

- De stenen vloerzerken

De vloerzerken staan rechtstreeks in verband met het graf van de overledene: hun eerste en voornaamste functie was immers het afsluiten van deze begraafplaats.¹⁸⁰ In de vroege Middeleeuwen werden de christenen in sarcofagen *ad sanctos* begraven. Aangezien zij toch allen in de hemel zouden terechtkomen, was het niet nodig dat ze identificeerbaar waren. Zodoende bevatten de sarcofagen meestal geen aanduidingen die het identificeren van de overledene mogelijk zouden kunnen maken. Ook toen men later in (gemetselde) grafkuilen ging begraven, bevond er zich op de deksteen geen inscriptie die voor de identificatie van de overledene zou kunnen zorgen. Enkele voorbeelden hiervan zijn de drie abtgraven uit de Sint-Baafsabdij te Gent die tijdens een opgravingscampagne in de jaren veertig werden ontdekt.¹⁸¹ De drie abtgraven, die dateren uit de tiende en elfde eeuw, waren toegedekt met platen Doornikse kalksteen die geen inscriptie of decoratie droegen. Bij de opgraving konden de abten echter wel geïdentificeerd worden aan de hand van grafsteentjes¹⁸² die achter het hoofd van de overledenen geplaatst werden, en die nu in het Museum voor Stenen Voorwerpen bewaard worden. De teksten van deze grafsteentjes bevatten in ieder geval dezelfde elementen als de latere grafschriften op de vloerzerken, nl. de plaatsaanduiding van het graf, de naam van de overledene, de overlijdensdatum en de functie van de overledene. Een ander Gents voorbeeld van dergelijke grafsteentjes is dat van abt Florbertus (+ vóór 650), dat eveneens in het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent bewaard wordt, maar dat hoogstwaarschijnlijk niet een authentiek exemplaar is.¹⁸³

¹⁷⁹ V. Vermeersch, 1976, p. 102. Op het einde van de Middeleeuwen kon een kerkvloer bijna uitsluitend uit naast elkaar geplaatste gelijkvloerse graftekens zijn samengesteld (cf. o.a. H. Rousseau, 1912, p. 3).

¹⁸⁰ In de door ons geraadpleegde literatuur is Ph. Ariès de enige die het met deze logische stelling niet eens is: “Natuurlijk viel de grafsteen zelden samen met de exacte plaats van de kuil waarin het lijk werkelijk lag. Maar dat doet er niet veel toe. De grafsteen is het zichtbare teken van die onzichtbare verblijfplaats en als symbool is dit voldoende.” (Ph. Ariès, 1987a, p. 250).

¹⁸¹ F. De Smidt & H. Van de Weerd, 1949-1950, pp. 86-96; cf. bijl. 3, nrs. 2-4.

¹⁸² We nemen hier de terminologie van F. De Smidt & H. Van de Weerd, 1949-1950, pp. 86-96, en van A. Van Den Kerkhove & J. Baldewijns, 1986, nrs. 182-184, over, aangezien we de steentjes niet in onze indeling van de grafmonumenten kunnen inpassen.

¹⁸³ Cf. bijl. 3, nr 1: het zou om een elfde-eeuwse vervalsing gaan.

Geleidelijk aan ging men op de anonieme, trapeziumvormige¹⁸⁴ dekstenen van een graf decoratie aanbrengen.¹⁸⁵ In Nederland werden zandstenen zerken uit de elfde-twaalfde eeuw gevonden met geometrische en lijnfiguren.¹⁸⁶ In het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent is een romaanse vloerzerk met bladwerk bewaard.¹⁸⁷ In het veld bevindt zich een gestileerde twijg met twee (oorspronkelijk drie) paar bladeren. Deze afbeelding verwijst misschien naar het levensboommotief.¹⁸⁸ Ook te Brugge is een voorbeeld van een romaanse zerk met floraal decor bewaard gebleven.¹⁸⁹

Vanaf de elfde eeuw kwamen er weer inscripties op de vloerzerken voor.¹⁹⁰ Vroege voorbeelden, die zich bovendien in Gent bevonden, zijn de zerken van de graven van Vlaanderen in de Sint-Pietersabdijkerk te Gent.¹⁹¹

Pas in de loop van de twaalfde eeuw verschenen persoonsvoorstellingen op de vloerzerken.¹⁹² Het ging om ligbeelden of gisanten, die bij het onderdeel over de iconografie verder besproken zullen worden. Dit nieuwe type van voorstelling gaf bij gegoede en machtige personen aanleiding tot het bestellen van een nieuw soort verheven graftekens, waarbij het ligbeeld rondplastisch werd uitgewerkt.

Volgens R. Ligtenberg gaf het architectonisch decor, waarin de gisanten zich bevonden, er de aanleiding toe dat de zerken rechthoekig werden: *“Zoodra men nl. den boog, waaronder het beeld van den overledene lag gebeiteld of gegrift, op zuiltjes begon te zetten, vooral toen er baldakijnen boven het hoofd kwamen met stijlen en contreforten langs de zijden, kon de trapeziumvorm niet meer dienen. En dat geschiedde in de Belgische ateliers al in het begin der XIIIde eeuw.”*¹⁹³ Toch zijn er in het Museum voor Stenen Voorwerpen enkele voorbeelden uit de

¹⁸⁴ Graven uit de periode van de drie hierboven vermelde abten van de Sint-Baafsabdij hebben een trapezoidale vorm. De lange zijden komen in de richting van het voeteinde naar elkaar toe en worden door middel van een ronding verbonden. Aan de tegenovergestelde kant is het graf op de hoogte van de schouders recht afgesloten en meestal is voor het hoofd een kleine ruimte voorzien. Cf. o.a. A. Van Lokeren, 1845, p. 150; F. De Smidt & H. Van de Weerd, 1949-1950, pp. 87-88, p. 91, p. 93.

¹⁸⁵ Ph. Ariès, 1987b, p. 37.

¹⁸⁶ R. Ligtenberg, 1915, p. 18: *“De geometrische figuren – vierkanten, ruiten, cirkels, nu eens concentrisch in elkander gelegd, dan weer in het bekende ‘vlechtwerk’ elkaar over- en ondersnijdend – daarnaast eenvoudige lijnfiguren, als kruizen, staven, worden uitsluitend (voor zoover ons onderzoek reikte) op zandsteen zerken aangetroffen, zoodat dit soort versiering naar de ateliers ten oosten van ons land wijst.”*

¹⁸⁷ Cf. bijl. 3, nr. 5.

¹⁸⁸ De levensboom staat symbool voor onsterfelijkheid; cf. Arbore de vie, 1992.

¹⁸⁹ V. Vermeersch, 1976, p. 103.

¹⁹⁰ Ph. Ariès, 1987b, p. 38.

¹⁹¹ Cf. bijl. 3, nr. 109. Een aantal van de overleden leden van de grafelijke familie stierf reeds in de tiende eeuw, maar we kunnen aannemen dat de grafschriften pas later werden aangebracht.

¹⁹² R. Ligtenberg, 1915, p. 19; V. Vermeersch, 1976, p. 103.

¹⁹³ R. Ligtenberg, 1915, p. 17.

dertiende eeuw en later bekend van trapeziumvormige vloerzerken met gisanten in een architectonisch decor.¹⁹⁴

Bij de stenen vloerzerken kunnen we nog een onderscheid maken tussen stenen met een gegraveerde en stenen met een gebeeldhouwde voorstelling in bas-reliëf. Met bas-reliëf bedoelen we *niet* de voorstellingen die in de vaak gehanteerde spaartechniek zijn uitgevoerd, alhoewel ze vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn – zeker als de voorstellingen niet bewaard gebleven zijn. De spaartechniek werd meestal maar voor bepaalde delen van de zerk aangewend, terwijl bas-reliëf meestal voor het hele veld gebruikt werd. Wel werden dezelfde iconografische thema's en schema's gehanteerd als bij de graveer- en spaartechniek. De voorstellingen in bas-reliëf waren wel meer plastisch en hadden bijgevolg een groter werkelijkheidskarakter dan deze in graveer- en spaartechniek. Deze duidelijk ook meer kostbare grafsteensoort genoot ongetwijfeld de voorkeur van de meer begoede bevolking, voor zover deze zich dan geen met rijker materiaal ingelegde vloerzerk (zie verder) of een verheven graftombe (zie verder) veroorloofde. Een fraai voorbeeld van een zerk in bas-reliëf is deze van de twee priesters Egidius van Munte (+ 1419) en Willem Ketels (+ 1403) uit Gentbrugge, die in het Museum voor Stenen Voorwerpen bewaard wordt.¹⁹⁵ V. Vermeersch

¹⁹⁴ Cf. bijl. 3, nrs. 31, 39, 65. Het gaat hier om twee zerken uit de dertiende eeuw en één zerk uit de veertiende eeuw. Opvallend is dat deze drie zerken alle kleiner zijn dan levensgroot, wat er mede toe bijdraagt dat het niet zo opvalt dat de zuiltjes schuin lopen. In het Museum voor Stenen Voorwerpen worden ook een trapeziumvormige vijftiende- en zestiende- eeuwse zerk bewaard, maar die bevatten geen persoonsvoorstelling (bijl. 3, nrs. 88, 117). We willen hier nog opmerken dat P. Binski een afwijkende visie op de trapezoidale vloerzerken heeft: *"The adoption in the thirteenth century of trapezoidal, coffin-shaped grave slabs perhaps resulted from the growing use of the wooden coffin itself as a means of transporting the body for burial, which in turn reflected the importance of processional activity"* (P. Binski, 1996, p. 97).

¹⁹⁵ Wegens de gehanteerde beperkingen (deze zerk is niet afkomstig uit Gent, zoals in onze algemene inleiding beschreven) werd deze zerk niet in de lijst van de bewaarde grafmonumenten opgenomen (bijlage 3). We geven hieronder een beschrijving: vloerzerk in bas-reliëf van Egidius van Munte (+ 1419) en Willem Ketels (+ 1403); Doornikse kalksteen; 232 x 138; MSV, inv. 5. Deze vloerzerk werd in 1901 door het Museum voor Stenen Voorwerpen aangekocht van de kerkfabriek van Gentbrugge. Waarschijnlijk lag de zerk oorspronkelijk in de kloosterkerk van de rijke claren aldaar (cf. J. Decavele & J. Art, 1981, kol. 1052-1053). In het veld van de zerk bevinden zich twee geestelijken als gisant met hun hoofd op een kussen. De linkerfiguur heeft de handen met de polsen over elkaar gekruist over de onderbuik; boven zijn handen bevindt zich een kelk. De rechterfiguur heeft de handen met de polsen over elkaar over de borst gekruist; onder zijn handen bevindt zich een kelk. De kelken wijzen erop dat het om priesters gaat. Boven elk kussen bevindt zich een engel. Uit de monden van elke geestelijke komt een banderol met een tekst (waarschijnlijk met 'memento mori'-inslag). Het randschrift wordt op de hoeken onderbroken door de symbolen van de evangelisten en in het midden van de lange zijden door het wapenschild van de overledenen. De teksten op de zerk zijn bijna volledig uitgesleten en zijn bijgevolg niet meer leesbaar. Cf. A. Van Den Kerkhove & J. Baldewijns, 1986, nr. 73.

stelt dat gebeeldhouwde zerken in ieder geval tot een jonger type behoren dan de ‘platte’ zerken.¹⁹⁶

- De vloerzerken met inlegwerk

Begoede burgers en geestelijken, die zich geen koperen vloerplaat of verheven grafteken konden of wouden veroorloven, hebben door inlegwerk met rijkere materialen, zoals bepaalde soorten witsteen¹⁹⁷ en metalen, ook een materieel rijker aspect aan hun vloerzerken willen geven. Het inlegwerk in witte of metaalkleur zorgde namelijk voor een mooie contrastwerking met de ‘blauwe’ zerk in Doornikse kalksteen. Een ander voordeel van een dergelijke zerk was de mogelijkheid om de stenen drager of zerk vrij grote afmetingen te geven – wat het sociaal prestige van de overledene(n) natuurlijk vergrootte –, terwijl de kostbaarheid van koper en brons ervoor zorgde dat de vloerplaten steeds vrij klein waren.¹⁹⁸

In Gent zijn er heel wat vloerzerken, waarin inlegwerk in witsteen of metaal was aangebracht, bewaard. Jammer genoeg is dat inlegwerk meestal verdwenen.¹⁹⁹ In de loop der tijden werd het kostbaar materiaal uit de al dan niet afgedankte vloerzerken gehaald om voor andere zaken herbruikt te worden (zie hieronder bij het onderdeel over de vindplaatsen en bewaring). Ook kwam het inlegwerk soms na een poosje los en werd het kostbaar metaal vaak gestolen.²⁰⁰

Toch zijn er voorbeelden terug te vinden waarbij het witstenen inlegwerk bewaard gebleven is. In het Museum voor Stenen Voorwerpen bevinden zich een tweetal zerken waarbij dit het geval is.²⁰¹ In het eerste geval werden de handen van ene Maria op een zerk uit de dertiende eeuw bewaard. Eveneens uit de dertiende eeuw bleef de vloerzerk van Petrus Gotrlinc bewaard, waarbij het hoofd met witte steen was ingelegd. Deze twee voorbeelden tonen het al aan: meestal waren het het hoofd en de handen die met dit contrasterend materiaal werden ingelegd. Bij de vloerzerk van een priester kwam daar dan nog eens de kelk bij. Een voorbeeld hiervan is de vloerzerk van Jan Zeghers (+ 1554).²⁰² Naast lichaamsdelen en attributen konden ook wapenschildjes en andere in het veld gezette motieven ingelegd zijn. Zo is bij de vloerzerk van de kinderen van Olivier van der Most

¹⁹⁶ V. Vermeersch, 1976, p. 104.

¹⁹⁷ V. Vermeersch, 1976, p. 105, heeft het steeds over marmer. Het is echter veiliger de term ‘witsteen’ te hanteren, aangezien er in onze streken verschillende soorten witte steen voor inlegwerk gehanteerd werden (cf. F. Greenhill, I, 1976, p. 13).

¹⁹⁸ V. Vermeersch, 1976, pp. 105-107; L. Nys, 1993b, pp. 120-124.

¹⁹⁹ In de lijst met de bewaarde grafmonumenten (bijlage 3) zijn een twintigtal vloerzerken – ongeveer gelijk verdeeld over de dertiende tot en met zestiende eeuw – met al dan niet verdwenen inlegwerk te vinden. Hierbij houden we geen rekening met inlegwerk met kleurpasta’s (zie verder).

²⁰⁰ F. Greenhill, I, 1976, p. 14.

²⁰¹ Cf. bijl. 3, nrs. 33, 39.

²⁰² Cf. bijl. 3, nr. 147.

(eind dertiende – begin veertiende eeuw) niet alleen het inlegwerk van de hoofden en de handen van de zes gisanten verdwenen, ook het inlegwerk van het wapenschild bleef niet bewaard.²⁰³

Meestal is het moeilijk uit te maken of een vloerzerk met witsteen dan wel met metaal was ingelegd. Daarom kunnen we over de meeste zerken geen absolute zekerheid over het soort inlegwerk geven. Een middelje tot het onderscheiden van witstenen en metalen inlegwerk kunnen resten van koperen staafjes zijn, die vanaf de veertiende eeuw de metalen inlegplaat aan de zerk moesten helpen vasthouden. J. Baldewijns schrijft: *“Aanvankelijk werd in de uitdieping van de steen een vloeibare peklaag aangebracht waarin de plaat werd vastgedrukt. Vanaf de 14de eeuw werden behalve de peklaag ook nog koperen staafjes aangebracht die door de plaat heen staken en zorgden voor een stevige verbinding met de drager. De staafjes zijn praktisch niet te zien omdat ze na het hechten platgemaakt worden en dus gelijk komen met het niveau van de inlegplaat.”*²⁰⁴ Deze resten vinden we o.a. terug in de vloerzerk met verdwenen metalen inlegwerk van Bussart van Munte (+ 1414) en Mergriete Sersanders (+ 1414).²⁰⁵

Metalen inlegwerk was zowel uit koper als uit brons.²⁰⁶ Ook hier zijn er Gentse voorbeelden bekend van in het veld ingezette metalen motieven, zoals hoofd, handen, kelk, wapens en ‘symbolen’.²⁰⁷ Ook de randlijsten en zelfs de gisanten zelf konden in metaal zijn. Het oudst bewaarde en best gekende voorbeeld van laatstgenoemd type voor ons land betreft het Gentse grafmonument van Willem Wenemaer (+ 1325) en Margriete Sbrunen (+ 1352), waarvan de metalen figuren in het Bijlokemuseum bewaard zijn.²⁰⁸

Er is ook een Gentse vloerzerk bekend die oorspronkelijk zowel witstenen als metalen inlegwerk bevatte, nl. de zerk van Hubert van Eyck (+ 1426).²⁰⁹ Deze beroemde schilder en broer van Jan van Eyck werd te midden van zijn werkzaamheden, op het ogenblik dat hij minstens drie belangrijke opdrachten in uitvoering had, waaronder het Lam Godsretabel,

²⁰³ Cf. bijl. 3, nr. 23; er valt evenwel niet met alle zekerheid te zeggen of er vroeger meer bepaald witstenen inlegwerk in was aangebracht. Het ging in ieder geval niet om inlegwerk met kleurpasta's (zie verder), aangezien de steen op de plaatsen van het inlegwerk redelijk diep is uitgehouwen.

²⁰⁴ J. Baldewijns, 1990, p. 242, n. 3.

²⁰⁵ Cf. bijl. 3, nr. 80.

²⁰⁶ V. Vermeersch besteedt enkel aandacht aan het koperen inlegwerk (V. Vermeersch, 1976, pp. 105-107). Toch hebben wij ook inlegwerk in brons aangetroffen (cf. Gent, III, 1975, pp. 320-324). Zo zouden de inlegplaten van de vloerzerk van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen (zie verder) niet uit koper zijn – zoals vele auteurs beweren –, maar uit brons (Gent, III, 1975, inv. 585). Ook werd in Gentbrugge een bronzen plaatje teruggevonden met het symbool van de evangelist Lucas, dat hoogstwaarschijnlijk op een hoek van een vloerzerk was aangebracht (cf. M.C. Laleman, 'Vondstmeldingen. Gentbrugge, Bassijnstraat 51', in: *Stadsarcheologie*, 8, 1984, 3, pp. 61-62).

²⁰⁷ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 80, 81.

²⁰⁸ Cf. bijl. 3, nr. 62.

²⁰⁹ Cf. bijl. 3, nr. 82.

door ziekte overvallen en stierf op 18 september 1426. Hij werd begraven in de Vijdkapel (of in de cryptekapel eronder) in de Sint-Baafskathedraal te Gent, blijkbaar door tussenkomst van de opdrachtgevers van het Lam Godsretabel, het echtpaar Vijd-Borluut. Dit moet van hun kant een bijzondere blijk van waardering geweest zijn, aangezien in die kapel normaal gezien enkel familieleden begraven werden. De grafzerk van Hubert van Eyck werd in 1892 uit het noordelijk portaal van dezelfde kerk gerecupereerd; de zerk was er in de achttiende eeuw als bouw materiaal in verwerkt. Alle inlegwerk was op dat moment verdwenen, maar gelukkig geeft M. van Vaernewyck ons in 1568 een materiële beschrijving van de zerk. Deze gaat als volgt: “... een witte steenen doode in eenen Zaercsteen die een metalen Tafeletkin voor haer houdt ...”. Uit deze beschrijving weten we dus dat deze vloerzerk een combinatie van witstenen en metalen inlegwerk bevatte. Wat M. van Vaernewyck er niet bij vermeldt, is dat de “dooder” (hoogstwaarschijnlijk een *transi*) ingelegde banderollen vasthield, en dat ook de randlijsten met metaal waren ingelegd. Mogelijk stond in het randschrift ook de zuster van Hubert, nl. Margareta van Eyck, vermeld. Het grafschrift van Hubert van Eyck stond in het “Tafeletkin” en werd door M. van Vaernewyck “van letter tot letter gheortographieert”.²¹⁰

Het inlegwerk met kleurpasta's komt bij de typologische indeling van V. Vermeersch helemaal niet aan bod. Wij willen dit soort inlegwerk echter ook enige aandacht geven, aangezien in Gent een aantal fraaie voorbeelden teruggevonden werden.²¹¹ Het meest opmerkelijke voorbeeld – zelfs internationaal gezien²¹² – is de vloerzerk van Asscheric van der Couderborch (eind dertiende eeuw) uit het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent, waarvan het inlegwerk in vijf verschillende kleuren voor een groot deel bewaard gebleven is.²¹³ In het veld bevindt zich niet de typische gisantaafbeelding, maar wel een versterkt gebouw, dat misschien verwijst naar de naam van de overledene. De versterking wordt bewaakt door twee krijgsfiguren, die helemaal met verschillende soorten kleurpasta's ingelegd zijn. Ook in de letters, de woordscheidingstekens en delen van het afgebeelde gebouw is inlegwerk in verschillende kleuren aangebracht. Twee meer klassieke voorbeelden van vloerzerken met inlegwerk in kleurpasta's, zijn de grafmonumenten van een onbekende jongeman en van Petrus Gotrlinc.²¹⁴ Hier werden delen van de persoonsvoorstellingen, het randschrift en de randlijst ingelegd met witte, oranje en rode kleurpasta's.

²¹⁰ M. van Vaernewyck over de begraafplaats van Hubrecht van Eyck: M. van Vaernewyck, 1568, fol. cxvij-cxix.

²¹¹ Zoals uit onze verdere uiteenzetting nog zal blijken, is het niet altijd mogelijk een vloerzerk te herkennen waarvan het inlegwerk met kleurpasta's verdwenen is. Er bleven een drietal grafmonumenten met resten van inlegwerk met kleurpasta's bewaard. L. Nys laat de grafmonumenten met kleurpasta wel aan bod komen, cf. L. Nys, 1993b, pp. 123-124.

²¹² F. Greenhill, I, 1976, p. 12, heeft het over “the classic instance”.

²¹³ Cf. bijl. 3, nr. 28.

²¹⁴ Cf. bijl. 3, nrs. 39, 60.

Uit de gehanteerde kleuren kan men reeds afleiden dat ook hier een contrastwerking met de ‘blauwe’ Doornikse kalksteen beoogd werd. Misschien was het een goedkoper alternatief voor het inlegwerk met rijkere materialen, zoals witsteen (vaak marmer) en metaal.

Maar de kleurpasta's konden ook met een ander oogmerk gehanteerd worden. Afbeeldingen van wapenschilden werden extra benadrukt door ze met kleurpasta's in te leggen. De vloerzerken van Balduinus Vos (+ 1266) en Hugo Buekel (+ 1273), met in het veld telkens één groot wapenschild, zijn hier voorbeelden van.²¹⁵ Het inlegwerk is bij beide zerken niet bewaard gebleven.

Bij de meeste zerken is het inlegwerk met kleurpasta's niet bewaard gebleven. Het verdwijnen gebeurde door slijtage, want het ging hier niet om kostbaar materiaal dat verkocht of hergebruikt kon worden. Het valt moeilijk uit te maken of een gegraveerde vloerzerk vroeger met kleurpasta's ingelegd was, aangezien een simpele graving – niet dieper dus dan voor een vloerzerk zonder inlegwerk – volstond om de kleurpasta's in aan te brengen. Indien men een figuur met kleurpasta's wou aanbrengen, volstond een lichte uitholling in de steen, die duidelijk verschilt van de dieper uitgehouwen plaatsen die voor witstenen of metalen inlegwerk gereserveerd waren. Een voorbeeld van een dergelijk figuurtje, waarvan het inlegwerk nu verdwenen is, is het hondje dat aan de voeten ligt van de dochter op de vloerzerk van een onbekende man (+ 1266) en zijn dochter.²¹⁶ Het gaat hier om een zeer lichte uitholling, waarbij de trekken van het hondje ook op de steen aangebracht zijn.

Ook metalen inlegwerk of vloerplaten (zie verder) konden op hun beurt met kleurpasta's ingelegd worden, wat de luxe en het prestige van een dergelijk grafmonument nog benadrukte. Bij het metalen inlegwerk gebeurde het inleggen met kleurpasta's in de eerste plaats bij metalen wapenschilden, maar ook andere metalen figuren werden met kleurpasta's versierd. De metalen inlegfiguren van het grafmonument van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen werden bijvoorbeeld met kleurpasta's ingelegd, maar dit inlegwerk is niet bewaard gebleven. Bij de restauratie van het monument in 1589 werd een nieuw metalen wapenschild – een palimpsest van een stereotiep hoofd van een veertiende-eeuwse vrouwelijke gisant – aangebracht, waar men nu nog resten van oranjegele, groene en zwarte kleurpasta's kan waarnemen.

- De metalen vloerplaten

V. Vermeersch beschrijft een metalen vloerplaat als volgt: *“de gelijkvormige en nagenoeg volledige bedekking van een stenen zerk, waarbij de iconografische en epigrafische elementen integraal*

²¹⁵ Cf. bijl. 3, nrs. 7, 11.

²¹⁶ Cf. bijl. 3, nr. 8.

*door het koperen gedeelte gedragen worden, en waarbij het stenen gedeelte nog enkel een technische functie (als drager van de plaat zelf) te vervullen heeft”.*²¹⁷

V. Vermeersch merkt op dat vloerplaten in de bronnen dikwijls gewoonweg als ‘metalen zerken’ worden betiteld²¹⁸, maar ons inziens moet men er rekening mee houden dat deze term ook op vloerzerken kan betrekking hebben die grotendeels – maar niet helemaal! – uit metalen inlegwerk bestaan. Zo wordt de vloerzerk met metalen inlegplaten van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen, waarvan al eerder sprake, in de grafschriftenverzamelingen omschreven als *“eenen metaelen saerck”*.²¹⁹ Hiernaast geeft V. Vermeersch toe dat vloerzerken met inlegwerk en metalen vloerplaten twee zowel archeologisch als technisch moeilijk van elkaar te onderscheiden monumentsoorten zijn.²²⁰ Vaak worden ze dan ook onder één noemer behandeld (‘grafplaten’).²²¹

Net zoals voor de vloerzerken met metaalinleg heeft V. Vermeersch enkel oog voor de *koperen* Brugse vloerplaten, terwijl er voor Gent zowel koperen als bronzen vloerplaten geattesteerd zijn.²²² We hebben een vijftal bewaard gebleven metalen vloerplaten of fragmenten van vloerplaten kunnen opsporen: vier uit koper en één uit brons.²²³ Ze zijn afkomstig uit de tweede helft van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. D. Roggen vergiste zich dus wanneer hij het eerste voorbeeld van het vloerplaattype te Gent in 1418 dateerde.²²⁴ V. Vermeersch plaatst de oudste volledig koperen vloerplaten te Brugge in het begin van de veertiende eeuw.²²⁵ De vloerplaten – maar ook de vloerzerken met metalen inlegwerk – zijn dus jonger dan de stenen vloerzerken. Deze laatste soort heeft zeker als voorbeeld voor de eerste gediend, want de vloerplaten vertonen dezelfde iconografische schema’s en voorstellingen als de vloerzerken.²²⁶ De oudste gekende grafplaten voeren ons naar Luik (1230). Vermoedelijk liggen de eerste pogingen in de Maasvallei, waar reeds de metalen funeraire monumenten tot een hoog stadium van ontwikkeling gekomen waren, zij het dan driedimensionaal en met gegoten beelden. Hieruit zou de grafplaat zich kunnen ontwikkeld hebben in het Scheldebekken: ze is er immers de lineaire of grafisch abstractie van.²²⁷

²¹⁷ V. Vermeersch, 1976, p. 107.

²¹⁸ V. Vermeersch, 1976, p. 107, n. 494; anderzijds vermeldt de auteur even voordien: *“In de bronnen overigens zijn beide types [metalen vloerplaten en stenen vloerzerken met metalen inlegwerk] ook niet altijd even goed van elkaar te scheiden.”* (V. Vermeersch, 1976, p. 107).

²¹⁹ Cf. rep. 3.8./002.

²²⁰ V. Vermeersch, 1976, p. 107.

²²¹ Zoals Y. Hollebosch-Van Reck doet in: Gent, III, 1975, pp. 320-324; V. Vermeersch, 1976, p. 107.

²²² V. Vermeersch, 1976, pp. 107-110; Gent, III, 1975, pp. 320-324.

²²³ Cf. bijl. 3, nrs. 66, 67, 72, 74, 77.

²²⁴ D. Roggen, 1938, p. 63.

²²⁵ V. Vermeersch, 1976, p. 108.

²²⁶ V. Vermeersch, 1976, p. 107.

²²⁷ Gent, III, 1975, p. 321.

Metalen vloerplaten zijn over het algemeen wel kleiner dan stenen vloerzerken met of zonder inlegwerk.²²⁸ Dit heeft te maken met de hoge kostprijs van het materiaal. Dergelijke grafmonumenten werden dan ook enkel besteld door degenen die naar een hoger prestige streefden dan een stenen vloerzerk – met of zonder inlegwerk – uitstraalde, maar die zich geen verheven grafteken konden veroorloven. Bovendien kon men met verheven graftekens niet voldoen aan de grote vraag; dit zou problemen geven met de ruimtelijke schikking (vooral met betrekking tot de vrijstaande tomben).²²⁹

Alle Gentse bewaard gebleven metalen vloerplaten zijn palimpsesten en dus op een of andere manier hergebruikt geweest. Hierdoor zijn ze vaak beschadigd of slechts fragmentarisch bewaard gebleven. Zo werden van de vloerplaat van twee geestelijken (+ 1368 en + ?) de hoeken afgerond om in het begin van de zeventiende eeuw de keerzijde als stichtingsplaat te hergebruiken.²³⁰ Toen de keerzijde van de vloerplaat van Gillis de Zutter (+ 1410) en Lisbette van den Dylis (+ 1391) in de zestiende eeuw werd hergebruikt, werd het oorspronkelijke randschrift doorkerfd.²³¹ Het geval van de vloerplaat van een vrouwelijk lid van de familie Borluut uit het eind van de veertiende eeuw zit iets complexer in elkaar. Hiervan bleven slechts twee fragmenten bewaard. Het ene fragment stelt een deel van een vrouwelijke gisant voor, die met het hoofd op een kussen rust. De keerzijde van dit fragment werd in Engeland (Harrow-on-the-Hill) herbruikt voor het grafschrift van Dorothy Frankyske (+ 1574). Het andere fragment stelt een hondje voor dat aan de voeten van de vrouwelijke gisant rustte. De keerzijde van dat fragment werd eveneens in Engeland herbruikt (maar deze keer in Mawgan-in-Pyder), waar het deel uitmaakt van de grafplaat van Cyssele Arundell (+ 1578).²³² Tenslotte werd in het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent een twintigtal jaar geleden toevallig ontdekt dat het metalen wapenschild in de vloerzerk van Cathelyne van den Haute (+ 1588) in feite de keerzijde is van een stuk van een bronzen vloerplaat uit het einde van de veertiende of het begin van de vijftiende eeuw, waarop nog de top van een spitsboog en de schoot van Abraham afgebeeld stond.²³³

De verheven graftekens

De verheven graftekens worden door V. Vermeersch op de volgende manier van de gelijkvloerse onderscheiden: *“... de skulpturaal veel rijkere soort, waarbij het horizontale beeldvlak op een hoge onderbouw of sarkofaag boven de grond verheven wordt, en waardoor ten slotte de*

²²⁸ Zo meet de metalen vloerplaat van twee geestelijken (+ 1368 en + ?) 66,5 cm x 42,5 cm, en deze van Gillis de Zutter (+ 1410) en zijn echtgenote Lisbette van den Dylis (+ 1391) 40,7 cm x 31 cm.

²²⁹ Gent, III, 1975, pp. 320-321; V. Vermeersch, 1976, p. 108.

²³⁰ Wat de vloerplaat betreft: bijl. 3, nr. 66; wat de stichtingsplaat betreft: Gent, III, 1975, cat. 600.

²³¹ Wat de vloerplaat betreft: bijl. 3, nr. 67; wat de herbruikte plaat betreft: Gent, III, 1975, cat. 594.

²³² Cf. bijl. 3, nr. 72.

²³³ Cf. bijl. 3, nr. 77.

*voorstelling van de overledene als een reliëf- of rondplastisch opgevat ligbeeld of gisant mogelijk wordt gemaakt.”.*²³⁴

De verheven graftekens bevatten echter dezelfde iconografische schema's en voorstellingen dan de gelijkvloerse graftekens, met als enig verschil dat de sponden van de eerste soort konden uitgewerkt worden. V. Vermeersch beschrijft het zo: *“Iconografisch echter, tenminste wat de centrale inhoud d.i. de voorstelling van de overledene(n) betreft, is er tussen het gelijkvloerse en het verhevene monument wel een betekenisvolle relatie aan te duiden, in die mate zelfs dat de verheven tombe of het ‘sculpturale graf’ als een ruimtelijk geëvolueerde ‘platte’ zerk beschouwd kan worden (een vlak-, half- of hoogreliëfzerk op onderbouw) of, in omgekeerde zin, dat de vloerzerken en –platen als het ware twee-dimensioneel gereduceerde tomben zijn”.*²³⁵

Hieruit mag men echter niet afleiden dat de beide types tegelijkertijd ontstonden. Er vond een evolutie plaats van verheven naar gelijkvloerse graftekens. Ph. Ariès meent dat bepaalde mensen uit nederigheid een verheven grafmonument weigerden²³⁶, maar P. Binski weerlegt dit: *“Ariès misunderstands the flat tomb in thinking of it only as exhibiting a simple, and essentially nihilistic, secular ‘vocation to humility’. Its strategy was more cunning. The brass, which now insinuated itself into every aisle and nook of the medieval church very often at the specific request of its subject’s will, was rather an economical and irreproachable solution to the politics of space and display which had arisen with mass burial in church”.*²³⁷

Aan de vraag naar vrijstaande tomben kon dus soms niet voldaan worden, aangezien dat problemen met de ruimtelijke schikking (zoals de vrije rondgang) zou opleveren. Daarom moest de oprichting van een dergelijk grafmonument zich volgens V. Vermeersch door bijzondere redenen laten verantwoorden: *“ofwel moest het een grafmonument van de stichter van de betrokken kapel of van een weldoener in aanzien van de instelling betreffen, ofwel moest het de tombe zijn van een hooggeplaatst persoon, zoals een bisschop of een lid van het vorstenhuis”.*²³⁸ Vrijstaande tomben werden meestal in het koor van de kerken opgericht. V. Vermeersch stelt verder: *“Andere voorname stichtingen, die op geen vrijstaande tombe aanspraak maakten, werkten van hun kant een graftype in de hand dat, enerzijds door een murale of in de wand uitgehouwen opstelling, anderzijds door een rondplastische voorstelling van ligfiguren, tegelijkertijd weinig van de kerkbinnenruimte aan eigen omvang prijs gaf, en toch in de monumentale, sculpturale eigenschappen van de vrijstaande tombe deelde”.*²³⁹ We vinden het dan toch vreemd dat als

²³⁴ V. Vermeersch, 1976, p. 102; Voor Brugge vond V. Vermeersch ook verheven graftekens zonder persoonsvoorstellingen (3 op de 24 vrijstaande tomben, 10 op de 23 wand- of nisgraven; cf. V. Vermeersch, 1976, pp. 112 en 114). Ook wij vonden voor Gent een verheven grafteken zonder gisantbeeld terug (cf. bijl. 3, nr. 169).

²³⁵ V. Vermeersch, 1976, p. 110.

²³⁶ Ph. Ariès, 1987b, p. 43.

²³⁷ P. Binski, 1996, pp. 91-92.

²³⁸ V. Vermeersch, 1976, p. 110.

²³⁹ V. Vermeersch, 1976, p. 110.

grafmonument voor een vorstin (Isabella van Oostenrijk, zus van Karel V, was de echtgenote van de koning van Denemarken)²⁴⁰ en voor enkele Gentse bisschoppen (Viglius Aytta, Cornelius Jansenius en Willem Lindanus)²⁴¹ een wand- of nisgraf gekozen werd. Volgens ons koos men eveneens – naast de argumenten die V. Vermeersch vooropstelt – voor het wand- of nisgratype omdat men dan veel meer ruimte kreeg voor een rijkelijke en opvallende decoratie van het grafmonument.

- De vrijstaande tomben

De oudste vrijstaande tombe die momenteel in Gent (Bijloke Museum) bewaard wordt, is het grafmonument van Hugo II, burggraaf van Gent (+ 1232).²⁴² Het onderscheidt zich van latere exemplaren, doordat het monument nog een trapezoidale vorm heeft en doordat het ligbeeld niet op een sarcofaag ligt. V. Vermeersch situeert de oudste vrijstaande tomben van Brugge in de twaalfde en dertiende eeuw; vanaf de veertiende eeuw zou dit type er veelvuldiger zijn voorgekomen.²⁴³ Andere vroege voorbeelden van Gentse vrijstaande tomben zijn de grafmonumenten van Gerard Vilain, genaamde de Duivel (+ 1266), en zijn echtgenote Margriete van Sint-Pol (+ na 1283).²⁴⁴

²⁴⁰ Cf. bijl. 3, nr. 127.

²⁴¹ Cf. bijl. 3, nrs. 166, 169.

²⁴² Wegens de gehanteerde beperkingen, die in onze algemene inleiding beschreven zijn, werd deze zerk niet in de lijst van de bewaarde grafmonumenten opgenomen (bijlage 3). Dit grafmonument is immers niet afkomstig uit Gent, zoals we de stad in onze inleiding beschreven hebben. Het werd in 1948 op een diepte van twee meter teruggevonden, op de plaats waar zich vroeger de cisterciënzerabdij van Nieuwenbos te Heusden bevond. Bij de verwoesting van deze abdij door beeldenstormers in 1578, vluchtten de cisterciënzers naar Gent. Het is waarschijnlijk toen dat dit grafmonument bedolven werd. We geven hieronder een beschrijving van het monument: vrijstaande tombe van Hugo II, burggraaf van Gent (+ 1232); Doornikse kalksteen, 245 x 100 x 80. De tombe bestaat uit twee boven elkaar geplaatste, trapeziumvormige stenen. Tegen de onderste steen, die op de grond geplaatst is, zijn zes doorboorde sokkels aangebracht (misschien werden bij jaarmissen hierin kaarsen geplaatst?). De bovenste steen wordt aan elk uiteinde gesteund door met bladmotieven versierde stenen en door vier honden. Het ligbeeld van de ridder is gehuld in een maliënkolder, gedeeltelijk verborgen onder een kort bovenkleed. Aan zijn riem hangt, links, een schede die gedeeltelijk schuil gaat onder een groot schild. Het hoofd van de ridder rust op een kussen gedragen door twee engelen onder een baldakijn dat de vorm heeft van een gekanteeld gotisch gebouw. In de rechterarm houdt de ridder een groot zwaard, terwijl zijn voeten steunen op een hond. Cf. H. Nowé, 'Le gisant de l'abbaye de Nieuwen Bossche à Heusden', in: *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire d'Art*, XXI, 1952, pp. 153-173; Gent, I, 1975, pp. 444-446; E. Dhanens, 1982, p. 275.

²⁴³ V. Vermeersch, 1976, p. 111.

²⁴⁴ Deze grafmonumenten gingen verloren, maar er bleven wel tekeningen van bewaard: S.A.G., A.G., L96/12a, L96/12b (negentiende-eeuwse kopieën door A. Van Lokeren van de zestiende-eeuwse tekeningen van Arent van Wynendaele); Anthonio de Succa, 1977 [1602] (naar de natuur getekend of

In de vijftiende eeuw werd de vrijstaande tombe een algemeen 'mode'-verschijnsel.²⁴⁵ Een mooi voorbeeld hiervan is de gedeeltelijk bewaard gebleven tombe van Margriete van Ghistele (+ 1431) in de Sint-Baafskathedraal.²⁴⁶ Tijdens de godsdienstoorlogen werd het grafmonument zwaar beschadigd (het rondplastisch ligbeeld en de architecturale nis bovenop de sarcofaag werden verwijderd en de afbeeldingen in de sponden kregen zware schade toegediend), maar gelukkig bleef een kopie uit 1768 van een zestiende-eeuwse tekening van het grafmonument van de hand van Arent van Wynendaele bewaard in de *Atlas Goetghebuer* in het Stadsarchief van Gent. De typische vrouwelijke gisant was waarschijnlijk in witsteen uitgevoerd, dat mooi contrasteerde met de sarcofaag die uit Doornikse kalksteen bestond. Typisch voor deze en latere periodes is de sarcofaag waarop de gisant ligt; deze zagen we nog niet bij het grafmonument van burggraaf Hugo II. Typisch voor de vijftiende eeuw dan, zijn de treurfiguren (plorannen) of wapendragers die zich in nissen in de twee lange sponden bevinden. Bij deze tombe zijn er zestien terug te vinden, die zoals gebruikelijk de kwartierstaat van de vrouw uitbeelden. Op de twee korte sponden zijn bijbelse taferelen uitgebeeld: aan de ene zijde het Laatste Oordeel met Maria en Johannes de Doper in de zijnissen, aan de andere zijde de Kroning van Maria met twee prianten (o.a. Margriete van Ghistele) met hun respectieve patroonheiligen (H. Margaretha en H. Christoffel met het kind Jezus op de schouders). De deksteen heeft een afgeschuinde kant, waarop het grafschrift aangebracht werd. De sporen van oorspronkelijke polychromie, die nog in 1905 beschreven werden, zijn nu zo goed als verdwenen. Een ander voorbeeld van een typisch vijftiende-eeuwse vrijstaande tombe is het grafmonument van Michielle de France (+ 1422), de eerste echtgenote van Filips de Goede, waarvan nu nog een fragment in de Sint-Baafskathedraal bewaard wordt.²⁴⁷

Vanaf de late vijftiende en zestiende eeuw verdwenen de treurfiguren of wapendragers in hun nissen uit de sponden van de sarcofagen, en kwamen er zuiver heraldische of genealogische motieven in de plaats.²⁴⁸ Een Gents voorbeeld hiervan is de verheven tombe van Lucas Munnich (+ 1562), eerste gemijterde proost van het Sint-Baafskapittel, die zich in de Sint-Baafskathedraal bevindt.²⁴⁹ Het gaat hier in feite om het tweede grafmonument van de proost dat in 1600 in opdracht van het kapittel werd opgericht, want het eerste werd in de beeldenstormen tot twee keer toe zwaar beschadigd. Het grafmonument bestaat uit een rechthoekige bakstenen tombe die zich op een geprofileerde plint bevindt. Op de lange zijde zijn drie ellipsvormige wapencartouches

gekopieerd naar de tekeningen van Arent van Wynendaele?). Cf. ook Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1857, pp. 216-218.

²⁴⁵ V. Vermeersch, 1976, p. 111.

²⁴⁶ Cf. bijl. 3, nr. 85.

²⁴⁷ Er bleef slechts een fragment van dit luxueuze zwartmarmeren grafmonument bewaard, maar er rust een reconstructietekening in de *Atlas Goetghebuer* in het Stadsarchief van Gent; cf. bijl. 3, nr. 81.

²⁴⁸ V. Vermeersch, 1976, p. 111.

²⁴⁹ Cf. bijl. 3, nr. 155.

ingemetseld: dat van Munnich zelf, dat van de Sint-Baafsheerlijkheid en dat van het kapittel. Op de zwartmarmeren dekplaat is de prelaat met al zijn pontificaliën in bas-reliëf als gisant uitgebeeld. Dit laatste toont aan dat de ligbeelden op de verheven graftekens niet steeds rondplastisch uitgebeeld waren, maar ook in bas-reliëf konden aangebracht zijn.²⁵⁰

- De wand- of nisgraven

V. Vermeersch beschouwt het wand- of nisgraf als éénzelfde categorie (*“Ook heeft men al gepoogd, doch zonder ons te overtuigen, een typologisch (en chronologisch) onderscheid te maken tussen het nisgraf en het wandgraf”*²⁵¹) en definieert dergelijke monumenten als volgt: *“de graftypes, waarbij de gisantbeelden of de al of niet met gisantbeelden verrijkte sarkofagen in een speciaal hiertoe ontworpen, meestal nisvormig en tot op de grond reikend wandmonument zijn opgenomen”*.²⁵²

In tegenstelling tot de vrijstaande tomben, die van de vier zijden kunnen benaderd worden, hebben de wand- of nisgraven een overwegend frontaal karakter dat, wat het architectonisch decor betreft, zeer sterk werd geëxploiteerd. Dit is ook te zien bij de Gentse wand- of nisgraven. Bij de monumenten die zich nog in de Sint-Baafskathedraal bevinden (de grafmonumenten van Cornelius Jansenius (+ 1576) en Willem Lindanus (+ 1588) en van Viglius Aytta (+ 1577)) en het oorspronkelijke grafmonument van Isabella van Oostenrijk (+ 1526) in de Sint-Pietersabdijkerk is en was de wand- en nisdecoratie indrukwekkend.²⁵³

Algemeen gesproken bevindt zich bij dit type grafmonument voor de wand of in de nis een sarcofaagtombe met een of meerdere ligbeelden op het bovenzijde. Het grafschrift bevindt zich niet op de afgeschuinde kanten van de dekplaat – waarvan dan trouwens maar drie zijden bruikbaar zouden zijn –, maar werd op een aparte, meestal metalen tekstplaat aangebracht. Deze is boven de tombe tegen de wand of in de nis opgehangen. Naast deze basiselementen is de wand of de nis meestal rijkelijk versierd met architecturale elementen als zuilen en bogen, en motieven als wapenschilden en engeltjes. De drie voornoemde grafmonumenten dateren uit de zestiende eeuw en werden alle in verschillende soorten marmer in renaissance-stijl uitgewerkt. Enkel het grafmonument van Viglius Aytta (+ 1577) bevat geen ligbeeld.

²⁵⁰ V. Vermeersch, 1976, p. 112, vermeldt ook gisantvoorstellingen in laagrelief op vrijstaande sarcofaagtomben te Brugge.

²⁵¹ V. Vermeersch, 1976, p. 113.

²⁵² V. Vermeersch, 1976, p. 113.

²⁵³ Voor een uitgebreide beschrijving van de grafmonumenten verwijzen we naar bijl. 3, nrs. 127, 166, 169.

1.1.2. De grafgedenktekens of memorietafels

V. Vermeersch beschrijft de grafgedenktekens als volgt: *“Grafgedenktekens (epitafen, memorietafels, wandcharters) zijn complementaire in de kerkmuur aangebrachte grafmonumenten, die een complexe funeraire en zelfs extra-funeraire functie kunnen hebben: commemoratie van doden, begeleiding of onrechtstreekse aanduiding van de begraafplaats, aanduiding van testamentaire stichting of fundatie, ex-voto of devotiestuk.”*²⁵⁴ Buiten eventuele inscripties – die zich vaak op een aparte plaat bevinden, die aan het tafereel bevestigd is en doorheen de jaren verdwenen kan zijn – kunnen vooral geschilderde grafgedenktekens in vorm en inhoud weinig of niet verschillen van votieftaferelen of altaartafels, zodat een typologisch onderscheid tussen funeraire en niet-funeraire monumenten niet altijd mogelijk of gemakkelijk is. Vele monumenten blijken uit devotie tijdens het leven van de stichters uitgevoerd te zijn en pas na de dood bij het graf of in de betrokken grafkerk of –kapel gedenkteken te zijn geworden.²⁵⁵ In onze studie nemen we enkel de grafgedenktekens op die een grafschrift, met als essentiële elementen naam van de overledene(n) en datum van overlijden of van oprichting van het monument, bevatten.

Opnieuw maakt V. Vermeersch op basis van technologische en materiële criteria een onderverdeling van de grafgedenktekens in verschillende categorieën: de gedenkstenen (in steen)²⁵⁶, de gedenkplaten (in metaal) en de gedenkpanelen (geschilderd).²⁵⁷ Wij vonden ook enkele glasramen met funeraire inscripties terug.²⁵⁸

T. van Bueren maakt in haar studie over de memorietafels uit de vijftiende en zestiende eeuw uit het bisdom Utrecht een andere, functionele indeling in vijf groepen. In de monumenten die met ‘epitafen’ worden aangeduid staat de aandacht voor het zielenheil van de herdachte personen centraal. Bij de andere memorietafels is dat zielenheilsaspect meestal ook aanwezig, maar er komt nog iets extra’s bij. In de ‘familiestukken’ en in de ‘gilden-’ en ‘broederschapstukken’, maar ook in een aantal memorietafels met een politieke functie wordt de verbondenheid tussen de levenden en de doden van bepaalde sociale groepen getoond. De ‘schenkings-’ of ‘stichtingsstukken’ zijn een getuigenis van een bezitsoverdracht ten behoeve van een goed doel door degenen die op de memorietafel worden herdacht. De memorietafels met een politieke functie waren vooral bedoeld om een standpunt te verduidelijken en om rechten en plichten in het hier en nu te onderstrepen.²⁵⁹

²⁵⁴ V. Vermeersch, 1976, p. 115.

²⁵⁵ V. Vermeersch, 1976, pp. 115 en 117; T. van Bueren, 1999, pp. 12-13.

²⁵⁶ Hierbij maakt de auteur nog een onderscheid tussen de vlakke, gegraveerde gedenkstenen en de in bas-reliëf beeldhouwde epitafen (V. Vermeersch, 1976, p. 116).

²⁵⁷ V. Vermeersch, 1976, pp. 116-118.

²⁵⁸ Cf. rep. 1.3./083, 1.5./007, 2.1./005, 2.5./025.

²⁵⁹ T. van Bueren, 1999, pp. 13-14 en 66-88.

Voor Gent hebben wij een negental grafgedenktekens in onze lijst van bewaarde grafmonumenten (bijlage 3) opgenomen.²⁶⁰ Zij moeten echter in aanzienlijke mate aanwezig zijn geweest in de Gentse kerken en kapellen, aangezien de grafschriftenverzamelingen een overvloed aan "*épitaphieën*", "*taferelen*" en "*tabulae*" vermelden.²⁶¹

De iconografie van de grafgedenktekens of memorietafels zal in een verder onderdeel aan bod komen. Algemeen kunnen we stellen dat op memorietafels meestal een religieuze voorstelling, die vergezeld gaat van de gebedsportretten en/of de wapenschilden van de herdachte personen, en een toelichtende tekst afgebeeld staat.²⁶² Het was niet te achterhalen of dit bij de genoemde glasramen ook het geval is.

1.1.3. *Het Gentse repertorium*

De grafschriftenverzamelingen, waarop het door ons opgestelde repertorium gebaseerd is, geven veelal ook informatie over het type monument waarop een grafschrift te vinden is. Deze gegevens zijn in het repertorium onder de categorie TYPE ondergebracht. We willen hier overigens nog even opmerken dat in de *épitaphiers* te lezen valt hoe eenzelfde grafschrift op zowel een grafteken als een grafgedenkteken aangebracht is. Doel van het plaatsen van verscheidene grafmonumenten was het bereiken van een zo groot mogelijk publiek. Dit had als gevolg dat het repertorium van 964 grafschriften een totaal van 980 grafmonumenten oplevert.

Bij een onderzoek naar het voorkomen van de verschillende funeraire types²⁶³ moeten we er vooreerst op wijzen dat van 234 grafschriften (23,9%) helemaal niet duidelijk was op welk type grafmonument zij waren aangebracht. De overige 76,1% kunnen we onderverdelen in een zestal periodes. Voor de periode 900-999 waren 5 grafschriften (55,6%) op een vloerzerk aangebracht; voor 1000-1099 waren 4 grafschriften (66,7%) op een vloerzerk en 1 grafschrift (16,7%) op een niet nader bepaald type grafgedenkteken aangebracht. Uit 1100-1199 bleven geen grafschriften bewaard. De periode 1200-1299 liet 10 grafschriften na, waarvan 4 (40,0%) op een vloerzerk, 1 (10,0%) op een grafplaat, 1 (10,0%) op een gedenkplaat en 1 (10,0%) op een niet nader bepaald type grafgedenkteken. Voor 1300-1399 zien we dat de grafplaat een ware opgang kent: liefst 47,2% (of 51) van de grafschriften bevindt zich op dit type monument. Met betrekking tot die periode maken ze in de abdij- en kloosterkerken (categorie 2) (55,1%) een groter aandeel uit dan in de parochie- en kapittelkerken (categorie 1) (42,4%) en in de begijnhoven, godshuizen, hospitalen en kapellen (categorie 3) (28,6%). Van de andere types noteren we 27,8% (of 30) van de grafschriften op een vloerzerk, 1,9% (of 2) op een niet nader bepaald type gelijkvloers grafteken, 2,8% (of 3) op een niet nader

²⁶⁰ Cf. bijl. 3, nrs. 86, 109, 124, 127, 137, 143, 153, 162, 170.

²⁶¹ We verwijzen hiervoor naar het repertorium.

²⁶² T. van Bueren, 1999, p. 12.

²⁶³ Cf. bijl. 4.1. Bij de gelijkvloerse graftekens maken we slechts een onderscheid tussen vloerzerken en grafplaten; cf. inleiding bij het repertorium.

bepaald type verheven grafteken, 0,9% (of 1) op een niet nader bepaald type grafteken, 0,9% (of 1) op een gedenksteen en 1,9% (of 2) op een niet nader bepaald type grafgedenkteken. Voor de periode 1400-1499 neemt het aandeel van de grafplaten fors af (20,6% of 51); in categorie 3 is er zelfs geen enkele terug te vinden. Het aantal vloerzerken daarentegen stijgt sterk (41,8% of 102): 41,3% in categorie 1, 40,6% in categorie 2 en zelfs 57,1% in categorie 3! De vertegenwoordiging van de andere types blijft zwak: 1,6% (of 4) van de grafmonumenten werd aangebracht op een vrijstaande tombe, 0,4% (of 1) op een niet nader bepaald verheven grafteken, 0,4% (of 1) op een niet nader bepaald grafteken, 2,0% (of 5) op een gedenkpaneel, 2,0% (of 5) op een gedenksteen, 0,4% (of 1) op een gedenkplaat, 0,4% (of 1) op een glasraam en 1,6% (of 4) op een niet nader bepaald type grafgedenkteken. Voor 1500-1584 is de meerderheid van de grafschriften (51,6% of 311) op een vloerzerk aangebracht, terwijl de grafplaat een dieptepunt (4,4% of 26) kent. Voor 0,2% (of 1) van de grafschriften is niet duidelijk welk gelijkvloers grafteken het betreft. De vloerzerken zijn vooral in categorie 2 populair (59,1% of 114); categorie 3 en 1 volgen met respectievelijk 49% (of 23) en 48,2% (of 174). Er bleven weinig verheven graftekens aangewend worden: 0,2% (of 1) voor de vrijstaande tombe, 0,4% (of 2) voor het wand- en nisgraf en 0,7% (of 4) voor het niet nader bepaald verheven grafteken. 0,4% (of 2) van de grafschriften werd op een niet nader bepaald grafteken aangebracht. De grafgedenktekens kenden in 1500-1584 een opgang, hoewel het steeds om een minderheid bleef gaan. Het gedenkpaneel trok 11,0% (of 66) van de grafschriften aan, de gedenksteen 4,0% (of 24), de gedenkplaat 0,9% (of 5), het glasraam 0,5% (of 3), het niet nader bepaald grafgedenkteken 2,9% (of 17). In categorie 1 bleken dergelijke grafmonumenten het populairst: we noteerden 14,1% (of 51) van de grafschriften op een gedenkpaneel, 6,1% (of 22) op een gedenksteen, 1,1% (of 4) op een gedenkplaat en 3,3% (of 12) op een niet nader bepaald grafgedenkteken.

Op basis van de gegevens uit het repertorium kunnen we dus stellen dat men van de dertiende tot de zestiende eeuw vooral gelijkvloerse graftekens in de Gentse religieuze instellingen kon aantreffen. De grafplaat was in de veertiende eeuw het populairst, maar in de vijftiende en vooral in de zestiende eeuw kreeg de vloerzerk de bovenhand. Verheven graftekens bleven de hele periode door een randfenomeen. Grafgedenktekens waren eveneens marginaal, maar hun aandeel steeg toch beduidend in de zestiende eeuw – vooral dan in de parochie- en kapittelkerken.

1.2. MATERIAAL EN TECHNIEK

1.2.1. Grondstoffen

Aangezien de grafschriftenverzamelingen over het algemeen slechts een onderscheid maken tussen 'blauwe', 'witte' en 'metalen zerken', kunnen we voor een meer gedetailleerde beschrijving van de grondstoffen enkel voortgaan op de bewaard gebleven Gentse monumenten (bijlage 3).

Steen

De absolute meerderheid van de grafmonumenten in de Middeleeuwen in Gent werd in de blauwgrijze Doornikse kalksteen opgericht. A. Duhammeuw schrijft over het gebruik van natuursteen als bouw materiaal in de hoge Middeleeuwen het volgende: *“De Doornikse kalksteengroeven bezaten in Oost-Vlaanderen praktisch het monopolie van de steenhandel, voornamelijk tussen de 10de en de 14de eeuw. Dit kan verklaard worden door de zeer gunstige ligging van Doornik aan de Schelde, door de uitbating van talrijke steengroeven in haar nabijheid en door de economische, politieke en religieuze betekenis van deze stad in gans het graafschap. De rechtstreekse waterverbinding met Gent is wellicht één der voornaamste redenen geweest waarom de Doornikse steen in de romaanse tijd en in de opkomende gotiek het exclusieve bouw materiaal is geweest. Alle abdijgebouwen, het Gravensteen, de middeleeuwse kerken, de patricische steenen en de stadsmuren waren in blauwgrijze kalksteen opgetrokken en deze gaf aan het stadsbeeld zijn typische kleur. De stroomafwaartse aanvoer van het zware steenmateriaal gebeurde per schip, maar om de hoge transportkosten te verminderen werden de ruwe steenblokken in de groeven door de steenkappers gekloofd en daar ter plaatse in de loodsen bij die groeven verwerkt tot gekantrechte blokken door de steenhouwers. Soms werden reeds geprofileerde stukken klaargemaakt zodat een serieproductie werd verwezenlijkt”*.²⁶⁴

Af en toe komen er vloerzerken voor in ‘witte’ steen. In de hoge Middeleeuwen gaat het waarschijnlijk om Ledische zandsteen.²⁶⁵ In de late Middeleeuwen kan ‘witte’ steen ook slaan op een Brabantse zandige kalksteen, waarin twee hoofdgroepen kunnen worden onderscheiden: de harde en zeer weervaste steen (‘Gobertange’) en de wat zachtere gele natuursteen (‘Balegemse steen’).²⁶⁶ In die periode werd ook blauwe hardsteen uit de streek van Ecaussinnes, Arquennes en Féluy in Henegouwen aangevoerd, die waarschijnlijk eveneens voor de Gentse grafmonumenten werden aangewend.²⁶⁷ Bij de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten zijn ook exemplaren in steen van Lessines terug te vinden.²⁶⁸

Voor het inlegwerk van vloerzerken werden vaak rijkere steensoorten gebruikt, zoals wit marmer of meer uitzonderlijk albast.²⁶⁹ Bij luxueuze grafmonumenten werd niet

²⁶⁴ G. Van Doorne (ed.), 1989, p. 102; over Doornikse kalksteen als grondstof voor grafmonumenten: J.C. Ghislain, 1993, pp. 115-208; L. Nys, 1993b, pp. 108-136.

²⁶⁵ G. Van Doorne (ed.), 1989, p. 102.

²⁶⁶ G. Van Doorne (ed.), 1989, pp. 252-253.

²⁶⁷ G. Van Doorne (ed.), 1989, p. 253; ook V. Vermeersch, 1976, pp. 119-120, vermoedt dat dit voor Brugge het geval was: *“... dat blauwsteen tot ongeveer het midden van de 15^e eeuw te Brugge bijna steeds de donkergrijze, harde, Doornikse kalksteen zal beduiden. Doch aangezien men nadien hoe langer hoe meer ook de eveneens donkergrijze, doch korreliger kalksteensoort van Zinnik en Ecaussinnes (het zogenaamde ‘petit granit’ of ‘arduin’) benutte, kunnen de vermeldingen van ‘blauwsteen’ o.i. eventueel ook met laatstgenoemde steensoort vereenzelvigd worden. Het succes van de Ecaussinnes-steen in de late middeleeuwen overigens is algemeen”*.

²⁶⁸ Cf. bijl. 3, nrs. 22, 24, 26, 41, 42, 43.

²⁶⁹ F. Greenhill, I, 1976, p. 13.

teruggedeïnsd om het geheel in een zeer kostbare steen als marmer uit te voeren. Zo werd voor de vrijstaande tombe van Michielle de France (+ 1422) zwart Dinantees marmer gebruikt.²⁷⁰ Ook voor de gedenksteen van Philips de Gruutere (+ 1553) werd zwart marmer gehanteerd.²⁷¹ Grafmonumenten als dat van Isabella van Oostenrijk (+ 1526), van Cornelius Jansenius (+ 1576) en Willem Lindanus (+ 1588) en dat van Viglius Aytta (+ 1577) werden in verschillende kleuren marmer uitgevoerd.²⁷² Voor de gebeeldhouwde memorietafel van Simon Bette (+ 1554) en echtgenote Eleonora de Waudripont (+ 1547) werd toetssteen en albast gebruikt.²⁷³ Bij dure grafmonumenten werd het grafschrift vaak in goud aangebracht om het geheel nog luxueuzer te doen lijken.²⁷⁴

Na de beeldenstormen van 1566 en 1578 werden talrijke herstellingswerken uitgevoerd. Zo werden onder andere de grafmonumenten van Lucas Munnich (+ 1562) en Viglius Aytta (+ 1577) gerestaureerd.²⁷⁵

Metaal

Men meent dat de oorsprong van de koperen of bronzen grafplaat in de Zuidelijke Nederlanden moet gezocht worden²⁷⁶, en dat er voldoende bewijsmateriaal voor handen is om te besluiten dat Duitsland en Groot-Brittannië, die zo rijk zijn aan dergelijke grafmonumenten, zich tot onze gewesten wendden voor de bestelling van hun grafplaten. De penetratie van deze Vlaamse kunst beperkt zich niet alleen tot voornoemde landen: ook in Denemarken, Finland, Polen in het Noorden en Zwitserland, Italië, Spanje en Portugal in het Zuiden is deze Vlaamse graveerkunst doorgedrongen (op deze uitvoer naar het buitenland zal in een verder onderdeel nog teruggekomen worden). Zoals hierboven in het onderdeel over de metalen vloerplaten reeds vermeld werd, vermoedt men dat de oorsprong van de grafplaten in de Maasvallei ligt, waar de metalen verheven grafmonumenten reeds tot een hoog stadium van ontwikkeling waren gekomen. Hieruit zou de grafplaat zich kunnen ontwikkeld hebben in het Scheldebekken: ze is er immers de lineaire of grafische abstractie van. De oudst gekende grafplaten zijn immers in Luik terug te vinden (ca. 1230). De oudste getuigenissen van metalen grafplaten te Doornik zijn terug te vinden in een contract van 1301. Uit de tweede helft van de veertiende eeuw zijn ateliers van makers van grafplaten te Brugge en Gent gekend.²⁷⁷ Zo is het oudste volledig geïdentificeerd werk,

²⁷⁰ Cf. bijl. 3, nr. 81; V. Vermeersch, 1976, p. 120.

²⁷¹ Cf. bijl. 3, nr. 143.

²⁷² Cf. bijl. 3, nrs. 127, 155, 166.

²⁷³ Cf. bijl. 3, nr. 137.

²⁷⁴ Cf. bijl. 3, nrs. 85, 162. en o.a. rep. 2.14./040.

²⁷⁵ Cf. bijl. 3, nrs. 155, 169.

²⁷⁶ Gent, III, 1975, p. 321; V. Vermeersch, 1976, p. 108, n. 500, verwijst naar een auteur die het ontstaan van de grafplaten in het Byzantijnse Oosten plaatst.

²⁷⁷ V. Vermeersch, 1976, p. 108, echter, situeert de oudste kopertoepassing op zerken te Brugge in het derde kwart van de dertiende eeuw, en de oudste volledig koperen vloerplaten te Brugge stipt hij in

afkomstig uit Gent, een grafplaat gemaakt door Jan I de Meyere, *zarchauwer* en *steenhouwer*, besteld in 1378-1379. De stenen plaat, waarop twee vrouwenfiguren rustten, was afgeboord met een koperen lijst waarop het grafschrift te lezen stond. Deze grafplaat was bestemd voor de Jacobijnenkerk te Antwerpen.²⁷⁸

De grafplaatproductie kende een grote bloei in de veertiende, vijftiende en begin van de zestiende eeuw, maar daalde gevoelig in de tweede helft van de zestiende eeuw. Wel moeten er talrijke herstellingswerken uitgevoerd zijn na de periode van de beeldenstormen. Dit bewijst ons onder andere het grafmonument van Willem Wenemaer (+ 1325) en Margriete Sbrunen (+ 1352).²⁷⁹

Kleurpasta's

De samenstelling van de kleurpasta's wordt door verschillende auteurs uit de doeken gedaan. F. De Smidt liet een onderzoek uitvoeren naar de samenstelling van de kleurpasta's van de vloerzerk van de onbekende jongeling, die in de jaren zestig uit de toren van de Sint-Niklaaskerk te Gent gerecupereerd werd. De witte pasta bestaat uit krijt en loodwit, blijkbaar met een waterig bindmiddel; de rode pasta is samengesteld uit loodmenie, vermiljoen, loodwit, een weinig krijt (dit laatste misschien als onzuiverheid) en wat organische stof (waarschijnlijk resten van een waterig bindmiddel).²⁸⁰ Y. Hollebosc-Van Reck bestempelt kleurpasta als een mengsel van cement, hars en kleurstof.²⁸¹ V. Vermeersch heeft het over zwarte of gekleurde mastiek (of pasta) van cement en hars (of pek).²⁸² L. Nys omschrijft kleurpasta als een "*mélange de craie et de matières résineuses ou d'huile de lin*".²⁸³

Voor de functie en het kleurengebruik van dergelijke pasta's verwijzen we naar het onderdeel over de vloerzerken met inlegwerk.

het begin van de veertiende eeuw aan. Dit wil echter nog niet zeggen dat deze grafmonumenten in Brugge zelf geproduceerd werden. De auteur bevestigt trouwens dat er een tekort aan concrete gegevens voor Brugge voor die periode is. "*Voor de 15^e en 16^e eeuwen zijn de bewijzen van een lokale bewerking, alsook van export, veelvuldiger en welsprekender*" (V. Vermeersch, 1976, pp. 123-124).

²⁷⁸ V. vander Haeghen, 1914, p. 31; Gent, III, 1975, pp. 321-322.

²⁷⁹ Gent, III, 1975, pp. 322-323; voor het grafmonument van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen, cf. bijl. 3, nr. 62.

²⁸⁰ F. De Smidt, 1967, p. 223, n. 122.

²⁸¹ Gent, III, 1975, p. 324.

²⁸² V. Vermeersch, 1976, p. 128.

²⁸³ L. Nys, 1993b, p. 123.

1.2.2. Bewerkingen

Steen

Bij de manier waarop tekst en versiering in de vlakke vloerzerken en gedenkstenen gegrift werden, konden algemeen gesproken twee methodes aan bod komen. De eerste heet de lijngravure (*gravure au trait*), waarbij de voorstelling door lijninkervingen in het bewerkte steenoppervlak gerealiseerd werd. De tweede methode slaat op de spaartechniek (*gravure en taille d'épargne*), waarbij de voorstelling op de uitgeholde achtergrond positief werd uitgespaard.²⁸⁴

Beide methodes vindt men duidelijk, en meestal in gemeenschappelijk gebruik, in de Gentse voorbeelden terug. Het merendeel van de vloerzerken vertoont een decoratie, waarvan het grootste gedeelte gewoonlijk in lijngravure, en bepaalde onderdelen in spaartechniek werden uitgevoerd.²⁸⁵ Gedenkstenen of gegraveerde epitafen daarentegen zijn meestal volledig in lijngravure bewerkt geworden. Nochtans werd soms alleen het tekstgedeelte in spaartechniek gerealiseerd. Dit was, volgens de bewaard gebleven stukken, ook meestal het geval voor de in reliëf uitgevoerde gedenkstenen en de wand-of nisgraven, die met een epitaafsteen vervolledigd waren.

We willen hier ook nog opmerken dat vloerzerken ook in bas-reliëf konden worden uitgewerkt. Hierover hebben we het in een vorig onderdeel reeds uitvoerig gehad.

Een algemeen, niet ongewoon verschijnsel bij de bewerking van stenen grafmonumenten is dat deze zeer dikwijls kleurrijk werden opgesierd. De vloerzerken werden ingelegd met witsteen, metaal of verschillende kleurpasta's.²⁸⁶ Daartegenover werden verheven monumenten en reliëfgedenkstenen gewoonlijk verguld of gepolychromeerd.²⁸⁷

Metaal

De grafplaten werden gegoten en vervolgens bewerkt. Hierbij werden dezelfde technieken gebruikt als bij de stenen grafmonumenten: tekst en versiering werden aangebracht in lijngravure of volgens de spaartechniek. Opvallend is de holle tratering in de

²⁸⁴ H. Rousseau, 1912, p. 3; V. Vermeersch, 1976, p. 124; H. Kockerols, 1999, pp. 11-12.

²⁸⁵ Soms zijn alleen bepaalde ornamenten of een gedeelte van de figuur in spaartechniek gerealiseerd; dikwijls betreft het de evangelistensymbolen. In zeldzame gevallen is het gehele middenveld in spaartechniek en de omlijsting in lijngravure uitgewerkt.

²⁸⁶ Hiervoor verwijzen we naar een vorig onderdeel over de vloerzerken met inlegwerk.

²⁸⁷ Hierbij verwijzen we naar de vrijstaande tombe van Margriete van Ghistele (+ 1431); cf. bijl. 3, nr. 85; over de polychromie van verheven graftekens: D. Roggen, 1943, pp. 109-110, L. Nys, 1993b, pp. 124-125.

veertiende eeuw: de letters werden uitgespaard op een achtergrond met gekruiste arceringen.²⁸⁸

Algemeen gesproken zijn enkel de kleinste zelfstandige stukken of metalen zerkfragmenten uit één enkele, op formaat gesneden plaat uitgevoerd. De middelmatige en grote grafplaten blijken meestal uit diverse kleinere, aaneengesoldeerde plaatfragmenten samengesteld te zijn.²⁸⁹ Wanneer men de metalen inlegplaten van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen bekijkt, kan men duidelijk zien dat er verschillende stukken metaal aan elkaar gesoldeerd zijn.²⁹⁰ De grafplaat van de Engelse Cyssele Arundell (+ 1578) werd eveneens uit verschillende stukken samengesteld, waaronder onderdelen van de grafplaat van een vrouwelijk lid van de Gentse familie Borluut.²⁹¹

De techniek van het vasthechten van het metaal aan de steen is hierboven reeds vermeld geweest in het onderdeel over vloerzerken met inlegwerk. Aanvankelijk werd in de uitdieping van de steen een vloeibare peklaag aangebracht waarin de plaat werd vastgedrukt. Vanaf de veertiende eeuw werden, behalve de peklaag, ook nog koperen staafjes aangebracht die door de plaat heen staken en zorgden voor een stevige verbinding met de drager.²⁹²

De groeven en uithollingen van de grafplaten werden vaak met kleurpasta's opgevuld. Resten hiervan zijn nog terug te vinden bij het grafmonument van Willem Wenemaer (+ 1325) en Margriete Sbrunen (+ 1352).²⁹³

1.3. ICONOGRAFIE

Aangezien het typologisch onderscheid tussen graftekens en grafgedenktekens overeenkomt met een even wezenlijk onderscheid tussen de iconografie van beide monumentsoorten, zullen we de iconografie van de twee soorten grafmonumenten in aparte onderdelen behandelen.

1.3.1. *Iconografie van de graftekens*

De iconografische schema's van de verheven graftekens zijn hierboven reeds aan bod gekomen (ligbeelden, sarcofagen en sarcofaagbekledingen, nis- en boogarchitectuur).

²⁸⁸ Gent, III, 1975, pp. 323-324; V. Vermeersch, 1976, p. 127.

²⁸⁹ V. Vermeersch, 1976, p. 126.

²⁹⁰ Cf. bijl. 3, nr. 62.

²⁹¹ Cf. bijl. 3, nr. 72.

²⁹² J. Baldewijns, 1990, p. 242, n. 3.

²⁹³ Gent, III, 1975, p. 324; V. Vermeersch, 1976, p. 128; voor het grafmonument van Willem Wenemaer en Margriete Sbrunen, cf. bijl. 3, nr. 62.

Daarom beperken we ons tot een schets van de iconografische schema's van de gelijkvloerse grafmonumenten, waarvan de verheven graftekens in essentie niet veel verschillen.

Algemeen duidelijk is dat het normale iconografische schema van nagenoeg alle vloerzerken en -platen bestaat uit een geaccentueerd omlijstend gedeelte, dat veelal het grafschrift bevat²⁹⁴, en een hierdoor gecreëerd, doorgaans rechthoekig middenveld (bij trapezoidale grafzerken is dit middenveld bijgevolg trapeziumvormig). Vloermonumenten zonder omlijsting zijn zeldzaam.²⁹⁵ Talrijker zijn de monumenten met onbewerkt of blind gebleven middenveld, waarbij de iconografie bijgevolg volledig door de omlijsting wordt gedragen.²⁹⁶

Het centrale oppervlak of middenveld van de Gentse vloermonumenten kan op zeer gevarieerde manieren en met zeer verschillende iconografische elementen en vormen versierd zijn. Allereerst komen bij monumenten met persoonsvoorstelling de afbeeldingen van de gestorvenen als gisanten, meestal in een architectonisch decor en soms met honden of andere dieren aan de voeten, in regel in dit middenveld terecht.²⁹⁷ Dikwijls is er bij die middenveldpersonages nog ruimte voor de respectieve wapenschilden, die eventueel door engelen opgehouden worden²⁹⁸ en af en toe ook voor spreekbanderollen, die tevens door engelen gedragen kunnen worden.²⁹⁹ Ook is er een geval bekend van een combinatie van de twee motieven boven de hoofden van de gisanten: engels met spreekbanderollen die een wapenschild flankeren.³⁰⁰ Soms is het middenveldoppervlak in twee compartimenten ingedeeld. Meestal zijn dan de bovenste en onderste gedeelten respectievelijk voor de gisanten en de grafschriften bestemd.³⁰¹ Bij het ontbreken van de voorstelling van overledenen, kan het middenveld schilddragende engelenfiguren, al dan niet in samenzijn met andere niet gehouden wapenschilden, bevatten.³⁰²

²⁹⁴ Men vindt echter ook voorbeelden waarbij het grafschrift in het architectonisch decor opgenomen werd: bijvoorbeeld in de boog (bv. bijl. 3, nrs. 8, 15, 32, 33, 44, 46, 61, 79), langs de binnenzijde van de zuiltjes (bv. bijl. 3, nr. 9) of tussen de spitsbogen en de hoofden van de gisanten (bv. bijl. 3, nr. 23).

²⁹⁵ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 37, 42.

²⁹⁶ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 37, 42, 45.

²⁹⁷ Dit is het geval zowel voor enkelvoudige als voor meervoudige persoonsvoorstellingen.

²⁹⁸ Wapenschilden als bijkomende afbeeldingen in het middenveld (naast gisanten): bv. bijl. 3, nrs. 8, 23, 62; dergelijke wapenschilden die door engelen opgehouden worden: bv. bijl. 3, nrs. 90, 105.

²⁹⁹ Spreekbanderollen als bijkomende afbeeldingen in het middenveld (naast gisanten): bv. bijl. 3, nrs. 82, 78, 126; dergelijke spreekbanderollen die door engelen opgehouden worden: bv. bijl. 3, nrs. 85, 92, 94.

³⁰⁰ Cf. bijl. 3, nr. 108.

³⁰¹ Dit belet dan niet dat er ook een 'traditioneel' randschrift aanwezig is; bv. bijl. 3, nr. 133.

³⁰² Engelen die een wapenschild aan een lint ophouden als centrale figuur in het middenveld: bv. bijl. 3, nrs. 95, 96, 164; uitzonderlijk in onze lijst met bewaarde Gentse vloermonumenten is de engel die twee wapenschilden ophoudt, en waaronder zich nog een alliantiewapen bevindt: cf. bijl. 3, nr. 172.

In talrijke gevallen is het middenveld overwegend of alleen door enkelvoudige of meervoudige ‘symbolen’ en wapenschilden ingenomen. ‘Symbolen’ verwijzen meestal naar beroepsactiviteiten³⁰³, maar kunnen uitzonderlijk ook naar de naam van de overledene(n)³⁰⁴ of naar de naam van een gilde, van dewelke de zerk eigendom was³⁰⁵, verwijzen. Daarnaast kan men vanaf de zestiende eeuw ook *vanitas*-symbolen als hoofdvoorstelling hebben.³⁰⁶ Zandlopers en doodshoofden werden ook als bijkomende voorstelling gehanteerd.³⁰⁷ Wapenschilden kunnen, net als ‘symbolen’, ook naar beroepsactiviteiten verwijzen.³⁰⁸ We hebben tevens een vloerzerk gevonden met de combinatie van een wapenschild en een motief, dat naar een beroepsactiviteit verwijst.³⁰⁹ Afbeeldingen van wapenschilden als centraal motief zijn zeer gevarieerd. In de dertiende eeuw neemt een wapenschild als centraal figuur op het middenveld verhoudingsgewijs slechts een zeer kleine ruimte in.³¹⁰ Voor de veertiende en vijftiende eeuw hebben we slechts één geval gevonden van een wapenschild als centraal motief.³¹¹ Vanaf de zestiende eeuw gaan de wapenschilden het middenveld beheersen en komen ze misschien zelfs veelvuldiger voor dan vloerzerken en –

³⁰³ Zo vonden we voor Gent afbeeldingen van een kaardhout (volders) (cf. bijl. 3, nr. 68), van een ovenpaal met broden (bakkers) en een bijl (beenhouwers?) (cf. bijl. 3, nr. 69), nogmaals van een ovenpaal met broden (bakkers) (cf. bijl. 3, nr. 13), verschillende afbeeldingen van schepen (cf. bijl. 3, nrs. 73, 123) en ankers (dit zijn meestal bijkomende motieven; cf. bijl. 3, nrs. 132, 138) (schippers) en verschillende afbeeldingen van mortiers met twee stampers (cf. bijl. 3, nrs. 88, 117).

³⁰⁴ Zo staat op het ruitvormige vloerzerkje van Lucas de Coninck (+ 1580) de afbeelding van de initialen van de overledene die met elkaar verbonden zijn door een sierlijk lint (cf. bijl. 3, nr. 173; vergelijkbaar is een vloerzerk waarvan de twee onderste vierpassen van de randlijst de initialen van de overledenen bevatten, die met elkaar verbonden zijn door een liefdesknoop; cf. bijl. 3, nr. 122); het versterkte gebouw op de vloerzerk van Asscheric van der Couderborch (eind dertiende eeuw) zou op de naam van de overledene slaan (cf. bijl. 3, nr. 28); de sikkels op de vloerzerk van Merin Leischoofs zou op de naam van de moeder van de overledene (Alice van der Zicklen) slaan (cf. bijl. 3, nr. 43).

³⁰⁵ Op de gemeenschappelijke vloerzerk van de leden van de gilde van de H. Barbara in de Sint-Veerlekerk staat een gekanteelde toren, het symbool van de H. Barbara, afgebeeld (cf. bijl. 3, nr. 102).

³⁰⁶ Cf. bijl. 3, nrs. 114, 125, 130.

³⁰⁷ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 114, 125, 130, 135, 153, 161, 163.

³⁰⁸ Zo bevat de zerk van Jan Hoebrecht (‘crudenier’) uit de vijftiende of zestiende eeuw een wapenschild met een mortier en twee stampers (cf. bijl. 3, nr. 111) en zijn er op het grafmonument van Lieven van Kercvoerde en Cateline Simoens uit de zestiende eeuw drie wapenschilden afgebeeld die waarschijnlijk in verband staan met de Gentse neringen van de makelaars, de wevers en de volders (cf. bijl. 3, nr. 115).

³⁰⁹ Op de grafzerk van Wouter Crabbe (+ 1531) staat bovenaan een kelk met een hostie afgebeeld, en onderaan een wapenschild (cf. bijl. 3, nr. 129).

³¹⁰ Cf. bijl. 3, nrs. 7, 11, 22, 26, 41.

³¹¹ Cf. bijl. 3, nr. 91.

platen met persoonsvoorstellingen.³¹² Er zijn verschillende combinaties van wapenschild (gehelmd wapen met of zonder alliantiewapen) en grafschrift mogelijk. Een eerste is het wapenschild in het veld en het grafschrift in de randlijsten.³¹³ Een tweede combinatie, die daarop verderborduur, is die van het wapenschild in het veld, een deel van het grafschrift in de randlijsten, en een ander deel van het grafschrift in een tekstplaat – die laatste kan zich boven of onder het gehelmd wapen, met of zonder het alliantiewapen, of tussen de beide wapenschilden bevinden.³¹⁴ Een laatste combinatie is soortgelijk aan de vorige, behalve dan dat het randschrift wordt weggelaten.³¹⁵ Soms komen er bij die laatste combinatie twee tekstplaten voor.³¹⁶ Meestal zijn de gehelmd wapenschilden omringd door bladwerk³¹⁷; soms zijn de wapenschilden ook in een medaillon gevat.³¹⁸ Een uitzonderlijk geval is het wapenschild van de vloerzerk van Philips Rym en Jehanne van den Eechaute uit 1540, dat door twee wildemannen geflankeerd wordt.³¹⁹ Bij wapenschilden horen soms banderollen met een devies van de overledene of van zijn familie.³²⁰

Bij vloerzerken met verdwenen inlegplaten uit het middenveld is het vaak niet mogelijk om te zeggen of de platen persoonsvoorstellingen, symbolen of wapenschilden bevatten.³²¹

Voor epigrafische aanvullingen werd vrijwel steeds op het middenveld van de betrokken vloermonumenten een beroep gedaan: het bijkomende grafschrift werd in een vrijgebleven deel van het stenen middenveld gebeiteld.³²² Dit toegevoegde gedeelte kan soms zeer lang zijn³²³ of in een ander lettertype zijn uitgevoerd³²⁴, en aldus de oorspronkelijke iconografie van het monument enigszins wijzigen of vertekenen. Soms gebeurde het ook dat de randlijsten niet volstonden om het grafschrift van de overledene(n) in op te nemen en werd een stukje van het middenveld voor het einde van het randschrift

³¹² Dit kunnen we met onze beperkte lijst van bewaarde Gentse grafmonumenten natuurlijk niet bewijzen, en de grafschriftenverzamelingen geven te weinig gegevens over de iconografie om daar iets over te kunnen afleiden.

³¹³ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 91, 98, 138.

³¹⁴ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 132, 148.

³¹⁵ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 134, 136, 156.

³¹⁶ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 146.

³¹⁷ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 138, 148.

³¹⁸ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 151, 160.

³¹⁹ Cf. bijl. 3, nr. 134.

³²⁰ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 98, 148.

³²¹ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 99, 107, 121.

³²² Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 68, 97, 123, 159.

³²³ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 68, 97, 123, 132.

³²⁴ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 159.

aangewend.³²⁵ Wel is het een uitzondering wanneer de omlijsting, en niet het middenveld, aan het grafschrift van de jongst gestorvenen besteed werd.³²⁶

Vervolgens richten we ons op de iconografie van de omlijsting. In eerste instantie bevatten de randlijsten steeds het grafschrift. Bij enkele zestiende-eeuwse exemplaren hebben de randlijsten het aspect van banderollen. Enerzijds heeft men golvende banderollen, die door de tussenmotieven onderbroken worden³²⁷. Anderzijds kunnen de randlijsten ook niet-golvende banderollen, die niet door tussenmotieven onderbroken worden, voorstellen, die elkaar aan de hoeken overlappen.³²⁸ De randlijsten zijn zelden dubbel; bij de bewaarde Gentse vloermonumenten vonden we slechts twee voorbeelden van zerken, waarbij de gewone omlijsting niet volstond voor het grafschrift en er dan maar één³²⁹ of twee³³⁰ zijden van de zerk van een tweede lijst voorzien werden. De hoeken van de randlijsten van de dertiende-eeuwse vloerzerken, die we in de lijst van Gents bewaarde grafmonumenten hebben opgenomen, zijn nooit onderbroken.³³¹ Pas in de veertiende eeuw duiken de eerste onderbrekingen door vierpassen met symbolische en heraldische motieven op, die voortaan op quasi alle vloermonumenten met randlijsten zullen voorkomen. In bijna alle gevallen met onderbroken vierpassen op de hoeken zijn in die vormen de evangelistensymbolen voorgesteld: de adelaar van Johannes, de engel van Mattheüs, de leeuw van Marcus en de stier van Lucas.³³² In vele gevallen bevinden zich in het midden van de lange zijden ook vierpasvormen, die meestal heraldische motieven bevatten.³³³ Er konden ook meerdere vierpasvormen op regelmatige afstand in de (meestal lange) zijden aangebracht zijn, die alle in het algemeen wapenschilden bevatten.³³⁴ Vooral bij vloermonumenten met meervoudige lijstonderbrekingen kunnen de hoekvierpassen geen evangelistensymbolen, maar alleen

³²⁵ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 19, 69.

³²⁶ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 123. Het deel van het grafschrift betreffende Jan van den Poele bevindt zich in de randlijst en het deel van het grafschrift betreffende zijn moeder bevindt zich in het middenveld; het deel van de randlijst dat nog vrijgebleven was, was waarschijnlijk voorzien voor de echtgenote van Jan van den Poele.

³²⁷ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 120; we vonden ook enkele exemplaren terug in de tekeningen van P.J. Goetghebuer in de *Atlas Goetghebuer* van het Stadsarchief van Gent, maar het is maar de vraag hoe realiteitsgetrouw zij zijn (zie onderdeel over het bronnenmateriaal in de algemene inleiding en vergelijk ill. 43 en 44).

³²⁸ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 115, 121, 125, 129.

³²⁹ Cf. bijl. 3, nr. 7.

³³⁰ Cf. bijl. 3, nr. 10.

³³¹ V. Vermeersch haalt voor Brugge dertiende-eeuwse voorbeelden met hoekvierpassen aan (V. Vermeersch, 1976, p. 140)

³³² We vonden één vloerzerk die in de hoekvierpassen niet de symbolen van de evangelisten, maar wel hun afkortingen, voorstelde; cf. bijl. 3, nr. 132.

³³³ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 75, 83, 89, 90, 93, 172.

³³⁴ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 120.

wapenschilden dragen.³³⁵ Voor de vijftiende eeuw vonden we een voor onze lijst van bewaarde Gentse grafmonumenten uniek voorbeeld van een randlijst die door acht ruitvormen onderbroken werd.³³⁶ Een nog meer uitzonderlijk voorbeeld betreft een zestiende-eeuwse, renaissancistische zerk, waarbij de evangelistensymbolen in het middenveld – maar buiten het centraal motief, nl. een ovalen lijst met daarin een doodshoofd – waren opgenomen, en er zich op de hoeken van de randomlijsting rozetten bevonden.³³⁷ In de zestiende eeuw konden de gotische vierpasvormen een renaissance-patroon aannemen of resoluut door ronde medaillons vervangen zijn.³³⁸ In diezelfde eeuw kwamen ook de niet-golvende banderollen als randlijsten voor: hier vinden we geen motieven op de hoeken, aangezien de banderollen elkaar gewoon overlappen.³³⁹ De randomlijsting werd vaak geaccentueerd door ze in te leggen met contrasterende materialen.³⁴⁰ Maar het kon ook zijn dat slechts de vierpassen met inlegwerk opgesierd werden.³⁴¹ Indien ze niet ingelegd waren, waren de vierpassen in spaartechniek uitgewerkt – ongeacht de techniek die voor de rest van de zerk gehanteerd werd. Behoudens de woordscheidingstekens komen er in de randlijst soms nog andere motieven in het grafschrift voor, die dan het begin van het grafschrift aanduiden. Meestal gaat het om een kruisje³⁴², maar het kan ook een meer ongewoon motief als een passer (verwijzing naar het beroep van de overledene, nl. schipper)³⁴³ of een wapenschildje³⁴⁴ betreffen.

Tenslotte stippen we enkele ongewone iconografieën aan, die we bij de bewaarde Gentse vloermonumenten terugvonden. In het veld van de vloerzerk van Johannes Lamriwen (+ 1291), dat niet afgeboord wordt door een randomlijsting, bevindt zich de afbeelding van een Latijns kruis op een sokkel, waarbij het grafschrift zich op de kruisarmen

³³⁵ Een voorbeeld, en tegelijk een variëteit, is de vloerzerk van Niclaus Bennis (+ 1510) en Lysbette Bunnens (+ 1510), waarvan de twee hoekvierpassen bovenaan de wapenschilden van beider familie voorstellen en de twee hoekvierpassen onderaan schildjes bevatten met de initialen van de namen van de overledenen, met elkaar verbonden door een liefdesknoop (cf. bijl. 3, nr. 122).

³³⁶ Cf. bijl. 3, nr. 80; aangezien het metalen inlegwerk van de ruitvormen verdwenen is, kunnen we enkel vermoeden dat de acht vormen allemaal wapenschilden bevatten en dat er op deze zerk geen evangelistensymbolen voorkwamen.

³³⁷ Cf. bijl. 3, nr. 114.

³³⁸ Cf. bijl. 3, nrs. 159, 161, 167; als enig Gents bewaard voorbeeld vonden we bij de vloerzerk van Willem Symoens *vanitas*-symbolen (doodshoofd, zandloper) in medaillons in de randomlijsting (cf. bijl. 3, nr. 161).

³³⁹ Cf. n. 328.

³⁴⁰ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 71, 73, 82, 108, 110, 179, 180 (alhoewel daterend uit de zestiende eeuw, lijkt het laatstgenoemde voorbeeld geen hoekvierpassen of dergelijke te bevatten).

³⁴¹ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 84, 107, 113.

³⁴² Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 18, 26, 28, 38, 43, 45, 66, 69, 75, 80, 89, 96, 100, 122, 131.

³⁴³ Cf. bijl. 3, nr. 138.

³⁴⁴ Cf. bijl. 3, nr. 54.

bevindt.³⁴⁵ De schikking van de gisanten op de grafzerk van de familie Moraen uit het begin van de vijftiende eeuw is uitzonderlijk: in plaats van de personages – meestal twee, maar soms ook meer, zoals de zes kinderen van Olivier van der Most (eind dertiende – begin veertiende eeuw) en de drie personages op de vloerzerk van Pieter de Scamacker (+ 1560) en zijn twee echtgenotes³⁴⁶ – naast elkaar te plaatsen, werden de vier figuren twee aan twee boven elkaar geplaatst.³⁴⁷

Na de iconografische thema's gaan we nu aandacht besteden aan de betekenis van de iconografie van de hoofd- en bijvoorstellingen.

Allereerst maken we hier nog eens melding van de romaanse grafzerk met bladwerk uit het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent.³⁴⁸ In het veld bevindt zich een gestileerde twijg met twee (oorspronkelijk drie) paar bladeren. Deze afbeelding verwijst misschien naar het levensboommotief. Andere voorbeelden met dergelijke voorstelling zijn voor Gent niet bewaard gebleven.

Hierboven hebben we reeds opgemerkt dat een redelijk aantal van de dertiende-eeuwse, bewaarde Gentse grafmonumenten geen decor hebben. Uit deze eeuw stammen echter ook de eerste grafmonumenten met persoonsvoorstellingen, die voor Gent bewaard gebleven zijn.³⁴⁹ Het gaat om voorstellingen van gisanten, een onderdeel van de graficonografie dat tot de achttiende eeuw zal blijven bestaan, zonder essentiële veranderingen te ondergaan (de wijzigingen betreffen eerder de *“voor modegrillen gevoelige details”*³⁵⁰). Als synoniem voor gisant wordt vaak de term effigie (*effigy*) gehanteerd.³⁵¹ De oudst gekende voorbeelden van gisantvoorstellingen in Europa stammen uit de elfde eeuw.³⁵²

In tegenstelling tot wat de term laat vermoeden³⁵³, is de gisant geen liggende dode. Het gaat om een rechtopstaande persoon, met verticale plooiën in de kledij, met de stereotiepe gevouwen handen en vaak met de ogen open, die horizontaal op het

³⁴⁵ Cf. bijl. 3, nr. 20; cf. F. Greenhill, I, 1976, p. 6: *“From c. 1100 on, engraved crosses become increasingly numerous in Britain; most of them are on slabs which either formed the lid of a coffin or were set over a coffin-shaped grave cavity”*.

³⁴⁶ Cf. bijl. 3, nrs. 23, 152.

³⁴⁷ Cf. bijl. 3, nr. 79.

³⁴⁸ Cf. bijl. 3, nr. 5.

³⁴⁹ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 6, 7.

³⁵⁰ Ph. Ariès, 1987a, p. 252.

³⁵¹ Ph. Ariès, 1987a, pp. 252 en 255; Ph. Ariès, 1987b, p. 38; H. Kockerols, 1999, p. 15.

³⁵² Ph. Ariès, 1987a, p. 252; F. Greenhill, I, 1976, p. 6; P. Binski, 1996, p. 94.

³⁵³ H. Kockerols, 1999, p. 15, vindt de term ‘gisant’ dan ook ongeschikt en verkiest ‘effigie’ om dit type aan te duiden.

grafmonument werd neergelegd of geprojecteerd.³⁵⁴ Deze dubbelzinnigheid wordt bij een enkel grafmonument nog beklemtoond: de gisanten liggen met hun hoofd op een kussen en staan tegelijkertijd met hun voeten op een tegelvloer.³⁵⁵ Deze twee elementen kunnen ook afzonderlijk van elkaar voorkomen.³⁵⁶

Ph. Ariès identificeert de gisanten als volgt: “... *het zijn beati, gelijkzaligen, verheerlijkte lichamen, eeuwig jong, met dezelfde leeftijd als Christus ten tijde van zijn Lijden zoals Emile Mâle het uitdrukt, ‘aardse inwoners van de Stad Gods’, volgens Erwin Panofsky, archetypen van koninklijke waardigheid zou men tegenwoordig bij voorkeur zeggen. (...) In werkelijkheid stellen zij noch zorgeloze levenden, noch smartelijk zieltogende stervenden, noch in ontbinding verkerende doden voor en evenmin in Gods glorie verzezen personen, maar uitverkorenen die in rust en vrede wachten op de verheerlijking, op de verrijzenis op de Jongste Dag*”³⁵⁷. De gebouwen, die bij de grafmonumenten in onze lijst van de bewaarde Gentse monumenten (bijlage 3) bovenop de bogen staan waaronder de gisanten zich vaak bevinden, stellen met vrijwel alle zekerheid het Hemelse Jeruzalem voor.³⁵⁸ We vonden ook een voorstelling op een vloermonument waarbij zich tussen die gebouwen het tafereel van de schoot van Abraham afspeelde: centraal troont Abraham, die in een doek een naakt figuurtje voor zich houdt, een geknielde gestalte die de ziel symboliseert. De ziel opgenomen in de schoot van Abraham is bedoeld als tijdelijk verblijf in afwachting van het Laatste Oordeel waardoor de rechtschapene het eeuwige Rijk Gods zal binnentreden.³⁵⁹

Op grafmonumenten komen vaak engelen voor. Soms staan schilddragende engelen centraal in het middenveld³⁶⁰, maar meestal vergezellen zij de gisanten en houden zij hierbij wapenschilden³⁶¹ of spreekbanderollen³⁶² op. Ook kunnen zij het kussen dragen waar de gisant met het hoofd op rust.³⁶³ Er is ook een geval bekend van een gisant die vergezeld wordt door wierookzwaaiende engelen.³⁶⁴ De engelen op de grafmonumenten hebben eveneens iets te maken met het Hemelse Jeruzalem. Tijdens de begrafenismis worden twee liederen gezongen die met deze wezens in verband staan: het *Subvenite* bij het binnenbrengen van de lijkstaf en het *In paradisum* bij het buitendragen van de kist. In deze liederen wordt telkens beschreven hoe de engelen de (ziel van de) overledene naar het

³⁵⁴ Ph. Ariès, 1987a, p. 253; Ph. Ariès, 1987b, p. 46; H. Kockerols, 1999, p. 15.

³⁵⁵ Cf. bijl. 3, nr. 145.

³⁵⁶ Cf. bijl. 3, nrs. 147, 180.

³⁵⁷ Ph. Ariès, 1987a, pp. 253-254.

³⁵⁸ V. Vermeersch, 1976, p. 155; H. Kockerols, 1999, p. 19.

³⁵⁹ Cf. het onderdeel over de schoot van Abraham in het eerste deel; wat de vloerplaat betreft: cf. bijl. 3, nr. 77.

³⁶⁰ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 95, 96, 159.

³⁶¹ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 90.

³⁶² Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 87, 89, 92, 94.

³⁶³ Cf. bijl. 3, nr. 72.

³⁶⁴ Cf. bijl. 3, nr. 9.

hiernamaals begeleiden.³⁶⁵ Heiligen die in het architectonische decor van gelijkvloerse monumenten zijn afgebeeld, verwijzen naar de heiligen die aanwezig zijn in het Hemelse Jeruzalem.³⁶⁶ Andere figuren die soms op grafmonumenten afgebeeld staan en te maken hebben met de rituelen na de dood van de betrokkenen, zijn wapenschilddragers of treurfiguren (plorannen).³⁶⁷ Zij zijn gekleed in (zwarte) kapmantels die het hele lichaam bedekken – de kap laat slechts een gedeelte van het gezicht vrij. Deze figuren verwijzen naar het gevolg in de begrafenisstoet van de overledenen: ook daar werden wapenschilden en andere zaken (o.a. kaarsen) megedragen door personen in zwarte kapmantels.³⁶⁸

Het baldakijn (*canopy*), waaronder de gisant zich meestal bevindt en waarboven vaak het Hemelse Jeruzalem voorgesteld is, bestaat uit een boog (in vele gevallen steunend op kolommetjes) waarboven een architecturale arcade is afgebeeld. In latere eeuwen kan het baldakijn ook vervangen zijn door een eenvoudige boog³⁶⁹ of een andersoortig decor, bijvoorbeeld bladwerk.³⁷⁰ Het baldakijn zelf is een overblijfsel van het oorspronkelijke gisantype. De catacomben van de vroege christenen hadden reeds het gebruik gekend van *arcosolia*, of “*canopied tomb-niches set in walls*”³⁷¹, die vaak rijkelijk beschilderd waren. Doorheen de vroege Middeleeuwen werden sarcofagen in dergelijke nissen in de muur van de kerk opgesteld. Volgens biograaf Einhard werd de sarcofaag van Karel de Grote (+ 814) in Aken in een gelijkaardige nis geplaatst. Dit graftype werd in de twaalfde eeuw gebruikelijk

³⁶⁵ Ph. Ariès, 1987a, pp. 663 en 665; H. Kockerols, 1999, pp. 17-18. Het *Subvenite* gaat als volgt: “*Subvenite Sancti Dei, occurrere Angeli Domini. Suscipientes animam ejus. Offerentes eam in conspectu Altissimi. Suscipiat te Christus, qui vocavit te, et in sinum Abrahae Angeli deducant te. Suscipientes animam ejus. Offerentes eam in conspectu Altissimi. Requiem aeternam dona ei, Domine, et lux perpetua luceat ei. Offerentes eam in conspectu Altissimi*” (“Komt, Heiligen van God, snelt toe, Engelen van de Heer. Ontvangt zijn/haar ziel. Brengt ze voor het aanschijn van de Allerhoogste. Ontvange u Christus, die u geroepen heeft, en voeren u de Engelen in Abrahams schoot. Ontvangt zijn/haar ziel. Brengt ze voor het aanschijn van de Allerhoogste. Heer, geef hem/haar de eeuwige rust, en het eeuwige licht verlichte hem/haar. Brengt ze voor het aanschijn van de Allerhoogste”). De tekst van *In paradisum* luidt: “*In paradisum deducant te Angeli. In tuo adventu suscipiant te Martyres, et perducant te in civitatem sanctam Jerusalem. Chorus Angelorum te suscipiat, et cum Lazaro quondam paupere aeternam habeas requiem*” (“Dat de Engelen u het Paradijs binnenleiden. Dat de Martelaren u bij uw komst ontvangen en u begeleiden tot in de heilige stad Jeruzalem. Ontvange u het koor van de Engelen en geniet met Lazarus, de arme van weleer, de eeuwige rust”).

³⁶⁶ P. Binski, 1996, p. 113; cf. bijl. 3, nr. 72.

³⁶⁷ Cf. bijl. 3, nr. 85.

³⁶⁸ Cf. T. van Bueren, 1999, pp. 193-195 (miniaturen in een Gents getijden- en gebedenboek uit ca. 1510-1520 stellen de begrafenis van een vooraanstaand persoon voor; een miniatuur in een Utrechts getijden- en gebedenboek uit ca. 1440-1450 stelt de zegening na de begrafenis voor, waarbij rouwende personen in zwarte kapmantels aanwezig zijn).

³⁶⁹ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 122, 145, 147, 150, 161, 167.

³⁷⁰ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 174.

³⁷¹ P. Binski, 1996, p. 82.

voor begrafenissen van mensen uit de hoogste klassen en bleef in zwang gedurende de gotische periode.³⁷² Dit soort wand- of nisgraf had wel enige nadelen: *“in being bound to the mural peripheries of a church it was strategically inflexible, and could not penetrate the most important spaces of the building”*.³⁷³ Daarom was de vrijstaande *“canopied tomb”* de onvermijdelijke opvolger, *“since it picked up on the arch and sarcophagus arrangement of the older niche, but could be placed anywhere liturgically convenient”*.³⁷⁴ Uit de verheven graftekens hebben zich dan de gelijkvloerse grafmonumenten ontwikkeld, zoals hierboven reeds besproken werd. Het baldakijn had als bedoeling de overledene een teken van zaligheid te geven³⁷⁵. Deze zaligheid kon weleens resulteren in een heiligverklaring, wanneer er zich bijvoorbeeld een mirakel aan het graf van een geestelijke (vooral bisschop) afspeelde. Volgens Ph. Ariès heeft de motivatie om heilig verklaard te worden voor het ontstaan van het gisanttype gezorgd: *“... geestelijke hoogwaardigheidsbekleders werden namelijk gelijkgesteld met heiligen, en de laatsten hadden altijd de beschikking gehad over een graf – zij het zonder beeltenis – dat voor pelgrims fungeerde als materieel voorwerp van verering. Hun verlangen naar aardse en hemelse onsterfelijkheid dreef de opvolgers van de heilige kerk- en kloosterstichters ertoe, hun grafscript uit te breiden met het beeld van hun lichaam, zich te laten zien, want de gelovigen, van hun kant, verlangden hen evenzeer te zien als aan te raken”*.³⁷⁶ Volgens P. Binski was de *“very significant increase in episcopal canonization in the thirteenth century”* een impuls voor de opkomst van de *“canopied tomb”*.³⁷⁷

Gisanten zijn in oorsprong geen portretten – in de huidige betekenis van het woord – van de overledenen. Volgens Ph. Ariès was men niet voldoende geïnteresseerd in gelijkenis om daarop uit te zijn: *“Door de dode een lichamelijke gedaante te geven wilde men juist méér onthullen dan de fysieke gelijkenis: het idee van de persoon. Het beeld van het menselijk lichaam hervond een betekenis en een kracht die het al eeuwen kwijt was: men gaf er zich rekenschap van dat zo’n beeld, beter dan welk ander teken of symbool ook, het zelfbewustzijn, het bewustzijn van het eigen wezen weergaf”*.³⁷⁸ Het verschijnen van de effigie past volgens Ph. Ariès dus in de door hem voorgestelde evolutie naar meer individualiteit in het grafteken.

Pas vanaf de veertiende en vijftiende eeuw waren de mensen uit de hoogste klassen meer geïnteresseerd in een waarheidsgetrouw portret. Daarvoor moest de maker van het grafmonument steunen op een tekening, de wassen of houten gisant³⁷⁹, of het dodenmasker

³⁷² P. Binski, 1996, pp. 82-84.

³⁷³ P. Binski, 1996, p. 84.

³⁷⁴ P. Binski, 1996, p. 84.

³⁷⁵ Cf. J. Ghislain, 1993, pp. 191 en 195.

³⁷⁶ Ph. Ariès, 1987b, p. 38.

³⁷⁷ P. Binski, 1996, p. 84.

³⁷⁸ Ph. Ariès, 1987b, p. 38.

³⁷⁹ Ph. Ariès, 1987a, p. 274; tussen het overlijden van de ene vorst en het aanstellen van de volgende was de vorstelijke macht in een dergelijke gisant, die zich tijdens de begrafenismis op de kist bevond, geconcentreerd (cf. P. Binski, 1996, p. 61).

(vanaf de vijftiende en zestiende eeuw) van de overledene, zoals bij de gisants van Jan zonder Vrees en Margaretha van Beieren te Dijon.³⁸⁰ Een grafmonument werd soms echter al vóór het overlijden (*ante mortem*) naar de wensen van de betrokkene(n) gemaakt³⁸¹, en het kon voorvallen dat hierbij ook de portretten van de levenden werd gemaakt. Karel VI is de eerste vorstelijke persoon van wie een realistische gisant is gemaakt toen hij nog leefde.³⁸² Het duurde echter tot in de zeventiende eeuw voor mensen uit lagere klassen te vinden waren voor dergelijke voorstellingen.³⁸³

Immers, zonder waarheidsgetrouw portret waren de gisanten toch te identificeren. Dit gebeurde in de eerste plaats door het inschrift – dat in een volgend deel aan bod zal komen – maar ook door bijkomende iconografische voorstellingen die naar de plaats van de overledenen in de maatschappij verwezen. Zo verraadde de kledij³⁸⁴ of het om mannen of vrouwen, om geestelijken of leken, om ridders of gegoede burgers ging. Een baard zou op een man, die op een aanzienlijke leeftijd is gestorven, wijzen. Aansluitend hierbij horen sommige gebaren van de overledene (in de grote meerderheid van de gevallen, echter, vouwt de gisant de handen): de priester houdt zijn kelk vast³⁸⁵, de bisschop of proost wordt afgebeeld met mijter en staf³⁸⁶, de abt of prior houdt een staf en eventueel een boek vast³⁸⁷, de ridder houdt met de ene hand zijn zwaard vast en met de andere hand zijn schild voor zich.³⁸⁸ Symbolen konden naar beroepsactiviteiten en naar de namen van de overledenen verwijzen (zie hierboven). De heraldiek was echter dé symbolische taal bij uitstek om de overledenen te identificeren: als herkenningsteken voor families waren ze ook op langere termijn heel geschikt en ze boden een uitgelezen mogelijkheid om de voorouders collectief te gedenken.³⁸⁹ Uit de lijst van de bewaarde Gentse grafmonumenten konden we afleiden dat wapenschilden reeds in de dertiende eeuw op grafmonumenten aangebracht werden en dat ze steeds een belangrijker rol in het veld van de grafmonumenten gaan innemen. Immers, voor de dertiende eeuw vonden we reeds enkele grafmonumenten waarbij het wapenschild de hoofdvoorstelling in het veld was (maar het aantal bleef beperkt³⁹⁰), maar in de zestiende

³⁸⁰ Ph. Ariès, 1987b, p. 77; F. Greenhill, I, 1976, p. 58.

³⁸¹ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./094.

³⁸² Ph. Ariès, 1987b, p. 77.

³⁸³ Ph. Ariès, 1987b, p. 76.

³⁸⁴ Cf. F. Greenhill, I, 1976, *passim*, die in zijn werk heel veel aandacht aan de kledij van de gisanten besteedt; T. van Bueren, 1999, p. 92.

³⁸⁵ Cf. bijl. 3, nr. 61; maar meestal ‘zweeft’ de kelk bij gisantvoorstellingen van priesters ergens boven of onder de gevouwen handen, wat erop wijst dat de gebedshouding toch als een essentieel kenmerk van de gisant werd gezien (bv. bijl. 3, nrs. 66, 70, 87, 94)

³⁸⁶ Cf. bijl. 3, nrs. 155, 166.

³⁸⁷ Cf. bijl. 3, nrs. 70, 71, 110.

³⁸⁸ Cf. bijl. 3, nrs. 48, 62.

³⁸⁹ Cf. o.a. Ph. Ariès, 1987b, p. 45; T. van Bueren, 1999, p. 92; voor een inleiding m.b.t. de heraldiek: G. Croenen, 1995, pp. 195-213.

³⁹⁰ Cf. bijl. 3, nrs. 7, 11, 22, 26, 41.

eeuw gaan de wapenschilden het middenveld beheersen en komen ze misschien zelfs veelvuldiger voor dan grafmonumenten met persoonsvoorstellingen.³⁹¹

Naast motieven die de identiteit en sociale positie van de overledenen uitdragen, zijn er ook andere motieven, die de heilsgeschiedenis voor de geest roepen of aan de tijdsgeest herinneren. Ten eerste zijn er de evangelistensymbolen die in principe in de randlijsten van alle gelijkvloerse graftekens met gisantvoorstellingen na de dertiende eeuw voorkomen – enkele uitzonderingen niet te na gerekend. Zij tonen de verbondenheid van de overledenen met het christendom, waar zij als representatie van de belangrijkste boeken van het Nieuwe Testament symbool voor staan. Vervolgens kunnen ook taferelen uit de Bijbel voorgesteld worden. Een mooi voorbeeld hiervan is de vrijstaande tombe van Margriete van Ghistele (+ 1431). Op de zijspanden van dit grafmonument staan aan de ene zijde het Laatste Oordeel en aan de andere zijde de kroning van Maria uitgebeeld.³⁹² Typisch voor de mentaliteit van de zestiende eeuw zijn de *vanitas*-symbolen, zoals de zandloper en het doodshoofd.³⁹³ Zij komen zowel als hoofd- en als bijkomende voorstelling op verschillende bewaarde Gentse grafmonumenten voor.³⁹⁴ Een ander tijdsverschijnsel is de afbeelding van de mannelijke gisant als Jeruzalemvaarder. Typische elementen hierbij zijn de palmtak, die over de schouder ligt en tussen de arm en het lichaam gekneld zit, en het Jeruzalemkruis.³⁹⁵ Voor Gent bleef één vloerzerk bewaard waar een Jeruzalemvaarder, samen met zijn echtgenote, op wordt voorgesteld.³⁹⁶

Tenslotte vermelden we nog bijkomende voorstellingen die het karakter van de overledenen voor de geest moeten roepen. Het gaat hier om de talrijke dieren die onder de voeten van de overledenen afgebeeld zijn, en die een allegorische betekenis hebben. Zo staat de hond symbool voor trouw.³⁹⁷ We vinden het dier zowel terug bij mannen als bij vrouwen, maar soms wel in verschillende formaten wanneer de beide echtelieden met het dier afgebeeld worden: de voeten van de man steunen op een hazewind, terwijl er zich naast de voeten van de vrouw meestal een kleiner hondje (soms met belletjes rond de hals) bevindt.³⁹⁸ Het zou ook kunnen dat de honden naar huisdieren van de overledenen

³⁹¹ Dit kunnen we met onze beperkte lijst van bewaarde Gentse grafmonumenten natuurlijk niet bewijzen, en de grafschriftenverzamelingen geven te weinig gegevens over de iconografie om daar iets over te kunnen afleiden.

³⁹² Cf. bijl. 3, nr. 85.

³⁹³ We verwijzen hierbij naar het onderdeel over de houding van de laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens tegenover de dood in het eerste deel.

³⁹⁴ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 114, 125, 130, 135, 153, 161, 163.

³⁹⁵ Cf. T. van Bueren, 1999, pp. 77-80.

³⁹⁶ Cf. bijl. 3, nr. 144.

³⁹⁷ Cf. het schilderij van het huwelijk van de Arnolfini door Jan van Eyck; V. Vermeersch, 1976, p. 161.

³⁹⁸ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 67, 80.

verwijzen.³⁹⁹ De leeuw lijkt voor mannen gereserveerd te zijn⁴⁰⁰ en staat symbool voor moed.⁴⁰¹ We menen dat het dier op de grafmonumenten in het graafschap Vlaanderen tegelijkertijd symbool kan staan voor aanhankelijkheid aan en eventueel afstamming van de vorst, aangezien de leeuw toch steeds met het graafschap geassocieerd wordt, bijvoorbeeld in het wapenschild. Zo wordt Robrecht van Vlaanderen (+ 1360), een bastaardzoon van Lodewijk van Nevers, afgebeeld met twee leeuwen aan de voeten.⁴⁰² Ook kan er zich een verslagen vijand onder de voeten van de gisant bevinden: deze kan zowel menselijk⁴⁰³ als dierlijk⁴⁰⁴ zijn. De verslagen figuur benadrukt nog maar eens de moed van de betrokken overledene. Dergelijke voorstellingen zijn echter zo stereotiep, dat ze niets vertellen over het werkelijke karakter van de overledenen, maar enkel iets over de waarden en normen van die

³⁹⁹ Dit is de betekenis die P. Binski aan de afbeeldingen van honden op grafmonumenten verleent. Hij vond een voorbeeld van een schoothondje met de naam Terri die op het monument van Alice Cassy en haar echtgenoot (1400) in Deerhurst (Engeland) aan de voeten van de overledenen zat. Hij geeft een gezamenlijke betekenis aan het voorkomen van kinderen en huisdieren op de grafmonumenten: *"This realm of domestic attributes situates the late-medieval tomb in precisely the same position as many contemporary religious images – for example Flemish devotional paintings – in blurring the distinction between an interiorized environment of social and emotional comfort, and the sublime associations of devotional ideals"* (P. Binski, 1996, pp. 106-107).

⁴⁰⁰ V. Vermeersch, 1976, p. 161; toch vonden we een afbeelding van een leeuw aan de voeten van een vrouwelijke gisant, maar dit lijkt eerder uitzonderlijk te zijn. Bovendien is de bron, waaruit we de afbeelding haalden, reeds derdehands (tekening van een verdwenen zestiende-eeuwse tekening van een vrijstaande tombe); cf. ill. 128.

⁴⁰¹ V. Vermeersch, 1976, p. 161; R. Favreau, 1995, pp. 467-468, meent dat de leeuw als iconografisch thema in middeleeuwse inscripties, ook als overwinnaar van het kwade wordt voorgesteld en met zijn waakzaamheid, zachtmoedigheid en levenskracht eveneens naar Christus verwijst: *"Quand on reprend l'ensemble des inscriptions qui accompagnent la représentation du lion au Moyen âge, on constate que la référence à l'Ancien Testament se traduit ordinairement par une image négative du lion, à travers les figures de Samson et de Daniel en particulier. Le lion est alors figure du mal, du diable, de la mort. Assez souvent il apparaît dans le contexte du Christ ressuscité vainqueur des forces mauvaises. Avec le Physiologus, et les bestiaires les aspects positifs du lion l'emportent, sa vigilance, sa mansuétude, et sa puissance de vie lorsqu'il redonne vie aux lionceaux. Ce dernier caractère, figure de la Résurrection du Christ, l'emporte de beaucoup dans l'iconographie, d'autant plus qu'on l'appuie sur un obscur verset de la Genèse et sur un bref passage de l'Apocalypse, desquels il permet une nouvelle et forte interprétation. Représenté dès les temps les plus anciens le lion peut encore avoir, à l'époque romane, une fonction purement décorative. Mais, en particulier à partir du XIIe s., il a souvent, par la vertu des bestiaires, un sens christologique. Rupert de Deutz reconnaît que les anciens voyaient dans le lion la figure du diable, mais il préfère, quant à lui, y voir la figure du Christ, le 'Dieu très fort', comme le lui suggère le patriarche Jacob (P.L., t. CLXVIII, col. 566)".*

⁴⁰² Cf. rep. 2.6./009.

⁴⁰³ Cf. rep. 2.6./002: waarschijnlijk gaat het om saracenen, wat er bijgevolg op wijst dat de overledenen aan een kruistocht hebben deelgenomen.

⁴⁰⁴ Cf. bijl. 3, nrs. 66, 71.

tijd. We zullen zien dat dit met de 'epitheta', die de overledenen in de grafinschriften toebedeeld krijgen, ook het geval is.

Vanaf de dertiende eeuw komen dubbele persoonsvoorstellungen voor. In de overgrote meerderheid gaat het gedurende de periode van de Middeleeuwen en de zestiende eeuw om de afbeelding van echtelieden. De man bevindt zich steeds op de belangrijkste plaats, nl. aan de rechterzijde van het monument (links voor de toeschouwer), met zijn vrouw links van hem (rechts voor de toeschouwer). Wanneer een man met meerdere echtgenotes afgebeeld wordt, neemt hij als centraal, middelste personage eveneens de belangrijkste plaats in.⁴⁰⁵ Door deze voorstelling van de echtelieden wordt de band tussen beiden nog meer benadrukt: *"Marriage, the liturgies of which developed in the twelfth century, is represented as a eulogistic ideal, and as a sacrament blessed by the Church. But the marital tomb also reveals that affective relationships are exposed and reinforced both at the moment of their creation and in death, the crisis of mortality condensing affective sensibilities and social ideas"*⁴⁰⁶. In de zestiende eeuw ziet men ook dat de echtgenoten zich op de gelijkvloerse graftekens naar elkaar toe draaien, wat de affectieve band tussen beiden nog maar eens aantoont.⁴⁰⁷ Vanaf de dertiende eeuw komen bij de Gentse bewaard gebleven monumenten (bijlage 3) ook voorstellingen van een ouder met zijn of haar kind voor (we vonden geen voorstellingen van beide ouders met hun kind). P. Binski meldt dat dergelijke afbeeldingen in het begin wel eens voor verwarring konden zorgen.⁴⁰⁸ Om deze reden menen wij dat bij twee dertiende-eeuwse bewaarde Gentse vloerzerken expliciet de vermeldingen PATER-FILIA en MATER-FILIA boven de hoofden van de gisanten geplaatst werden.⁴⁰⁹ P. Binski schrijft over de betekenis van dergelijke ouder-kindvoorstellungen: *"In part this was the cultural product of the disclosure of ties of affinity and affection; but it may also have related to the increasingly unfavourable rate of child mortality in the later Middle Ages which increased the inherent value of offspring. Images like this suggest that high infant mortality did nothing to harden parent's feelings towards their offspring. But at the same time the growing trend towards promoting imagery of 'issue' from a marriage also lent to children the character of a commodity; they became as manifest a sign of achievement as the bearing of arms and a loyal marriage"*.⁴¹⁰ Ook andere combinaties zijn mogelijk. Zo zijn op een vloerzerk uit de dertiende eeuw de zes overleden kinderen van Olivier van der Most voorgesteld.⁴¹¹ Ook op de vloerzerk van de familie Moraen uit het begin van de vijftiende eeuw zijn broer(s?) en zussen afgebeeld, alhoewel uit de grafinschriften blijkt dat de vrouwen reeds gehuwd waren en het daarom vreemd kan lijken dat zij niet bij hun echtgenoten begraven liggen.⁴¹² Men mag wel niet aannemen dat er steeds evenveel personages op het grafmonument voorkomen

⁴⁰⁵ Cf. bijl. 3, nr. 152.

⁴⁰⁶ P. Binski, 1996, p. 106.

⁴⁰⁷ Cf. bijl. 3, nrs. 176, 179.

⁴⁰⁸ P. Binski, 1996, p. 106.

⁴⁰⁹ Cf. bijl. 3, nrs. 8, 18.

⁴¹⁰ P. Binski, 1996, p. 106.

⁴¹¹ Cf. bijl. 3, nr. 23.

⁴¹² Cf. bijl. 3, nr. 79.

als er in het grafschrift vermeld staan. Zo staat er op de vloerzerk van Jacob du Buisson (+ 1508) en Lievyne van der Leersene maar één gisant afgebeeld.⁴¹³ Dergelijke gevallen ontstaan waarschijnlijk wanneer een man of vrouw bij het vervaardigen van het grafmonument nog niet weet of hij of zij later bij zijn of haar echtgeno(o)t(e) zal rusten. P. Binski besluit over de familievoorstellingen op de grafmonumenten: “*Though hierarchical, the family tomb creates a kind of continuum between the attributes of temporality and spirituality. The family and the person are sublimated into a larger social order, one prospective in both earthly and heavenly senses*”.⁴¹⁴

“Aan het eind van de Middeleeuwen werd de stand waarin de gelukzalige gisant zich bevond soms omgebogen in richtingen die tot een wijziging van zijn eschatologische betekenis hadden kunnen leiden, zonder dat het echter zover kwam. Die middelpuntoliedende impulsen slaagden er niet in de gisant te destabiliseren en hem ervan te weerhouden steeds weer terug te keren naar zijn evenwichtspositie: die van de rust”.⁴¹⁵ Zo leidt Ph. Ariès in zijn werk het onderdeel over ‘de gisant tussen leven en dood’ in. Een eerste richting, die ingeslagen werd, was gericht op de dood. De vijftiende eeuw kende een opgang van *transi’s* en lijkwadenfiguren als gisanten. Veelal waren zij vergezeld van tekstbanderollen met bijbelcitaten of met teksten met ‘memento mori’-inslag. De handen van dergelijke figuren namen niet de stereotiepe gebedshouding aan: ze liggen ofwel langs het lichaam ofwel doen ze een poging om de lijkwade samen te houden. Voor Gent bleven een tiental vloerzerken met lijkwadenfiguren bewaard: acht uit de vijftiende en twee uit de zestiende eeuw.⁴¹⁶ Het gehele lichaam van een dergelijke figuur is omhuld door een lijkwade, uitgezonderd (een deel van) het gezicht. Boven de hoofden van enkelen onder hen is een spreekbanderol aangebracht, die steeds dezelfde teksten bevat.⁴¹⁷ Bij een dubbele gisantvoorstelling luidt de tekst van de linkerfiguur ‘Miserere mei Deus’ (‘Ontferm u over mij, God’), en die van de rechterfiguur ‘O mater Dei memento mei’ (‘O moeder Gods, gedenk mij’). Bij een grafgang werden vaak enkele boetepsalmen gezongen, waarbij *Miserere mei* (Ontfermt u over mij) (psalm 50/51) en *De profundis* (Uit de diepte [roep ik u]) (psalm 129/130) de favorieten waren.⁴¹⁸ De uitroep ‘Miserere mei Deus’ verwijst hiernaar. De tweede uitroep, ‘O mater Dei memento mei’, verwijst naar het vertrouwen dat de stervelingen hadden in de voorspraak van Maria.⁴¹⁹ Bij

⁴¹³ Cf. bijl. 3, nr. 118.

⁴¹⁴ P. Binski, 1996, p. 107.

⁴¹⁵ Ph. Ariès, 1987b, p. 53.

⁴¹⁶ Cf. bijl. 3, nrs. 78, 79, 83, 84, 90, 92, 105, 145, 153.

⁴¹⁷ Cf. bijl. 3, nrs. 78, 83, 84, 92.

⁴¹⁸ De zeven boetepsalmen zijn die liederen uit de 150 psalmen van David waarin de mens zijn zondigheid beschouwt, zich boetvaardig toont ten opzichte van God die hij beledigd heeft en door het vertrouwen in diens barmhartigheid rust vindt. Het gaat om de psalmen 6, 31/32, 37/38, 50/51, 101/102, 129/130 en 142/143 (cf. T. van Bueren, 1999, p. 140).

⁴¹⁹ Voor de voorspraak na de dood van Maria en Johannes de Doper verwijzen we naar het eerste deel; ook het lied *Salve Regina* uit de begrafenisliturgie verwijst naar de voorspraak van Maria: “*Salve Regina, Mater misericordiae. Vita, dulcedo, et spes nostra, salve. Ad te clamamus, exsules, filii Hevae. Ad te suspiramus, gementes, et flentes in hac lacrimarum valle. Eja ergo, advocata nostra, illos tuos misericordes*

de enige enkele lijkwadenvoorstelling met spreekbanderol vonden wij een tekst die aansluit bij deze van de linkerfiguur van de dubbele persoonsvoorstelling, nl. 'Miserere mei Deus secundum magnam misericordiam tuam' ('Ontferm je over mij, God, overeenkomstig jouw grote barmhartigheid'). Sommige *transi's* beschikken ook over een lijkwade, die min of meer over hen gedrapeerd is. De wormen, die van lijken *transi's* maken, bevinden zich vooral in hun buikholte en hoofd. De *transi's* op een tweetal vloerzerken staan buiten op een 'golvend' stuk grond, wat we enkel voor deze grafmonumenten waargenomen hebben⁴²⁰. Alle *transi's*, die in de lijst van de bewaarde Gentse grafmonumenten opgenomen zijn, zijn door spreekbanderollen vergezeld. De tekst van de spreekbanderollen uit de vloerzerk van Hubrecht van Eyck (+ 1426) is niet meer te ontcijferen, aangezien het inlegwerk verdwenen is en de tekst – in tegenstelling tot het eigenlijke grafschrift – niet door Marcus van Vaernewyck overgeleverd werd.⁴²¹ De tekst op de banderol die de mannelijke *transi* op de vloerzerk van Niclaus Bennis (+ 1510) en Lysbette Bunnens (+ 1510) vasthoudt, konden we wegens omstandigheden niet lezen.⁴²² De tekst op de banderol rondom het hoofd van de *transi* op de vloerzerk van Jacob du Buisson (+ 1508) en Lievyne van der Leersene bevat een typische 'memento mori'-tekst en variatie van wat o.a. op de zerk van Hubert van Eyck (+ 1426) te lezen stond, nl. 'Och mensche spighelt u an mij allen'.⁴²³ De tekst op de banderol rondom de *transi* van Joos van Troyes (+ 1521) is een citaat uit een van de apocriefe boeken van de Bijbel, nl. Ecclesiastici: 'Memor esto iudicii mei sic enim erit et tuum michi heri et tibi hodie Ecclesiastici 38' ('Herinner je mijn oordeel: zo zal ook het jouwe zijn. Gisteren ik, vandaag jij. Ecclesiastici 38').⁴²⁴ Ook deze tekst heeft een sterke 'memento mori'-inslag. Uit het voorgaande kunnen we min of meer⁴²⁵ besluiten dat de lijkwadenfiguren een op zichzelf gericht soort gebed uitten, dat wanneer de voorbijganger het uitsprak meteen zijn werking deed, en dat de *transi's* de voorbijganger aanspraken met teksten met een moraliserende

oculos ad nos converte. Et Jesum benedictum fructum ventris tui, nobis post hoc exilium ostende. O clemens, o pia, o dulcis Virgo Maria. Ora pro nobis, sancti Dei Genitrix. Ut digni efficiamur promissionibus Christi" ("Wees gegroet, Koningin, Moeder van barmhartigheid. Ons leven, onze vreugde en onze hoop, wees gegroet. Tot u roepen wij, ballingen, kinderen van Eva. Tot u smeken wij, zuchtend en wenend in dit dal van tranen. Daarom dan, onze Voorspreekster, sla op ons uw zo barmhartige ogen. En toon ons na deze ballingschap Jezus, de gezegende Vrucht van uw schoot. O goedertieren, o liefdevolle, o zoete Maagd Maria. Bid voor ons, heilige Moeder van God. Opdat wij de beloften van Christus waardig worden") (cf. Ph. Ariès, 1987a, pp. 664-665).

⁴²⁰ Cf. bijl. 3, nrs. 118, 122; op één van de twee zerken groeit zelfs een plantje op het 'golvend' stuk grond.

⁴²¹ Cf. bijl. 3, nr. 82.

⁴²² Cf. bijl. 3, nr. 122; de vloerzerk stond in de reserveruimte van het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent en er was allerlei materiaal voor geplaatst, zodat de banderol niet zichtbaar was. De tekst was ook op basis van de foto van het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium te Brussel niet te ontcijferen.

⁴²³ Cf. bijl. 3, nr. 118.

⁴²⁴ Cf. bijl. 3, nr. 126.

⁴²⁵ Het bewaard gebleven materiaal voor Gent is immers vrij beperkt.

inslag, die de aangesprokenen op hun eigen sterfelijkheid moesten wijzen. Ook ‘gewone’ gisanten of andere hoofdvoorstellingen op grafmonumenten hebben soms een tekstbanderol bij zich.⁴²⁶ Van slechts één was de banderol volledig leesbaar en droeg die de tekst ‘Ostium inte’ (dit betekent ongeveer: ‘Hier is de ingang [van het graf]’).⁴²⁷

Aansluitend bij die richting die gericht is op de dood is de enscenering van de opbaring van het lichaam vóór de begrafenis.⁴²⁸ In Italië gebeurt dat op een praalbed of in het deksel van een sarcofaag. Bij de Gentse voorbeelden (bijlage 3) is het enige kenmerkende dat op grafmonumenten voorkomt en dat hiermee in verband lijkt te staan, het feit dat sommige gisanten met het hoofd op een kussen liggen, wat toch de ‘slaap’ – waarmee de dood in de Middeleeuwen vergeleken wordt – van de overledenen accentueert.⁴²⁹

De andere verleiding die de gisant uit zijn oorspronkelijke rust kan lokken, is die van het leven. De gisant wordt dan een levende in liggende positie, verdiept in een bezigheid die bij het leven hoort, en is niet langer een rustende gelukzalige of een opgebaarde dode. Toen de gisant nog maar net zijn intrede had gedaan, was er al sprake van gebaren die de stand of status van de overledene symboliseerden, meer dan dat ze een reële, uit het leven gegrepen handeling weergaven (zie hierboven). Tijdens het einde van de Middeleeuwen en in de Renaissance werden gisanten vaak al lezende voorgesteld. Wat vrouwen betrof, stond de lectuur symbool voor vroomheid, terwijl het bij sommige mannen een teken werd van intellectuele en spirituele activiteit.⁴³⁰ Bij de Gentse bewaard gebleven grafmonumenten (bijlage 3) hebben we hier geen voorbeeld van gevonden.

1.3.2. *Iconografie van de grafgedenktekens of memorietafels*

De iconografie van de vijftiende- en zestiende-eeuwse grafgedenktekens wijkt volledig af van de graftekens met hun traditionele gisantvoorstellingen, en toont een sterke verwantschap met de iconografie van de gelijktijdige schilderkunst met stichterstaferelen. Algemeen kunnen we stellen dat op memorietafels meestal een religieuze voorstelling, die vergezeld gaat van de gebedsportretten en/of de wapenschilden van de herdachte personen, en een toelichtende tekst afgebeeld staat.⁴³¹ Soms is de religieuze voorstelling weggelaten en staat de tekst centraal; de omlijsting bevat dan enkele bijkomende iconografische motieven.

⁴²⁶ Cf. bijl. 3, nrs. 87, 89, 94, 101, 105, 119, 125, 130, 142, 180.

⁴²⁷ Cf. bijl. 3, nr. 125.

⁴²⁸ In de twaalfde en dertiende eeuw, daarentegen, heeft de gisant als voorbeeld voor het opbaren en neerleggen van het lijk in het graf gediend (Ph. Ariès, 1987a, p. 258; Ph. Ariès, 1987b, p. 51); Ph. Ariès, 1987b, p. 53: “Het lijk met de ineengeslagen handen, begraven in kerkelijke grond, neemt de eschatologische plaats van de gisant in voor hen die niet het geld en de gelegenheid hadden om zo’n bovengrondse dubbelhanger te laten maken”.

⁴²⁹ Ph. Ariès, 1987b, pp. 53-57; bv. bijl. 3, nrs. 72, 80, 85, 89.

⁴³⁰ Ph. Ariès, 1987b, pp. 58-60.

⁴³¹ V. Vermeersch, 1976, p. 165; T. van Bueren, 1999, p. 12.

Dit laatste type komt voor bij de gedenkstenen en -platen. Gedenkpanelen behoren meestal – en in alle Gentse gevallen die wij gevonden hebben (bijlage 3) – tot het eerste type.

In plaats van de gisant vinden wij bij de memorietafels het type van de priant. Dit is een knielend personage in gebedshouding (ook wel gebedsportret genoemd). Volgens Ph. Ariès evolueerde deze figuur uit het miniatuurmensje dat de ziel van de gisant op de grafmonumenten voorstelde.⁴³² Op de memorietafels van het eerste type knielen aan elke zijde van een religieuze voorstelling de prianten neer. Bij de Gentse bewaard gebleven grafgedenktekens gaat het om de volgende taferelen: Christus aan het kruis⁴³³, het Calvariekruis⁴³⁴, de Kroning van O.-L.-Vrouw door de Heilige Drievuldigheid⁴³⁵ en de H. Familie.⁴³⁶ Een secundaire voorstelling betreft God de Vader met een wereldbol.⁴³⁷ Net zoals bij de Noord-Nederlandse⁴³⁸ en Brugse⁴³⁹ grafgedenktekens zijn ook hier de passievoorstellingen en Mariavorstellingen het populairst (voor Gent hebben we zelfs geen andere taferelen aangetroffen – behalve God de Vader met een wereldbol, een afbeelding die naar de heilsgeschiedenis verwijst –, maar het aantal grafgedenktekens is dan ook beperkt). Dit is geen toeval: Christus bevrijdde door zijn lijden de mensen van de erfzonde en maakte zo voor hen het eeuwig leven mogelijk, en Maria was de middelares bij uitstek tussen God en de mens.⁴⁴⁰ Op de achtergrond van het religieuze tafereel kan het Hemelse Jeruzalem afgebeeld zijn.⁴⁴¹

De prianten zelf weerspiegelen in hun opstelling de verhouding van de mens tot het heilige en de verhoudingen zoals deze in het hier en nu gangbaar waren. We zien dan ook dat de mannen vrijwel altijd de belangrijkste plaats innemen. In de traditionele familiestukken staan de man en de zonen, gedacht vanuit de voorstelling zelf, aan de rechterzijde (dus voor de toeschouwer links) en de vrouw met de dochters aan de linkerkzijde (voor de toeschouwer rechts). De ouders knielen het dichtst bij de religieuze voorstelling en in de voorgrond. Dat leden van de geestelijkheid in de Middeleeuwen op hun beurt weer een belangrijker positie hadden dan leken blijkt onder meer uit het gedenkpaneel van de familie Minjau uit de vijftiende eeuw.⁴⁴² De enige zoon van Olivier van Minjau die geestelijke is, staat helemaal vooraan afgebeeld, onmiddellijk achter zijn vader.

⁴³² Ph. Ariès, 1987b, p. 69.

⁴³³ Cf. bijl. 3, nrs. 86, 170.

⁴³⁴ Cf. bijl. 3, nr. 143.

⁴³⁵ Cf. bijl. 3, nr. 124.

⁴³⁶ Cf. bijl. 3, nr. 153.

⁴³⁷ Cf. bijl. 3, nr. 137: hier is de centrale voorstelling in de nis verdwenen; in een lunet zijn God de Vader met wereldbol en drie cherubs afgebeeld.

⁴³⁸ T. van Bueren, 1999, p. 97.

⁴³⁹ V. Vermeersch, 1976, p. 165.

⁴⁴⁰ Cf. T. van Bueren, 1999, p. 97.

⁴⁴¹ Cf. bijl. 3, nr. 86; cf. V. Vermeersch, 1976, p. 165.

⁴⁴² Cf. bijl. 3, nr. 86.

T. van Bueren onderscheidt betreffende de plaatsing van de figuren ten opzichte van het heilige twee mogelijkheden: ofwel knielen de prianten aan weerszijden van de religieuze voorstelling, ofwel staan ze aan één kant van het tafereel afgebeeld.⁴⁴³ Dit laatste type hebben we voor Gent niet teruggevonden. Bij het eerste type kunnen de prianten in dezelfde lijst als de religieuze voorstelling afgebeeld zijn⁴⁴⁴, maar het kan bij de gedenkpanelen echter ook voorkomen dat er een drieluik ontstond, doordat de twee groepen prianten en de religieuze voorstelling telkens op een andere lijst werden aangebracht.⁴⁴⁵ In de zestiende eeuw bevinden de prianten zich vaak voor een bidbank.⁴⁴⁶

De prianten zijn – hoewel levend – geen mensen van deze wereld, en de religieuze voorstellingen zijn niet op het grafgedenkteken aangebracht met de bedoeling indruk te maken of vroomheid op te wekken. Deze religieuze taferelen staan namelijk symbool voor het hiernamaals, waarop de prianten uitzicht hebben. De houding van de priant is *“een anticiperen op het eeuwige heil, zoals die van de gisant een uitdrukking was van de vreugde van de eeuwige rust”*.⁴⁴⁷ De priant bevindt zich echter nog niet in de ‘hemel van de grote heiligen’: *“... hij wacht zijn beurt af in een soort wachtkamer die uitzicht biedt op het hemels paradijs. Dit blijkt enerzijds uit zijn gestalte (over het algemeen wordt hij afgebeeld op een kleinere schaal), anderzijds uit zijn plaats: naast, enigszins terzijde van de hemelse hofhouding en het tafereel dat haar symboliseert. Dat wachtoord is geen plaats van loutering, ofschoon het de tijd is van de aflaten en van het gebed voor de zielen in het vagevuur. Op grafmonumenten is het vagevuur niet te vinden. Iedereen regelde bij testament dat er voor zijn zieleheil missen en gebedsoefeningen zouden plaatsvinden, maar zag voor zichzelf toch geen andere plaats dan de hemel. Wel was men zo nederig om niet demonstratief vooraan te gaan staan, maar enige afstand te bewaren, met een terughoudendheid die niet als te onherroepelijk overkwam”*.⁴⁴⁸

Ook de patroonheiligen, die de prianten heel vaak vergezellen, hebben hun functie in dit hiernamaals. Zij zijn de voorsprekers van de prianten en proberen voor hen een plaatsje in de hemel te bekomen. Op de gedenkpanelen bevinden zij zich bij hun beschermeling(e) en zijn ze vaak groter afgebeeld.⁴⁴⁹ Op twee van de Gentse gedenkstenen bevinden de beelden van de patroonheiligen zich als ‘kariatiden’ tegen de pilasters van de omlijsting.⁴⁵⁰ In Gent zijn de patroonheiligen van de overledenen steeds hun naamheiligen.⁴⁵¹ De bijstand van de naamheiligen is ook één van de redenen waarom de voornamen van vader op zoon en van

⁴⁴³ T. van Bueren, 1999, pp. 90-91.

⁴⁴⁴ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 86.

⁴⁴⁵ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 153.

⁴⁴⁶ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 124, 143, 153.

⁴⁴⁷ Ph. Ariès, 1987a, p. 267.

⁴⁴⁸ Ph. Ariès, 1987b, p. 73.

⁴⁴⁹ Cf. bijl. 3, nrs. 86, 124.

⁴⁵⁰ Cf. bijl. 3, nrs. 137, 170.

⁴⁵¹ In tegenstelling tot het aartsbisdom Utrecht; cf. T. van Bueren, 1999, p. 93.

moeder op dochter werden doorgegeven. Zo was de patroonheilige niet enkel deze van een individu, maar van een heel nageslacht in vrouwelijke of mannelijke lijn.⁴⁵²

De opkomst van de familiezin bij de grafmonumenten zagen we hierboven al, maar er dient op gewezen te worden dat de familieband bij dit type grafgedenkteken sterk door het beeld benadrukt wordt. De prianten worden immers vaak met hun hele gezin afgebeeld. Niet enkel de doden worden in de voorstelling opgenomen, maar ook de levenden. De doden worden soms voorzien van een speciaal teken, bijvoorbeeld een rood kruisje boven het hoofd.⁴⁵³

Bijkomende voorstellingen zijn zowel bij het eerste als het tweede type grafgedenkteken van dezelfde soort als bij de graftekens: wapenschildjes⁴⁵⁴, engelen⁴⁵⁵, leeuwenkopjes⁴⁵⁶, *vanitas*-symbolen⁴⁵⁷, en dergelijke. Evangelistensymbolen, die zo talrijk voorkomen bij graftekens, hebben we echter niet bij memorietafels aangetroffen.

De tekstplaat werd bij het eerste type grafgedenkteken meestal onder de centrale religieuze voorstelling aangebracht. Bij grafpanelen waren dit meestal aparte tekstborden, die onderaan het schilderij bevestigd waren (in latere tijden werden zij vaak verwijderd, zodat er nu vaak geen onderscheid te zien is tussen een stichterstaferaal en een geschilderde memorietafel).⁴⁵⁸ Bij gedenkstenen was de tekst op een aparte cartouche aangebracht.⁴⁵⁹ Bij het tweede type grafgedenkteken stond de tekstplaat centraal en nam die praktisch het gehele monument in; enkel de omlijsting kon decoratief uitgewerkt worden met allerlei bijkomende motieven, zoals wapenschilden. Dit laatste type raakte in zwang in de zestiende eeuw, toen het grafschrift steeds uitgebreider werd, en op den duur dus bijna het gehele monument inpalmdde.

1.4. BESCHILDERDE GRAFKELDERS

Alhoewel wij onze studie beperken tot de Gentse grafschriften en de monumenten waarop zij voorkomen, willen wij hier nog even vermelding maken van de grafkelderbeschildering die zich in Gent heeft voorgedaan.⁴⁶⁰ Zo werden er middeleeuwse

⁴⁵² Ph. Ariès, 1987a, p. 269.

⁴⁵³ Ph. Ariès, 1987b, p. 70; cf. bijl. 3, nr. 153.

⁴⁵⁴ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 124, 127, 137, 141.

⁴⁵⁵ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 127, 137.

⁴⁵⁶ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 137.

⁴⁵⁷ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 143, 153.

⁴⁵⁸ Cf. bijl. 3, nrs. 86, 153.

⁴⁵⁹ Cf. bijl. 3, nr. 143.

⁴⁶⁰ We gaan hier niet diep op in, aangezien een doctoraal proefschrift door W. Dezutter omtrent de grafschilderkunst in Vlaanderen in voorbereiding zou zijn. Cf. V. Vermeersch, 1976, n. 705bis, en M.P.J. Martens, *De muurschilderkunst te Gent (12de tot 16de eeuw)*, Brussel, 1989, n. 1.

grafschilderingen teruggevonden in de Sint-Baafsabdij, de Sint-Pietersabdij, de Sint-Niklaaskerk en het klooster van de geschoeide karmelieten.⁴⁶¹ In het oude graafschap Vlaanderen dateren de vroegste voorbeelden uit de dertiende eeuw. De bloeiperiode heeft zich tot in de vijftiende eeuw voortgezet.⁴⁶²

In tegenstelling tot de grafschriften en -monumenten hadden de schilderingen in de grafkelders niet de bedoeling een publiek aan te spreken, maar waren ze enkel aangebracht voor de overledenen zelf, met name voor een extra bescherming van hun zielenheil. Door hun overwegend devotioneel of ritueel karakter en ook omwille van een noodzakelijk vlugge afwerking⁴⁶³ hebben de schilderingen nagenoeg steeds een stereotiep, conventioneel en in enige mate ook volks karakter. Vaak komen er rood geschilderde kruisen voor.⁴⁶⁴ Soms zijn de grafschilderingen meer uitgewerkt. Steeds – een uitzondering niet meegerekend⁴⁶⁵ – bevinden zich dan aan het hoofdeinde een Calvarie en aan het voeteneinde een Madonna. De motieven op de zijwanden betreffen dan meestal (patroon)heiligen of engelen die de overledenen naar de hemel begeleiden.⁴⁶⁶ Ook kunnen er wapenschilden van de overledenen voorkomen.⁴⁶⁷ Qua tekst valt er soms een overlijdensdatum te lezen of zelfs een langere inscriptie. Zo bevat een grafkelder uit de Sint-Niklaaskerk een inscriptie bestaande uit 'Hic jacet' en de naam van de overledene.⁴⁶⁸

⁴⁶¹ Cf. Gent, I, 1975, pp. 95-96; M.C. Laleman, 1986; M.C. Laleman & D. Lievois, 1987; M.C. Laleman, 1988; L. Bauters, e.a., 1992; L. Bauters, e.a., 1995; M.C. Laleman, e.a., 1998.

⁴⁶² Cf. o.a. L. Bauters, e.a., 1995, p. 51.

⁴⁶³ Meestal beschikte men slechts over de korte, tussen het afsterven en de bijzetting gelegen periode. Vandaar dat men af en toe ook schilderingen op vellen papier en op houten planken in de grafkelder plaatste in plaats van de wanden te beschildere; cf. V. Vermeersch, 1976, n. 713, en G. vanden Gheyn, 1889, p. 15.

⁴⁶⁴ Cf. o.a. G. vanden Gheyn, 1889, pp. 12-13.

⁴⁶⁵ Een grafkelder, die in de Sint-Niklaaskerk blootgelegd werd, bevatte zowel aan hoofd- als aan voeteneinde een calvarietafereel; cf. M.C. Laleman & D. Lievois, 1987, p. 15.

⁴⁶⁶ Cf. o.a. G. vanden Gheyn, 1889, pp. 16-20.

⁴⁶⁷ Cf. o.a. G. vanden Gheyn, 1889, pp. 13-14.

⁴⁶⁸ M.C. Laleman & D. Lievois, 1987, p. 12.

2. VINDPLAATSEN EN BEWARING

Algemeen gezien bleven slechts weinig middeleeuwse en zestiende-eeuwse Gentse grafmonumenten – bovengronds⁴⁶⁹ – in de religieuze instellingen zelf bewaard.⁴⁷⁰

Wanneer men zich de vraag stelt hoe deze grafmonumenten konden verdwijnen, komt men spontaan terecht bij de beeldenstormen uit 1566 en 1578, toen de ‘vijanden van de katholieke Kerk’ de religieuze instellingen bestormden en er grote vernieling aanrichtten.⁴⁷¹

In de getuigenis over de gebeurtenissen in Gent in 1566 door Marcus van Vaernewyck vindt men inderdaad verwijzingen naar het vernietigen van grafmonumenten: *“sente Jacobskeercke ... de sepulture ... van dher Franchoijs Van der Gracht, met beede zijn huijsvrouwen es in de aensichten de nuesen ghefortseert ende afghehauwen”*⁴⁷²; *“Tot Onser Vrouwenbroeders ... was de epitaphie van den ouden president Vroijlandt ... in sticken ghesmeten”*⁴⁷³; *“Ten Predicheeren was ... epitaphium van ... joncheer Charles De Grutere ... afghesmeten”*⁴⁷⁴. In 1578 hebben de beeldenstormers *“de tomben ... gaen open breken messiantelic ende onmeinschelic van ... de kueninghinne van Denemeercken, diveersche graven, fondateurs, apten, graven, die over twee ofte drije hondert jaeren begraven gheweest hebben”*.⁴⁷⁵ Dit gebeurde in de Sint-Pietersabdijkerk. In de *“S. Jacobs Kerke ... hebben zij twee zark steenen opgeligt, daer uyt nemende de Kopere Platen, op welke de Wapens, en Graftschriften gesneden waren”*.⁴⁷⁶ En *“In de Kercke van S. Baefs ... waren alle de koperen Graftschriften weg genomen”*.⁴⁷⁷

⁴⁶⁹ Onder het huidig vloerniveau van de religieuze instellingen bleven soms gelijkvloerse graftekens bewaard. De zerken, die overigens deel uitmaakten van de bevloering, bleven vaak – ontdaan van kostbare materialen – liggen, wanneer er een nieuwe vloer in de kerk of kapel gelegd werd. Zo werd enkele jaren geleden bij archeologisch onderzoek in het klooster van de geschoeide karmelieten te Gent twee vloerzerken op een vroeger vloerniveau ontdekt. Eén ervan kon geïdentificeerd worden: het betreft de vloerzerk van Antoon van Hille; cf. L. Bauters, e.a., pp. 5-28.

⁴⁷⁰ Cf. bijl. 3, *passim*.

⁴⁷¹ Over de beeldenstormen en de aanloop ertoe: o.a. M. van Vaernewyck, 1872-1881; J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)*, 2 dln., Brussel, 1975; J. Scheerder, *De Beeldenstorm*, Bussum, 1978²; J. Decavele (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984.

⁴⁷² M. van Vaernewyck, I, 1872, pp. 148-149.

⁴⁷³ M. van Vaernewyck, I, 1872, p. 161.

⁴⁷⁴ M. van Vaernewyck, I, 1872, pp. 165-166.

⁴⁷⁵ J. van den Vivere, 1885 p. 272.

⁴⁷⁶ P. de Jonghe, 1752, p. 40.

⁴⁷⁷ P. de Jonghe, 1752, p. 53.

Tijdens de beeldenstorm van 1578 werden ook de grafmonumenten van Lucas Munnich (+ 1562) en Viglius Aytta (+ 1577) uit de Sint-Baafskathedraal door beeldenstormers belaagd. De ooggetuige Cornelis Breydel was secretaris van Lucas Munnich en secretaris-ontvanger generaal van Viglius Aytta geweest, en verhaalt levendig over deze gebeurtenissen. Over de vernietiging van het grafmonument van Lucas Munnich schrijft hij het volgende: *“Ende soo daernaer, te wetene in augusti 1578, de rebellen vianden vande heleghe catholique roomsche religie ende vande Con. Maj. de beelden in Sinte Baefs kercke anderwarf bestormt, d’autaeren ghedestruert ende ghevioleert hadden, zo hebben zy onder andere anderwarf de voors. sepulture van mynen eerw. Heere de Prelaet Heer Lucas Munich, LXI^{en} en laetsten abt van Sinte Baefs (mynen eerw. Heer ende Mr sal. m^e), overleden ende begraeven in januario 1562, stylo Tornacensi, gheheel ghedestruert metten autae daer nevens staende ende t’lichaem vanden selven Prelaet uytter looden tombe gheworpen ende met haut ghedaen verbernen, niet teghenstaende dat ick by quidam wesende, eenen peter vanden voornoemden Heer Prelaet, dede versoucken aen den goddeloosen Jan van Hembyze, dat hy sulckx beletten zoude, ten respecte dat hy Hembyze schepenen vander heerelyckhede van Sinte Baefs gheweest, ende des voorn. Heere Prelaets wyn ghedroncken ende broodt aen syn tafele liberalyck gheeten hadde, ende dickmael willecom gheweest, t’welcke niet en opereerde, mits de gierichyt den exploiteerders moverende omme t’hebben de rynghen daer mede de voornoemde Prelaet begraven was, t’welcke waeren happebourden van aude cassen gheraep, die ick met wylent Mr Laurens Bieban ende Mr Lucas synen sone, chirurgiens ende barbiers vanden voornoemden Heer Prelaet, de zelve aen de vingeren ghesteken hadden”*⁴⁷⁸. Hoe twee mannen via een list de vernietiging van het grafmonument van Viglius Aytta hebben kunnen voorkomen, beschrijft Cornelis Breydel als volgt: *“In welcke voorschreven maendt van augustus 1478 [sic], ende ten zelven daghe de voornoemde beeldestormers ghelycke destructie deden inde capelle van mynen voorn. eerw. Heer Viglius, destruerende zyne sepulture, afbrekende ende roovende allerande costelycke materialen van touchesteenen, ranssteen, witten marbre ende albastre, meynende de tombe van myn eerw. Heer Viglius uyt te breken, ende syn lichaem ghelycke scoffiericheyt aen te doen, t’welcke hemlieden ontsiet wiert by Mr Lieven Vanden Heede, bedienende de secretarie ofte greffie vanden heerlyckhede ende vierschaere van Sinte Baefs, ende Joachim de Rinck, concherge vanden wynkelder van Sinte Baefs, de welcke de voornoemde rebellen vermoeyt ende mat van breken in den kelder van het capittel gheleet hebben, daer zy hemlieden vol en zat van wyn ende bier ghedroncken hebben, zonder dat zy huerlieders opset aende voorn. sepulture volbrocht hebben. Daer af hemlieden te meer abhorrerende t’ghene dat de voorn. Vanden Heede ende Rinck hemlieden zeyden, te weten, dat zy mercken zouden dat t’lichaem van myn voorn. eerw. Heer Viglius onlancx, te weten, in mayo 1577, int graf gheleyt was, ende dat t’lichaem van mynen eerw. Heer de Prelaet Lucas, langhe daer te vooren, te weten, in januario 1562 begraven wesende, ten daghe vande voors. furieuse openbrekinghe uytter looden tombe, noch bloedende was, als zy t’selve verbranden, daer af de vier principaelste stormers vele bloets uyt huerlieders neusen quyte wierden, ende naermaels zeer miserable ghestorven zyn. Zo dat midts dien t’voorn. lichaem van mynen eerw. Heere Viglius in zyn tombe ende graf ghebleven es, alwaer t’selve noch ligghende es, God de Heere zy danck, ende hebbe betaelt de voorn. Joachim De Rinck, concherge vanden voornoemden capittelkelder, de somme van veertich*

⁴⁷⁸ Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1857, pp. 258-259.

*guldenen alsdan by de voorn. rebellen, Vanden Heede, Rinck ende andere die hemlieden hielpen opvullen, verteert".*⁴⁷⁹

Al bij al leveren de voornoemde geschreven bronnen niet zoveel gegevens op betreffende het vernielen van grafmonumenten tijdens de beeldenstormen van 1566 en 1578, terwijl ze toch uitvoerig de bestorming van de religieuze instellingen beschrijven. Misschien lagen de 'gewone' grafmonumenten buiten de interesses van de auteurs of hadden ze gewoonweg geen informatie over deze zaken verkregen. In de *épitaphiers* vinden we enkele grafschriften terug waarin de vernietiging van het grafmonument tijdens de beeldenstormen beschreven wordt en de heroprichting van het monument wordt vermeld.⁴⁸⁰

Misschien is de impact van de beeldenstormen op het verdwijnen van grafmonumenten toch niet zo groot geweest. Zo schrijft A. Van Werveke: *"Ik wil nu echter niet beweren dat, én in 1566 én in 1578, den tweeden beeldenstorm, geene der overblijvende grafzerken werden gebroken. Maar ik kan mij moeilijk voorstellen dat, waar zoovele zaken gemakkelijk te breken waren, de brekers zich zouden hebben bezig gehouden met het vernielen van zulke zware steenen. De beeldstormers hebben hunnen dorst naar verwoesting gekoeld aan andere kunststukken dan grafzerken: altaartafels slaat men te gemakkelijk aan splinters, beelden vallen te licht in gruis, dan dat zij met zware mokerslagen zerken zouden gebroken hebben of ze met veel moeite weggevoerd".*⁴⁸¹

Uit het voorgaande kunnen we besluiten dat de beeldenstormers hun woede waarschijnlijk koelden op opvallende, luxueuze grafmonumenten, en in hun 'razernij' toch op zoek waren naar kostbare materialen: het metaal uit de grafmonumenten werd door hen verwijderd, en men was belust op de sieraden van de rijke en vooraanstaande overledenen (bij Lucas Munnich kwamen ze echter bedrogen uit, want de man had als ringen *"happebourden van aude cassen gheraep"*⁴⁸²). Het is dus geen toeval dat – delen van – Gentse metalen vloerplaten, die nu nog bewaard gebleven zijn, net in de late zestiende en zeventiende eeuw hergebruikt werden, tot in Engeland toe.⁴⁸³

Andere oorzaak van het verdwijnen van grafmonumenten was het verdwijnen van de religieuze instellingen zelf. Dit gebeurde onder andere tijdens de Calvinistische Republiek

⁴⁷⁹ Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 1857, p. 259.

⁴⁸⁰ Cf. rep. 1.7./051, rep. 1.6./118.

⁴⁸¹ A. Van Werveke, e.a., 1896, p. 33.

⁴⁸² In het onderdeel over het begravingsritueel vermeldde we dat men in vol ornaat begraven werd. M.C. Laleman vertelde ons dat priesters en andere geestelijke hoogwaardigheidsbekleders vaak in afgedankte kazuifels begraven werden. Hierbij aansluitend kunnen we dus de nepringen vermelden, die men Lucas Munnich na zijn dood aan de vingers schoof.

⁴⁸³ Cf. bijl. 3, nrs. 66, 67, 72, 74, 77; J. Baldewijns, 1990, p. 241: *"Het was dan ook in deze 'beroerliche' tijden dat veel koper en brons uit de geplunderde kerken verscheept werd naar Engeland"*. Het is ook mogelijk dat de religieuze instelling het kostbare materiaal in minder troebele tijden gewoon had verkocht, wanneer de familie of nakomelingen van de overledenen er geen aanspraak meer op maakten (zie verder).

(1577-1584) en na de Franse Revolutie van 1789. Waarschijnlijk werd het kostbaar materiaal gerecupereerd en werden de stenen als bouw materiaal en dergelijke verkocht.

Maar zonder twijfel de belangrijkste oorzaak van het verdwijnen van de Gentse middeleeuwse grafmonumenten was het beheer van de kerkverantwoordelijken en het hergebruik van de vloerzerken als bouw materiaal in gebouwen, water- en verdedigingswerken.⁴⁸⁴ Paradoxaal genoeg bleven hierdoor net vele grafmonumenten bewaard; vele onder hen werden ondergebracht in het Museum voor Stenen Voorwerpen te Gent.

Zoals we in een vorig onderdeel reeds zagen, verleenden de kerkverantwoordelijken aan 'vrienden' van de religieuze instellingen 'eeuwigdurende concessies' om een begraafplaats te gebruiken en daar hun grafmonument – meestal gelijkvloerse graftekens – op te plaatsen. Maar dit leidde al gauw tot problemen: *“C'est que la plupart des édifices religieux ne présentaient déjà pas en superficie les dimensions d'une cathédrale, loin s'en faut, mais surtout – le phénomène connaît un développement tout à fait extraordinaire aux XIVe et XVe siècles – que les tombes à effigies furent de plus en plus nombreuses à venir s'insérer dans les pavements d'église”*.⁴⁸⁵ Aangezien nieuwe toekenningen van 'eeuwigdurende concessies' geld in het laatje brachten door de giften die ermee gepaard gingen, plozen de kerkverantwoordelijken uit of er nog familieleden of nakomelingen bekommerd waren om het betreffende grafmonument. Indien dit niet het geval was, werd het grafteken verwijderd en de begraafplaats aan nieuwe 'vrienden' verkocht. L. Nys besluit dan ook: *“... que les plus grands iconoclastes et destructeurs de tombeaux, dès les époques les plus anciennes, ne furent autres le plus souvent que les responsables en charge de la gestion des églises, ceux-là mêmes qui accordaient aux candidats à la sépulture intra muros ecclesiae de pompeuses 'concessions à perpétuité'!”*.⁴⁸⁶ Ook in literaire bronnen kunnen verwijzingen naar deze praktijk gevonden worden. Zo valt er in *The Creed of Piers Plowman* uit de late veertiende eeuw het volgende te lezen: *“And in beldyng of toubmes / Thei travailleth grete, / To chargen her chirche flore, / And chaungen it ofte”*.⁴⁸⁷

Maar wat gebeurde dan met de verwijderde grafmonumenten? De kostbare materialen werden van de graftekens verwijderd en apart verkocht; de stenen zerken zelf werden terug aan de steenhouwer of aan de stad⁴⁸⁸ verkocht. De stenen werden vervolgens gehanteerd bij allerlei openbare werken en bouwactiviteiten.

⁴⁸⁴ F. Greenhill, I, 1976, p. 69: *“Another cause has operated to diminish the slab population of Belgium, of which Ghent provides perhaps the most outstanding illustration”*.

⁴⁸⁵ L. Nys, 1993a, p. 171.

⁴⁸⁶ L. Nys, 1993a, p. 172.

⁴⁸⁷ Geciteerd door: F. Greenhill, I, 1976, p. 60, n. 60.

⁴⁸⁸ A. Van Werveke, e.a., 1896, citeert uit de Gentse stadsrekeningen van 1322-1323: Gent betaalde aan *“sente jacops kerke van II ouden zarken XL s”* en *“sente janskerke van II oude zarken XL s”*.

Zo vond men in de Gentse stadsrekeningen van 1363-1364 verwijzingen naar werken aan de Sint-Baafsbrug waarbij onder andere vloerzerken zouden zijn gebruikt.⁴⁸⁹ Bij de bouw van de Sint-Niklaastoren rond 1406 werd op zijn minst één vloerzerk gebruikt, die in de jaren zestig van de twintigste eeuw gerecupereerd werd.⁴⁹⁰ Ook werden vloerzerken als drempels⁴⁹¹, altaren⁴⁹² en ander bouw materiaal in kerken gebruikt. Dit gebeurde ook nog na de door ons bestudeerde periode.⁴⁹³

In 1489-1490 vaardigde het Gentse stadsbestuur een voorgebod uit, dat door de praktijk van de kerken geïnspireerd was. In deze tijden van gewapende strijd tegen Maximiliaan van Oostenrijk moesten de verdedigingswerken van Gent verbeterd en uitgebreid worden, maar daar waren blokken steen voor nodig, die wegens de oorlogsomstandigheden moeilijk over de Schelde konden aangevoerd worden. Dus besloot het Gents stadsbestuur dan maar om alle vloerzerken uit de kerken op te vorderen die niet door familie of nakomelingen opgeëist werden. De religieuze instellingen werden voor de geleverde stenen vergoed, en bovendien bekostigde de stad Gent het vullen van de ontstane putten met 'wit ende blau steen'. Het voorgebod bleef ook na de troebele tijden geldig, en men kan doorheen de zestiende eeuw in de stadsrekeningen uittreksels vinden die betrekking hebben op de aankoop van zerken voor water- en verdedigingswerken.⁴⁹⁴ Ook archeologische vondsten bevestigen deze praktijk. In de negentiende eeuw recupereerde men vloerzerken, die als bevloering waren gebruikt van het stortebed van de sluizen van de Tolsluis (1864), het Kuipgat (1879) en de Braamgaten (1885). In de jaren 1979-1980 werden vloerzerken uit de voormalige Sint-Elisabethgracht aan de Brugse Poort gerecupereerd.⁴⁹⁵

Tenslotte willen we hier nog een opmerkelijk voorbeeld van 'recyclage' van Gentse grafzerken vermelden, alhoewel zowel het grafmonument als het moment waarop de zerk in hergebruik zou worden genomen buiten de door ons bestudeerde periode valt. De betreffende zerk uit de late zestiende – begin zeventiende eeuw werd in de jaren dertig van de twintigste eeuw teruggevonden toen de Zuiderzee in het noorden van Nederland drooggelegd werd. Hoe was die dààr nu terechtgekomen? J. Bremer vermoedt dat het de bedoeling was de steen te gebruiken ter versteviging van de West-Friese zeedijk. In 1731 bleek dat miljoenen paalwormen de houten palen, die aan de voet van deze dijk ter breking

⁴⁸⁹ A. Van Werveke, e.a., 1896, p. 104: *"an de brugghen S. Baefs: van 7 zaercken en andere graestenen, 24 lb."*.

⁴⁹⁰ Cf. bijl. 3, nr. 60.

⁴⁹¹ Cf. bijl. 3, nr. 123.

⁴⁹² Cf. bijl. 3, nr. 78.

⁴⁹³ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nrs. 82, 121.

⁴⁹⁴ A. Van Werveke, e.a., pp. 28-35. A. Van Werveke besluit dan ook: *"We zien dan ook de Schepenen uit de kerken en de kloosters, als uit bewaarplaatsen van bouwstoffen, de zerken halen, telkens als het hun goedkoopert voorkomt dan het aanschaffen van nieuwe, of de tijdsomstandigheden niet toelaten zich buiten de stad te bevoorraden"*.

⁴⁹⁵ Over deze archeologische vondsten: J. Béthune-de Villers, 1891-1892; J. Baldewijns & M.C. Laleman, 1983; A. Van den Kerchove & J. Baldewijns, 1986.

van de golven waren aangebracht, hadden aangetast. Er was maar één afdoende oplossing mogelijk: steenbestorting. Maar het probleem was dat er in dit gebied nauwelijks stenen voor handen waren. Daarom werden stenen grotendeels per schip uit de Scandinavische landen, Frankrijk, Duitsland en België aangevoerd. Omdat de diepgeladen schepen niet al te dicht bij de dijk konden komen, werden de stenen overgeladen op speciale vloten die een opstaande rand van één voet moesten hebben om voortijdig verlies van de kostbare stenen te voorkomen. Waarschijnlijk is de grafzerk uit Gent bij het overladen toch overboord gevallen...⁴⁹⁶

⁴⁹⁶ J. Bremer, 1977.

3. PRODUCTIE

3.1. VERVAARDIGING

Volgens L. Nys bestonden er in de twaalfde eeuw reeds *zarchauwers* te Gent.⁴⁹⁷ Men stelde vast dat zij in de vijftiende eeuw tot het ambacht van de metsers en *steenhouwers* behoorden.⁴⁹⁸ De benaming *steenhouwer* overheerste in de vijftiende eeuw, zelfs voor de *zarchauwers*. Wanneer hij het meesterschap in het ambacht verkreeg, mocht de *steenhouwer* steen op alle manieren bewerken en er zelfs beelden van maken (*"le droit de travailler la pierre de toute manière et même d'y façonner des 'images'"*⁴⁹⁹). Hij onderscheidde zich van de *beeldmakere* of *beeldesnydere*, die tot een ander ambacht, samen met de schilders, behoorde. Het privilege van de *beeldmakere* of *beeldesnydere* bestond uit: *"houwen ende snidene in hout ende in steene alle manieren van ronden beelden die men draghen mochte"*.⁵⁰⁰ Dezelfde persoon kon tegelijkertijd met de beide ambachten verbonden zijn.⁵⁰¹ Door de *Concessio Carolina* in 1540 smolten de beide ambachten samen.⁵⁰²

V. vander Haeghen toonde voor het eerst aan dat Gent in de Middeleeuwen over belangrijke en gerenommeerde ateliers van *zarchauwers* beschikte. Op basis van archiefstukken kon hij voor de veertiende tot de zestiende eeuw verschillende ambachtslieden en ateliers onderscheiden: Lieven van Gend, Jan van der Crusen, Gillis van der Crusen, Jan van der Hecken, Jan Boudin, Jan de Tolnere, Jan van Vinderhoute, Jacop Bette, Bloc Pauwelsone, Jan Bloc, Jan I de Meyere, Jan II de Meyere, Jan III de Meyere, Jan Heebins, Arent Heebins, Willem Heebins, Jan Heebins, Jacob Heebins, Wouter Martins, Jueris Drabbe, Hughe Goethals, Jan Dedelinc, Willem I Dedelinc, Willem II Dedelinc, Philippe Dedelinc, Laurent van den Berghe, Jan van den Berghe, Pieter van den Berghe, Christophe van den Berghe, Lievin van den Berghe, Jan de Smytere, Jan de Heere.⁵⁰³ Zij hielden zich niet enkel bezig met het vervaardigen van grafmonumenten (zowel in steen als metaal), maar ook met andere zaken, zoals het uitvoeren van bouwactiviteiten en openbare werken.⁵⁰⁴

⁴⁹⁷ L. Nys, 1993b, p. 156: *"A Gand, très tôt déjà, sans doute dès le XIIème siècle, des ateliers de graveurs de lames s'assurent l'exclusivité des commandes de la bourgeoisie urbaine"*.

⁴⁹⁸ V. vander Haeghen, 1914, p. 30; L. Nys, 1993b, p. 96, nam dit ook waar voor Doornik.

⁴⁹⁹ V. vander Haeghen, 1914, p. 30.

⁵⁰⁰ V. vander Haeghen, 1914, p. 30, n. 1.

⁵⁰¹ V. vander Haeghen, 1914, p. 30.

⁵⁰² L. Nys, 1993b, p. 96.

⁵⁰³ V. vander Haeghen, 1914, pp. 30-41. Hierna zullen we – stukken uit – contracten van de *zarchauwers* Jan II en Jan III de Meyere aanhalen. Zij werden uitgegeven door D. Roggen, 1938, pp. 65-73.

⁵⁰⁴ V. vander Haeghen, 1914, *passim*; D. Roggen, 1938, pp. 52-53.

Hoe ging de vervaardiging van een gemiddelde grafzerk nu in zijn werk? Men mag aannemen dat het reeds in de Middeleeuwen om serieproductie ging. Op voorhand bracht men de randlijsten en het architectonisch decor aan (*"préfabrication"*), en na de bestelling personaliseerde men het grafmonument door de gisant, het grafschrift en eventuele wapenschilden aan te brengen.⁵⁰⁵ Men kan dit proces onder andere waarnemen op enkele miniaturen uit de veertiende eeuw. Het gaat om miniaturen uit twee handschriften uit de British Library te Londen, nl. ms. 10292 (*La Queste du Saint Graal*, Noord-Frankrijk, ca. 1315, f° 55 v°) en ms. royal 14 E III (*L'Estoire et la queste du Saint Graal*, Frankrijk, begin veertiende eeuw, f° 66 r°). De miniatuur stelt koningin Flagentine met haar gevolg voor, die instructies geeft aan de *zarchauwer*. Op de voorgrond ziet men twee medewerkers die de grafzerken van de ridders Nabor en Karabel aan het graveren zijn. De miniatuur uit ms. 10292 illustreert duidelijk dat het architectonisch decor eerst aangebracht werd, vervolgens het grafschrift in de randlijsten, en tenslotte de gisant in het middenveld. De medewerkers van de *zarchauwer* op ms. royal 14 E III graveren zeer uitzonderlijk de inscripties op een blank veld; de twee grafzerken, waaraan op de miniatuur niet gewerkt wordt, bevatten enkel de randlijsten en het architectonisch decor.⁵⁰⁶ Ook bij de Gentse bewaard gebleven grafmonumenten (bijlage 3) kan men enkele exemplaren vinden, die nooit volledig afgewerkt zijn geraakt en waarschijnlijk nooit een graf hebben bedekt.⁵⁰⁷ Zij werden door de *steenhouwer* later herbruikt bij openbare werken (in Gent bijvoorbeeld voor het aanleggen van de Braemgatensluis). Zo vonden we een contract terug waarin gestipuleerd wordt dat "*zarchouwere*" Jan de Meyere een "*nieuwe sluus onder sente Baefs brugghen*" zal aanleggen en dat hij hiervoor alle materiaal zelf zal leveren.⁵⁰⁸ Het lijkt ons mogelijk dat hij hiervoor ook onverkochte, geprefabriceerde

⁵⁰⁵ L. Nys, 1993b, p. 118.

⁵⁰⁶ Cf. ill. 135; cf. F. Greenhill, II, 1976, pl. 1, L. Nys, 1993b, p. 79.

⁵⁰⁷ Cf. bijl. 3, nrs. 27, 35, 36, 49.

⁵⁰⁸ "*Kenlic zij etc. dat Jan de Meyere zaerchouwere commen es etc. kende ende lijde dat hij heeft ghenomen te vulmakene jeghen eerweerdighen heere etc. abdt van sente Baefs bi Ghend, de nieuwe sluus onder sente Baefs brugghen, evenverre dat zo den vorseiden heere toebehoort, ende hij er in ghehauden es, ende wel ende soffissantelic te stoffeerne den boghe van der zelve brugghen ende een gat dat in den muur staet te stoppene, ende leveren alle de stoffen beede van steenen calc yser ende al tghint datter vorseider wercke behoeven sal ende dat bij wille ende consente van meester Arende van Audeghem die tselve werc van nieus ghenomen hadde up te ghereedene, van welken wercke de vornomde Jan de Meyere hebben, heffen ende ontfaen sal, de somme van neghen ponden drie sc. vier d. gr. torn., te betaelne vier pond gr. ghereet, ende al eer hij an toornomde werc yet commen sal, ende tserpluus draghende vijf lb. drie sc. vier d. gr. zal hem de vornomde heere van sente Baefs betalen ende overlegghen also verinc als toornomde weerc inder manieren vorsecreven vuldaen sal wesen, dwelke hij heeft beloofd te vulkommene onthier ende sente Jansmesse midszomers naestcommende verzekert up hem ende up al tsine, ende voert sijn borghen over hem ende elc over al Jan Utgebaut, ende Hughe Alaert. Actum quarta die martii anno XIIIIC ende XVI.*" (cf. D. Roggen, 1938, VI); "*Kenlic sij etc. dat Harent van Audeghem commen es etc. kende ende lijde dat hij sculdich es, Janne de Meyere sarchouwere de somme van acht lb. gr. van de sarcken die ligghen int gat tsente Baefs, te betaelen te kerssavent naest commende versekert up hem etc. Actum die Octobris anno XIIIIC XVI.*" (cf. D. Roggen, 1938, VII): 'sarcken' lijkt nogmaals te bevestigen dat het hier om stenen gaat die anders als grafzerk zouden uitgewerkt worden.

grafzerken gebruikte – misschien uit noodzaak. Enkele van die bewaard gebleven Gentse onafgewerkte zerken bevatten enkel een architectonisch decor, andere bevatten ook een gisant.⁵⁰⁹ Het grafschrift ontbreekt echter steeds. Eveneens bleef er een vloerzerk bewaard met dubbele spitsbogen, de voorstelling van een anker én een inschrift in één boog, maar zonder gisanten.⁵¹⁰ Misschien heeft de *zarchauwer* de zerk nooit afgewerkt, of heeft de opdrachtgever de zerk misschien in deze toestand aanvaard (omdat zij zo goedkoper was). Dit laatste lijkt ons echter onwaarschijnlijk. De opdrachtgever had immers de mogelijkheid om de zerk te weigeren. Dit lezen we in een contract dat Jan de Meyere met Willem de Knuts afsloot voor de terugbetaling van het voorschot van de opdrachtgever.⁵¹¹

Bij het personaliseren van het grafmonument baseerde de *zarchauwer* zich ofwel op een getekend model of patroon op papier of perkament⁵¹², dat hem geleverd was door de opdrachtgever, ofwel op de instructies van de opdrachtgever, die hierbij vaak verwijst naar reeds bestaande grafmonumenten. *“Une réserve s'impose toutefois à une distinction aussi nette: les tombes auxquelles il est fait allusion dans certains testaments et contrats, à titre de points de référence, ne constituaient-elles pas parfois de véritables modèles pour le tombier qui avait à s'en inspirer?”*.⁵¹³ In de contracten van Jan de Meyere vonden we zowel summier opmerkingen – ofwel werd de uitgebreidere beschrijving elders opgeschreven⁵¹⁴, ofwel gaf de opdrachtgever enkel mondelinge instructies – als uitgebreide beschrijvingen van het te vervaardigen

⁵⁰⁹ Bijl. 3, nr. 27, bevat de gisant van een jongeman; bijl. 3, nr. 35, bevat de gisant van een vrouw.

⁵¹⁰ Cf. bijl. 3, nr. 32.

⁵¹¹ *“Kenlic zij etc. dat Jan de Meyere saerchouwere commen es etc. kende ende lijde dat hij sculdich es Willemme den Knuts de somme van eenen twintich guldin vransche croenen goeder redeliker scult van ghelde dat hem Willem voertijds leende up de coep van eenen saercke welken saerc Jan behoudt ende Wilemme sijn ghelt weder gheven moet, te betaelen te drien paymenten dats te wetene zeven croenen te sente Jansmesse mids zomers anno XIIIlc ende XVIII ende zeven cronen te sente Jansmesse anno XIX ende voert zeven croenen te sente Jansmes anno XIIIlc ende XX. Ende waert dat Jan de Meyere den voorseiden saerc binnen den vornomden termine vercochte so soude Willem heffen deerste helft ghelt dat daer af quame up dadt vele voer de voerseide paymente in minderinghen ende verghelde van siere vornomder somme welke vorseide somme de vornomde Jan de Meyere heeft bekent ende verzekert up hem ende up al tsine ende voert es borghe over hem meester Symoen van Assche metser ende voert belooft het zeker te doene so wanneer dats Willem begheert. Actum Xe die february anno XVI.”* (cf. D. Roggen, 1938, IX)

⁵¹² L. Nys, 1993b, pp. 109-115. De opdrachtgever had deze modellen meestal door een schilder laten uitvoeren.

⁵¹³ L. Nys, 1993b, pp. 108-109.

⁵¹⁴ Cf. D. Roggen, 1938, XII: *“ghelijc dat de cedulen ghemaect tusschen Philipse ende Janne de Meyere van der vorwaerden inhouden ende verclaeren”*; D. Roggen, 1938, XIX: *“alzulc lattoen t'eenen särke ende tavereel, als de vorseide testamenteurs an hem besteedt hebben te makene”* (hoewel niet expliciet vermeld, gaat het waarschijnlijk om een schriftelijke overeenkomst); D. Roggen, 1938, XX: *“naer tinhouden vanden bewerpe in manieren vanden selven overledenen persoon alsoot besproken es”*.

grafmonument⁵¹⁵ terug; eveneens werd hierbij soms verwezen naar reeds bestaande grafmonumenten.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Vaak wordt er nog bij vermeld dat het model van de wapenschilden of het grafschrift nog aan Jan de Meyere zal gegeven worden; *“eenen saerc (...) tiene voete lanc ende vijf voete breed overdeekt van littoene welke sarc sal ligghen over mir vrouwen van Lovendeghem in sente Michiels coor in Ghend welken sarc Jan voorseid heeft gheloofd wel ende lovelic te makene ende te leverne te vorseider stede, ende sal ghemaect sijn met eenre beelde, ende metten wapenen also als men se Janne voorseid overgheven sal ende met al sulcke werke als eenen sarc die licht tsente Michiels in sente Niclaus autaer over eenen meester Janne Daens”* (cf. D. Roggen, 1938, XI); *“eenen sarc IX voete lanc ende 5 voete breed met II beelden ende tabernakelen daer up gevrocht ende ommegeens de verse die men Janne vornomd gheven sal in gheschifte, hande ende aensichte van witte steenen van Lyoens”* (cf. D. Roggen, 1938, XI); *“eenen zaerc goed van groitte, van lingden ende breedden, dat Willems van Ravescot zaerc es met twee beelden daer up ghewrocht deen Loonis van der Moure beelde ghewapent na de manieren van Daneels van den Hole beelde up de zaerc voor Ser Cornelis tsente Jans ende ghewrocht met Loonis van der Moure wapene metten termen alser behoort. Item joncvrouwe Kateline Sersanders beelde met eenen kerle met openen mouwe met eenen langhen mantele tparerement (tamelic alser zoet costumeert te draghene) toelt van den vorseiden zaerke twelke es tletoen ghelijc Block van Steelant zaercke met VIII schilden van wapenen die meester Janne overgheven sal ende metten incarnacioene alser behooren sal”* (cf. D. Roggen, 1938, XIV); *“eenen sarc lanc sijnde IX ½ voete ende breed V ½ voete van goeden Doornicschen steene reyn gheslepen met eenen sanffreyne daer in de lettren van den carnacoen staen zullen verheven van selfs den steene. Item zullen up desen sarc ligghen II personen te wetene mer Gheraerd van Ghistelle ende mijn vrouwe van den Moere, VI voeten langh of meer, te wetene een vierendeel voets also hoghe alst behoeft al ront naer dleven te wetene een voet of daeromtrent naer de linghde van den beelden ende boven elc een tabernaecle; de beelde ligghende up een oorcussen naer den steen van Mer Vrancken van Hale, maer hogher ende langher naer dbewijs van der thommen. Ende dese vorseide personen ende tabernacle sullen wesen van witten steene van Loets ligghende up de blawen saerc. Item sal desen steen dicke sijn met eenen hole VI duimen. Item sullen hier staen onder ommegeens desen sarc vier sponden, eene over elke zide ende up elc ende een sponde, ende in elke sponde over zide staende VIII personen elc verheven onderhalven dum hoghe vuut den selven steene, ende ten hoofdende tcorenement, ende mijn heere ende mijn vrouwe knielende over elke zide, ende ten voethende dordeel, ons Heeren, Onse Vrouwe ende Sente Jan over elke zide elc verheven 1 ½ dume. Ende dese sponden sullen sijn blawen steenen, ende over dese sponde sal ligghen een blauw bassement VI dumen dicke, rein gheslepen ende ghehouwen alser behoort. Ende dese vorseide thomme sal wesen III voet hoghe sonder de beelden ende tabernakele die boven up den blawen steen ligghen sullen, ende boven elke beelde die ommegeens ten rauwe staen sullen, een aerket met twee bodine, ende elc van de vorseide personen een scilde gadelic vor hem staende. Item de vorseide beelden boven die up den steen ligghen sullen, so sal ligghen mijn heer in eenen wapenroc met eene leewe onder sijn voeten, ende miere vrouwe beelde sal ligghen in eene cappe royael, ende de bereedinghe van haren hoede also mer vrouwe ghelieven sal met II hondetine onder haere voeten, ende mijn vrouwe of her Kerstoffels over haer sal dese thomme doen scilderen sonder Jans cost. Ende Jan sal de beelde van mijnen heere van der Moer legghen ende maken naer sijn beste, ligghende up sinen blawe saerc”* (cf. D. Roggen, 1938, XV); *“een tomme die staen sal in de kerke van Zuutdorpe, also hoghe ende breed als de tomme, die staet in den choir, daermen Gheraerd van Ghistele ende mijn vrouwe van der Moere zijne wettelike gheselnede was, onder begraven sijn; uutghesteken deene zutsponde; ende personagen boven, die zullen verheven wezen vijf dumen hoghe van sellefsden steene, met eenen temmer tusschen beede de hoofde upgaende ende twee scilden van*

De kostprijs⁵¹⁷ voor de grafmonumenten die in de contracten van Jan de Meyere vermeld worden, variëren van 2 lb. gr. voor een eenvoudige zerk⁵¹⁸ tot 32 lb. 10 s. gr. voor

wapenen elc met eenen inghele houdende, naer den heesch van der vorseide personage. Item de zutsponde vooren met VIII plorannen, elc met eenen scilde voor hen staende overhouc. Item ten oosthende tcronement, ende de vorseide mer Jan knielende over deen zijde offerande doende met Sente Jorisse. Item mijn vrouwe zijne gheselnede was over dandere zijde knielende ooc offerande doende met Sente Katelinen. Item ten voethende tdoordeel, noch de voornomde mer Jan knielende om deen zijde, offerande doende met Sente Janne Baptiste, ende mijn vorseide vrouwe knielende om dandere zijde, offerande doende met Sente Mergrieten. Item ten voete van den voornoemden mer Janne, eenen leeu ghestrect ligghende ende eenen hont alsoot behoort. Item ten voete van miere vorseide vrouwen twee hondekine deen ru ende dander cale. Item tarnation stellende up thoort van den steenen ghelijc dat staat up de vornomde tomme" (cf. D. Roggen, 1938, XVII); "eenen zaerc in der manieren hier naer verclaert, eerst den selven zaerke wesende IX tilgevoeten lanc ende V voeten breet of II dume de lingde myn onbegrepen goed ende gave niet faelyecant ende dicte hebbende proffitilic naer de groette van den selven zaerc ende steenen up welcken zaerc ghewerckt ende ghemaect sal sijn ommegaens een lijste van latoene vier tilgedumen ende eenen alven breet met IIII evangelisten up de houcken ende up elke zijde van den vorseiden zaercke verwapent met eenen compasse van wapenen alsoet behoerde. Item in midden van den eersten zaerke moet sijn ghemaect een personage van latoene ghegherewee in priesterlike abite te wetene met eenen keelte, cazube, stoele, maniple, ammite ende verderen van alven, al van rikeliken guldenen lakene alser heescht naer de groette van den selven wercke ende steene. Boven den hoofde van den selven personage moeten staan II inghelen latoenen die houden zullen eenen scilt van wapene de groette hebbende naer tbewijs van den vorseide werke" (cf. D. Roggen, 1938, XVIII); "eenen goeden blauwen zaerc steen van Antonignen van VIII tielgevoeten lanc ende vier voete ende alf breet gheboerts ronts met eenre lyste van goede lattoene vier dumen breet zynde met zekeren compassen daer toe dienende daer inne dat in de II de wappene staen sullen ende in dandere de IIII ewangelisten ende in de vorseide lyste tcarnacon van den persoon die der werelt overleden es. Ende boven dien sal de vorseide Jan de Meyere maken een taverneel met eenre beelde vander joncvrouwe in eenen mantel van lettoene alsoot behoort naer tinhouden vanden bewerpe in manieren vanden selven overledenen persoon alsoot besproken es twee voeten hooghe ende onderhalf tilgevoet breet staende in de middenwaert vanden selven zaercke" (cf. D. Roggen, 1938, XX).

⁵¹⁶ *"ende met al sulcke werke als eenen sarc die light tsente Michiels in sente Niclaus autae over eenen meester Janne Daens" (cf. D. Roggen, 1938, XI); "na de manieren van Daneels van den Hole beelde up de zaerc voor Ser Cornelis tsente Jans" (cf. D. Roggen, 1938, XIV); "ghelijc Block van Steelant zaercke" (cf. D. Roggen, 1938, XIV); "naer den steen van Mer Vrancken van Hale, maer hogher ende langher naer dbewijs van der thommen" (cf. D. Roggen, 1938, XV); "also hoghe ende breet als de tomme, die staet in den choor, daermen Gheraerd van Ghistele ende mijn vrouwe van der Moere, zijne wettelicke gheselnede was, onder begraven sijn" (cf. D. Roggen, 1938, XVII); "eenen saerc van VIII voeten lanc IIII voeten breet van alsulken maecsele als Ghiselbrechts Sammans saerc es" (cf. D. Roggen, 1938, XXI).*

⁵¹⁷ 1 lb. gr. = 20 s. gr. = 240 d. gr. Om een idee te geven van de waarde van dit geld: het dagloon van een ambachtsmeester was 10 d. gr., van een gezelschap 5 d. gr. en van een ongeschoold helper 4 d. gr. (cf. M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen (ca. 1384-ca. 1453). Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, 1990, p. 21, n. 41).

⁵¹⁸ Cf. D. Roggen, 1938, XXI.

een verheven tombe⁵¹⁹ en twintig gulden *vransche croenen* voor “*eenen saercke*”.⁵²⁰ Een vloerzerk met witstenen inlegwerk kostte 3 lb. 14 s. gr.⁵²¹, een koperen vloerplaat kostte 11 lb. 10 s. gr.⁵²² tot 14(?) lb.⁵²³ We vonden voorbeelden van vloerzerken met koperen inlegwerk voor 5 lb. 10 s. gr.⁵²⁴ en 7 lb. 10 s. gr.⁵²⁵ In de prijzen is steeds het transport van de grafmonumenten begrepen, dat de *zarchauwer* telkens voor eigen rekening nam.⁵²⁶

Het was ook de *zarchauwer* die de verheven graftekens op hun plaatsen in de kerken en kloosters stelde en de gelijkvloerse grafmonumenten in de bevloering van de kerk voegde.⁵²⁷ Hij droeg alle risico's tot het monument op zijn plaats was aangebracht.⁵²⁸ Wanneer een nieuw lid van de familie in het graf bijgezet werd, stond de *zarchauwer* in voor het aanvullen van het grafschrift, en wanneer een inscriptie of een zerk versleten was, zorgde hij voor de opfrissing van het grafschrift of de vervanging van de vloerzerk.⁵²⁹

3.2. GENTSE PRODUCTIE OP VREEMDE BODEM

Stilistisch valt er weinig onderscheid op te merken tussen de middeleeuwse grafmonumenten van Doornik, Brugge en Gent, en daarom worden zij betiteld als horende tot de ‘Vlaamse School’.⁵³⁰ Deze stijl was zeer vermaard en vele stukken die geproduceerd werden in Gent en de twee andere steden, waren bestemd voor de uitvoer.

⁵¹⁹ Cf. D. Roggen, 1938, XV.

⁵²⁰ Cf. D. Roggen, 1938, IX.

⁵²¹ Cf. D. Roggen, 1938, XIII.

⁵²² Cf. D. Roggen, 1938, XIV.

⁵²³ Cf. D. Roggen, 1938, XI.

⁵²⁴ Cf. D. Roggen, 1938, XX: enkel de randlijsten waren van koper; er was echter ook nog een “*taverneel met eenre beelde vander joncvrauwe in eenen mantel van lettoene*” in de prijs inbegrepen.

⁵²⁵ Cf. D. Roggen, 1938, XVIII: zowel de randlijsten als figuren in het middenveld waren met koper ingelegd.

⁵²⁶ In de contracten van bijlage 1 wordt dit transport door de *zarchauwer* telkens expliciet vermeld. Cf. L. Nys, 1993b, p. 148.

⁵²⁷ L. Nys, 1993b, p. 128, voegt hier nog aan toe: “*Rien ici que de très normal au regard de ce que l’on sait de l’insertion architecturale de tout mobilier monumental au moyen âge*”. Het plaatsen van het grafmonument wordt niet in de contracten van Jan de Meyere vermeld, maar het lijkt logisch dat de *zarchauwer*, die zeker voor het transport instond, vervolgens ook het grafmonument plaatste.

⁵²⁸ Cf. D. Roggen, 1938, XIV: “*up zinen cost ende aventure leveren*”; cf. L. Nys, 1993b, p. 128.

⁵²⁹ L. Nys, 1993b, pp. 135-136.

⁵³⁰ Gent, III, 1975, p. 322; J. Baldewijns, 1990, p. 241. Oorspronkelijk concentreerde men in het onderzoek vooral de aandacht op Brugge, maar hier is reeds verandering in gekomen. D. Roggen, 1938, pp. 64-65, klaagde reeds aan: “*Wij zoeken bij deze auteurs echter te vergeefs naar één of ander archiefstuk, dat hun zienswijze zou kunnen staven. Voor Gent integendeel beschikken wij over een reeks officiële documenten, die niet toelaten de activiteit van de locale latoenbewerders te betwijfelen. ... Zoo lijkt ons het probleem van de herkomst dezer platen vooralsnog niet definitief opgelost te zijn. Toch, meenen wij, dat men*

De plaatsen naar waar de *zarchauwers* van Gent hun grafmonumenten uitvoerden, konden in de zeer ruime omgeving van de stad liggen. Zo valt uit de archiefdocumenten die V. vander Haeghen en D. Roggen betreffende de ateliers verzamelden, uit te maken dat er in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw export gebeurde naar onder andere Antwerpen, Domburg, Middelburg, Zuiddorpe, Duinkerken, Zomergem, Sint-Martens-ten-Blide, Valenciennes, Ieper, Aalst, Drongen, Aksel, Oudenaarde en Mechelen.⁵³¹ D. Roggen meende ook enkele in andere steden dan Gent bewaard gebleven grafmonumenten, waarvan de afkomst tot nu toe niet uit archiefstukken af te leiden is, tot de 'Gentse School' te mogen rekenen: de grafmonumenten van Willem van Halewijn (+ 1455) uit Brugge, van Louis van Lichtervelde (+ 1375) en Beatrice Tolnaere uit Koolskamp, van Jacob van Lichtervelde (+ 1431) uit Koolskamp, van Jan van Polanen en zijn twee echtgenotes Oda van Hoorn (+ 1353) en Machteld van Rotselaar (+ 1366) uit Breda, van Mattheus van Scotille (+ 1415) uit Brugge, van Antoine Dognies (+ 1474) uit Antwerpen en van Anselmus Adornes (+ 1483) uit Brugge.⁵³²

Maar ook in het verre buitenland waren de grafmonumenten van de 'Vlaamse School' zeer gewild. Vooral de grafplaat, waarvan de oorsprong in de Zuidelijke Nederlanden lag, was er beroemd. Zo werd het grafmonument van de Deense koning Eric Menved (+ 1319) bij een Vlaams atelier besteld,⁵³³ en kreeg een Doorniks atelier in 1253 de bestelling van het grafmonument van Bianca van Castilië toegewezen.⁵³⁴ De Vlaamse ateliers verworven faam van Portugal tot in Zweden, en van Schotland tot in Polen.⁵³⁵ In een testament van 1350 uit Lubeck bepaalde de erflater over zijn grafmonument: "*lapis bonus in Flandria factus*", en in een ander testament uit dezelfde stad van 1365 wordt de volgende wens uitgedrukt: "*et poni facient super meum sepulcrum unum flamingicum auricalcium figurationibus bene factum lapidem funeralem*".⁵³⁶

in deze aan Brugge een te belangrijke, aan Doornik en vooral aan Gent een te geringe plaats heeft ingeruimd"; Gent, III, 1975, p. 321, schrijft: "Brugge kan een zeer produktief centrum geweest zijn, maar daarom zijn de kunstenaars nog niet noodzakelijk van Brugse herkomst. De stad kan, door haar welvaart en bloei van de kunst in het algemeen, makers van grafplaten gelokt hebben. Als handelsstad kan zij ook als doorvoer-, verzendings- of verkoopcentrum gefungeerd hebben. Zo kan misschien even belangrijk als Brugge, Gent naar voren gebracht worden"; V. Vermeersch, 1976, pp. 108-109, concludeert: "Het aandeel overigens van de Scheldecentra Gent en Doornik in het ontstaan en de bloei van de Zuidnederlandse grafplaatnijverheid moet nog aan een grondig, en bij gebrek aan overblijfselen moeilijk onderzoek worden onderworpen".

⁵³¹ V. vander Haeghen, 1913; D. Roggen, 1938.

⁵³² D. Roggen, 1943, pp. 112-124.

⁵³³ P. Binski, 1996, p. 91.

⁵³⁴ F. Greenhill, I, 1976, p. 9.

⁵³⁵ D. Roggen, 1938, p. 63; Gent, III, 1975, p. 321; F. Greenhill, I, 1976, pp. 9-10; P. Binski, 1996, p. 91.

⁵³⁶ D. Roggen, 1938, p. 63.

III. *“IC LAS DIE LETTEREN MET GOEDER MOETEN, NA TSCARNACIOENS BEDIET” – DE GRAFSCHRIFTEN*

Voor de bespreking van de inhoud van de grafschriften gaan we voornamelijk voort op de grafschriften die we in het repertorium opgenomen hebben. De grafschriften op de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten (bijlage 3) worden - voorzover ze niet in het repertorium staan - voor de vroegste periode, i.c. tiende tot dertiende eeuw, zijdelings betrokken indien zij interessante tendenzen verraden die niet bij de grafschriften in het repertorium tot uiting komen. Voor de bespreking van de paleografie van de lettertekens kunnen we vanzelfsprekend slechts op de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten voortgaan.

In de inleiding schreven we reeds dat we in het door ons aangelegde repertorium 964 grafschriften verzamelden. Deze grafschriften liggen verspreid over twee grote periodes, nl. 900-1099 en 1200-1584.⁵³⁷ Van de eerste periode bleven slechts vijftien grafschriften (of 1,6% van het totaal) uit de Sint-Pietersabdijkerk bewaard. Zij bleven niet toevallig bewaard, want zij hebben betrekking op de eerste graven van Vlaanderen en enkele aanverwanten. Andere grafschriften bleven pas vanaf de dertiende eeuw bewaard: 10 (of 1%) voor de periode 1200-1299, 108 (of 11,2%) voor 1300-1399, 246 (of 25,5%) voor 1400-1499 en 585 (of 60,7%) voor 1500-1584. Meer dan de helft van de overgeleverde grafschriften dateert dus uit de zestiende eeuw.

Hierbij komt het merendeel van de grafschriften uit de parochie- en kapittelkerken (categorie 1), een kleiner aantal uit de abdij- en kloosterkerken (categorie 2) en het kleinste aantal grafschriften uit de begijnhoven, godshuizen, hospitalen en kapellen (categorie 3). Hun respectieve aantallen zijn 542 (of 56,2%), 359 (of 37,2%) en 63 (of 6,6%).

1. INHOUD

1.1. DE TAAL

De grafieken⁵³⁸ met betrekking tot de evolutie van de taal in de grafschriften toont duidelijk aan dat de vroegste grafschriften steeds in het Latijn opgesteld werden. Vanaf de dertiende eeuw komen er grafschriften in de volkstaal, i.c. het Nederlands, voor.⁵³⁹ Dit gebeurt pas in de tweede helft van die eeuw, met als eerste voorbeeld in het repertorium een grafschrift uit 1263.⁵⁴⁰ Bij de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten dagteekent het eerste

⁵³⁷ Cf. bijl. 4.2.

⁵³⁸ Cf. bijl. 4.3.

⁵³⁹ Ook in andere landen was dit het geval: cf. F. Greenhill, I, 1976, p. 316, en R. Favreau, 1997, p. 104.

⁵⁴⁰ Cf. 1.7./002.

gedateerde grafschrift in het Nederlands uit 1290.⁵⁴¹ De volkstaal blijft nog tot in de veertiende eeuw in de minderheid, maar dan slaat de balans om: van 10,0% (of 1) van de grafschriften in de periode 1200-1299 en 27,3% (of 30) in 1300-1399 naar 78,1% (of 193) in 1400-1499 en 81,2% (of 475) in 1500-1584. Ondanks de opkomst van de uitvoerige Latijnse grafschriften in de zestiende eeuw blijft het Nederlands dus toch de bovenhand halen. Het hanteren van Frans, de taal van de hoge adel, in de grafschriften van het repertorium blijkt een marginaal verschijnsel te zijn: slechts 2,7% (of 3) van de grafschriften in 1300-1399, 4,9% (of 12) in 1400-1499 en 5% (of 29) in 1500-1584 zijn in deze taal gesteld.

Opvallend is dat in categorie 3 het aandeel van het Nederlands steeds het hoogst is. In 1300-1399 maakten grafschriften in de volkstaal er 37,5% (of 3) van het totaal uit, terwijl het in categorie 2 en 1 respectievelijk om 28,6% (of 14) en 24,5% (of 13) ging. In 1400-1499 waren alle (of 7) grafschriften in de religieuze instellingen van categorie 3 in het Nederlands, tegen 81,3% (of 113) in categorie 1 en 72,3% (of 73) in categorie 2. In de laatste periode, 1500-1584, bleef het overwicht van de volkstaal in categorie 3 groot: 91,5% (of 43) van de grafschriften tegenover 80,5% (of 280) in categorie 1 en 80% (of 152) in categorie 2.

Voor de geschetste tendenzen zijn er natuurlijk uitzonderingen voorhanden. De cijfers leren ons dat voor categorie 2 in de periode 1400-1499 72,3% van de grafschriften in het Nederlands en 18,8% van de grafschriften in het Latijn, en in 1500-1584 80% van de grafschriften in het Nederlands en 14,7% van de grafschriften in het Latijn gesteld zijn. Bij de cellebroers (2.5.) echter zijn alle 26 grafschriften uit die periode in het Nederlands, terwijl de Sint-Pietersabdij (2.14.) een groter aandeel Latijnse grafschriften toont: in 1400-1499 2 (of 20%) Nederlandse grafschriften tegenover 8 (of 80%) Latijnse, en in 1500-1584 2 (of 28,6%) Nederlandse tegenover 5 (of 71,4%) Latijnse. Dit gegeven is typerend voor de tegenstelling tussen de bedelorden en de benedictijnen: de eersten trokken de stedelijke bevolking aan, de tweeden – die zich bovendien aan de rand van de stad bevonden – waren vooral gericht op de adel en grootgrondbezitters.⁵⁴²

⁵⁴¹ Cf. bijl. 3, nr. 19. Een vijftiental andere bewaard gebleven Gentse grafmonumenten in het Nederlands, die geen datum dragen of waarvan de datum verdwenen is, dateren waarschijnlijk ook uit de dertiende eeuw.

⁵⁴² Deze tegenstelling dateert reeds uit de dertiende eeuw, maar in deze en de daaropvolgende eeuw had de volkstaal nog geen overwicht in de grafschriften, zodat we voor die periode de tegenstelling in de taal van de grafschriften niet konden benadrukken. Cf. L. Milis, 'De middeleeuwse grootstad', in: J. Decavele (ed.), 1989, p. 77: *"Naarmate de 13de eeuw vorderde, geraakte de stedeling religieus stilaan beter omkaderd. Hij kon zich voortaan beter identificeren met deze instellingen [bedelorden], die vaak door hemzelf werden begunstigd en waar zijn kinderen en verwanten intraden. Ze gaven hem de mogelijkheid zijn geweten te sussen, net als eeuwen voordien de adel zijn geweten had gesust bij de benedictijnen. Voor dat soort monniken, die de Gentenaar kende als grootgrondbezitters aan de rand van zijn stad, voelde hij niets en dat was zeker wederzijds."*

In tegenstelling tot wat men misschien zou verwachten, blijkt uit de grafschriften van het repertorium geen algemene voorkeur van de geestelijken voor het Latijn.

1.2. VERGELIJKING TUSSEN DE GRAFSCHRIFTEN VAN DE BEWAARD GEBLEVEN GRAFMONUMENTEN EN VAN DE GRAFSCHRIFTENVERZAMELINGEN

Enkele tientallen grafschriften bleven zowel in origineel als in grafschriftenverzamelingen bewaard. Bij een vergelijking tussen beide stelden we vast dat ze inhoudelijk vrij goed overeenkomen, maar vormelijk nogal verschillen. Daarmee bedoelen we dat de auteurs van de *épitaphiers* de orthografie van de woorden wel eens naar eigen goeddunken durfden aanpassen. Ze hanteerden vaak vaste uitdrukkingen, waaraan de opgenomen grafschriften aangepast werden. Indien een auteur bijvoorbeeld steeds de formule 'Hier licht' hanteert, zal hij bij het opnemen van grafschriften met de uitdrukking 'Hier leecht' of 'Hier light' het grafschrift aan zijn eigen schrijfwijze aanpassen. Dit is ook zo bij namen. Zo hanteert de ene auteur bijvoorbeeld steeds de familienaam 'Utenhove', terwijl de andere altijd voor 'Uutenhove' kiest, ongeacht de schrijfwijze op het oorspronkelijke grafmonument.

Het vlak waar de beide inhoudelijk minder goed overeenkomen is het overnemen van uitdrukkingen die op zich niets met de persoon van de overledene te maken hebben. Auteurs van grafschriftenverzamelingen waren vooral geïnteresseerd in genealogische gegevens, en voor hen waren de teksten die in verband met het zielenheil staan, niet interessant. Daarom werden die uitdrukkingen niet altijd overgenomen en liet men de bijkomende *carmina* soms voor wat ze waren.

In de grafschriftenverzamelingen wordt de scheiding tussen verschillende grafschriften niet steeds goed aangegeven en daarom moesten we bij het samenstellen van het repertorium soms keuzes maken. Personen die op het eerste zicht niets met elkaar te hadden, werden daarbij van elkaar gescheiden. Nu blijkt dat we grafschriften van elkaar gesplitst hebben, die bij het origineel op één grafmonument blijken te staan.⁵⁴³ We kunnen ons voorstellen dat we ook bij andere grafschriften soms de verkeerde keuze gemaakt hebben, maar aan de hand van het bewaard gebleven materiaal – de grafschriftenverzamelingen dus – kunnen we daar niets aan veranderen.

Aan de hand van de grafschriftenverzamelingen is het mogelijk om de tekst die op het grafmonument verloren gegaan of onleesbaar⁵⁴⁴ is geworden, aan te vullen. Dit hebben

⁵⁴³ Cf. rep. 1.3./024 en 1.3./108.

⁵⁴⁴ Naast de natuurlijke verwerking moeten we hier toch ook opmerken dat de vloerzerken in het Museum voor Stenen Voorwerpen niet allemaal in optimale omstandigheden bewaard worden. Bovendien kregen sommige in het verleden een verkeerde behandeling. Dit zorgde onder andere voor afschilfering van de Doornikse kalksteen, waardoor de teksten op de vloerzerken veel minder leesbaar geworden zijn dan pakweg honderd jaar geleden.

we bij de grafschriften in de lijst van bewaard gebleven monumenten bewust niet gedaan, aangezien dit het beeld van het grafschrift op de vloerzerk in de huidige toestand helemaal zou vertekenen. Wel hebben we in de lijst van de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten (bijlage 3) verwijzingen naar het repertorium opgenomen.

1.3. HET FORMULARIUM

Zoals we in het onderdeel over iconografie reeds opmerkten, vormt het grafschrift naast de kledij van de gisanten, wapenschilden, 'symbolen', en dergelijke het belangrijkste instrument om de overledenen te identificeren. Vanuit het standpunt van de overledenen was het de ultieme manier om zich binnen en tegenover de maatschappij te profileren. Maar ook de zorg voor het zielenheil en verwijzingen naar voorouders en nakomelingen komen in het grafschrift naar voor.

Hieronder zullen we een overzicht geven van het formularium van proza-grafschriften. Daarna zullen we ons kort richten tot de grafschriften in verzen of *carmina*, zoals ze in de grafschriftenverzamelingen wel eens genoemd worden. Hierbij laten we de Latijnse *carmina* buiten beschouwing, aangezien ze volgens ons beter binnen het kader van de middellatijnse filologie bestudeerd worden.

We kunnen vooraf reeds stellen dat er bij de proza-grafschriften een evolutie plaatsvond van korte grafschriften met enkel de essentiële elementen – naam van de overledene(n), en eventueel aanduiding van de begraafplaats, overlijdensdatum⁵⁴⁵ en beden – naar uitgebreide grafschriften die praktisch alle elementen bevatten van het hieronder besproken formularium en er niet voor terugdeinzen de overleden perso(o)n(en) uitgebreid te bewieroken. Deze regel is echter niet absoluut: zo komen er bij vroege grafschriften ook lange teksten voor en kunnen latere grafschriften nog steeds vrij kort zijn. Bij het formularium is er overigens geen verschil tussen dat van de graftekens en dat van de grafgedenktekens. Vaak staat er zelfs op het graf- én op het grafgedenkteken van één en dezelfde persoon (en eventueel zijn familie) dezelfde tekst vermeld. Doel van het plaatsen van verscheidene grafmonumenten voor één persoon (en eventueel zijn familie) was het bereiken van een zo groot mogelijk publiek.

1.3.1. Aanduiding van de begraafplaats

Het grafschrift begint heel vaak met de aanduiding van de begraafplaats. Bij de grafschriften uit het repertorium⁵⁴⁶ is dit voor 1200-1299 (33,4%) en 1300-1399 (51,5%) minder het geval dan voor 1400-1499 (95,0%) en 1500-1584 (88,2%). In de dertiende en veertiende

⁵⁴⁵ Voorbeelden uit de lijst met bewaard gebleven Gentse grafmonumenten die dateren uit de dertiende en het begin van de veertiende eeuw tonen aan dat grafschriften uit die periode niet steeds overlijdensdata bevatten: bijl. 3, nrs. 30, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 58, 61.

⁵⁴⁶ Cf. bijl. 4.4.

eeuw werd de overlijdensdatum veelal als ‘opener’ van het grafschrift gehanteerd in plaats van de aanduiding van de begraafplaats. Voor de zestiende eeuw zien we een licht dalen van het voorkomen van de aanduiding van de begraafplaats, wat waarschijnlijk deels te wijten valt aan het opkomen van de uitgebreide Latijnse grafschriften die veelal met de formule ‘Deo optimo maximo’ openen.

Indien de aanduiding van de begraafplaats aangegeven wordt, gebeurt dit in het merendeel van de gevallen door de geijkte formule ‘Hier licht (begraven)’,⁵⁴⁷ of de Latijnse en Franse equivalenten: ‘Hic iacet’⁵⁴⁸ en ‘Cy gist’⁵⁴⁹. Ook wordt het grafschrift vaak ingeleid door het Nederlandse ‘Sepulture van’⁵⁵⁰, het Latijnse ‘Sepultura’⁵⁵¹ of het Franse ‘Sepulture de’⁵⁵². Af en toe vinden we als plaatsaanduiding ‘Vrije sepulture van’, wat de ‘eeuwigdurende concessie’ benadrukt en een extra bescherming bood tegen het verwijderen van het grafmonument.⁵⁵³ Naast de voorgaande formules vindt men nog andere varianten: ‘Hier rust’⁵⁵⁴, ‘Hier rust in den Heere’⁵⁵⁵, ‘Hic inhumatus est’⁵⁵⁶, ‘Hic inhumati’⁵⁵⁷, ‘Hic inhumatur’⁵⁵⁸, ‘Hic situs est’⁵⁵⁹, ‘Hic requiescit’⁵⁶⁰, ‘Hic pausat’⁵⁶¹, ‘Conditur hic’⁵⁶², ‘Icy

⁵⁴⁷ Voor de periode 1200-1299 komt deze formule bij alle (1!) Nederlandstalige grafschriften voor, voor 1300-1399 bij 83,3% (of 25), voor 1400-1499 bij 82,9% (of 160), voor 1500-1584 bij 66,2% (of 309). We merken hierbij op dat de spelling van de formule in verscheidene gevallen kan verschillen.

⁵⁴⁸ Voor de periode 1200-1299 komt deze formule bij 12,5% (of 1) van de Latijnse grafschriften voor, voor 1300-1399 bij 18,6% (of 13), voor 1400-1499 bij 55,6% (of 20), voor 1500-1584 bij 8,1% (of 6). De Latijnse vertaling van ‘Hier licht begraven’, i.e. ‘Hic iacet sepultus’, komt slechts zelden voor: rep. 1.3./006, 3.7./001.

⁵⁴⁹ Voor de periode 1300-1399 komt deze formule bij 66,7% (of 2) van de Franse grafschriften voor, voor 1400-1499 eveneens bij 66,7% (of 8), voor 1500-1584 bij 55,2% (of 16). De Franse vertaling van ‘Hier licht begraven’, i.e. ‘Cy gist ensevely’, komt slechts eenmaal voor: rep. 1.6./064.

⁵⁵⁰ Voor de periode 1300-1399 komt deze formule bij 10% (of 3) van de Nederlandstalige grafschriften voor, voor 1400-1499 bij 10,4% (of 20), voor 1500-1584 bij 27,2% (of 127). In de zestiende eeuw steeg het gebruik van deze formule in de volkstaal dus fors.

⁵⁵¹ Voor de periode 1400-1499 komt deze formule bij 5,6% (of 2) van de Latijnse grafschriften voor, voor 1500-1584 bij 6,8% (of 5).

⁵⁵² Deze formule komt enkel in de periode 1500-1584 voor, en dit in 17,2% (of 5) van de Franse grafschriften.

⁵⁵³ Cf. rep. 1.2./037, 1.2./045 (‘Vrije sepulture om’), 1.2./057, 1.3./075, 1.3./080, 1.3./091, 1.3./101, 1.3./129, 1.3./131, 1.3./158, 1.7./059, 2.3./002 (‘Libera sepultura’).

⁵⁵⁴ Cf. rep. 1.2./027.

⁵⁵⁵ Cf. rep. 2.6./077.

⁵⁵⁶ Cf. rep. 1.3./026.

⁵⁵⁷ Cf. rep. 1.5./007.

⁵⁵⁸ Cf. rep. 1.3./055.

⁵⁵⁹ Cf. rep. 1.6./042.

⁵⁶⁰ Cf. rep. 1.7./019, 2.4./012, 2.14./021, 2.14./022.

⁵⁶¹ Cf. rep. 2.4./015.

gist'⁵⁶³, 'Cy gist et couche'⁵⁶⁴, 'Icy est enterree'⁵⁶⁵. Vele van deze formules verwijzen naar de rust- en slaapgedachte, die betrekking heeft op de overledenen die wachten op het Laatste Oordeel. Het overgrote deel van de formules is in het enkelvoud gesteld, terwijl in het grafschrift meestal meerdere personen opgenomen werden. Hier zijn slechts enkele uitzonderingen op: 'Hier ligghen begraeven'⁵⁶⁶, 'Hier vooren soo ligghen begraeven'⁵⁶⁷, 'In dese kerke legghen begraven'⁵⁶⁸, 'Cy gisent enterrés'⁵⁶⁹.

Formules met betrekking tot de aanduiding van de begraafplaats komen niet enkel voor in grafschriften op graftekens, maar eveneens in die op grafgedenktekens: deze bevinden zich meestal vlakbij de graftekens waar de betrokken perso(o)n(en) begraven liggen. Soms valt dit op te merken in de grafschriften: 'Hier vooren licht begraeven'⁵⁷⁰, 'Hier licht begraeven in dese eerste sepulture'⁵⁷¹, 'Hier beneden onder den zarck van ... licht begraeven'⁵⁷², 'Hiervooren onder den sarck van ... licht begraeven'⁵⁷³, 'Hier onder dese sepulture van ... licht begraeven'⁵⁷⁴, 'Hier vooren onder desen sarck licht begraeven'⁵⁷⁵, 'Hier vooren in de sepulture onder den grooten saerck licht begraeven'⁵⁷⁶, 'Hier vooren licht'⁵⁷⁷, 'Hier beneden licht begraeven'⁵⁷⁸, 'Hier achter den choor licht'⁵⁷⁹, 'Onder desen saerck van ... licht begraeven'⁵⁸⁰, 'E regione sepultus est'⁵⁸¹, 'In hoc ... sacello ... requiescit ... ad eius senistram vero pausat'⁵⁸², 'Cy devant soubz ceste lame d'erain gist'⁵⁸³, 'Cy devant gist'⁵⁸⁴.

⁵⁶² Cf. rep. 2.6./054.

⁵⁶³ Cf. rep. 1.3./124, 2.6./009.

⁵⁶⁴ Cf. rep. 1.6./083.

⁵⁶⁵ Cf. rep. 2.1./004.

⁵⁶⁶ Cf. rep. 1.6./041, 1.6./078.

⁵⁶⁷ Cf. rep. 1.6./144.

⁵⁶⁸ Cf. rep. 2.3./014.

⁵⁶⁹ Cf. rep. 2.11./016.

⁵⁷⁰ Cf. rep. 1.2./055, 1.3./064, 1.3./073, 1.3./090, 1.3./093, 1.6./088, 1.6./092, 1.6./100, 2.5./002, 2.11./059, 2.6./022, 3.1./017.

⁵⁷¹ Cf. rep. 1.3./079.

⁵⁷² Cf. rep. 1.3./110, 1.3./132.

⁵⁷³ Cf. rep. 1.3./135.

⁵⁷⁴ Cf. rep. 1.4./032.

⁵⁷⁵ Cf. rep. 1.4./036.

⁵⁷⁶ Cf. rep. 1.6./061.

⁵⁷⁷ Cf. rep. 1.6./104.

⁵⁷⁸ Cf. rep. 1.6./125.

⁵⁷⁹ Cf. rep. 1.7./054.

⁵⁸⁰ Cf. rep. 1.7./062.

⁵⁸¹ Cf. rep. 1.3./136.

⁵⁸² Cf. rep. 2.4./001.

⁵⁸³ Cf. rep. 1.6./122.

⁵⁸⁴ Cf. rep. 1.7./047, 2.3./019.

Net als 'Sepulture van' en de Latijnse en Franse equivalenten gaan ook andere formules gedetailleerder in op de begraafplaats en verwijzen ze soms naar het grafmonument waar ze deel van uit maken: 'Epitaphie van'⁵⁸⁵, 'Sepulture om'⁵⁸⁶, 'Memorie van'⁵⁸⁷, 'Ghedencknisse van'⁵⁸⁸, 'Hier onder licht begraeven'⁵⁸⁹, 'In de zelve sepulture licht'⁵⁹⁰, 'Onder desen saerck licht begraeven'⁵⁹¹, 'Desen steen is hier gheleyt om d'onder te begraven'⁵⁹², 'Epitaphium'⁵⁹³, 'Memoria'⁵⁹⁴, 'Sub isto sarcopago iacet'⁵⁹⁵, 'Clauditur hoc tumulo'⁵⁹⁶, 'Ostium monumenti'⁵⁹⁷. Of ze vermelden de persoon of de familie die de 'sepulture' oorspronkelijk heeft aangeschaft⁵⁹⁸: 'In dese sepulture van ... licht begraeven',⁵⁹⁹ 'Ende hierneffens in vrije sepulture van ...'⁶⁰⁰ en 'Hier licht begraeven bij zijn ouders ...'⁶⁰¹, 'Dessous la pierre de ... gist'⁶⁰².

Af en toe worden in de grafschriften personen vernoemd die helemaal niet in dezelfde instelling begraven zijn als deze waar het grafmonument zich bevindt. Meestal gaat het om een echtgeno(o)t(e) of familielid van iemand die wél in de betrokken religieuze instelling begraven ligt. Zo staat Margareta de Bourgoingne, de eerste echtgenote van Carolus de Grutere, in het grafschrift van haar echtgenoot en zijn beide echtgenotes vermeld, alhoewel ze bij de arme claren in Gent begraven lag ('sepilitur apud clarissas huius urbis') en het grafmonument, waarop het grafschrift aangebracht werd, zich in het dominicanenklooster te Gent bevond.⁶⁰³ In het grafschrift van Wauter van Mullem en Lysbette Scosters in de Sint-Jacobskerk staan expliciet de woorden 'Hier licht begraven Lysbette Scosters', terwijl even verder te lezen staat: 'ende licht te Curtrycke Sinte Martens in

⁵⁸⁵ Cf. rep. 1.6./031, 2.11./001.

⁵⁸⁶ Cf. rep. 1.2./041.

⁵⁸⁷ Cf. rep. 1.3./058, 1.8./013.

⁵⁸⁸ Cf. rep. 1.7./051.

⁵⁸⁹ Cf. rep. 1.2./033, 1.6./107.

⁵⁹⁰ Cf. rep. 1.3./096.

⁵⁹¹ Cf. rep. 2.6./058.

⁵⁹² Cf. rep. 3.8./003.

⁵⁹³ Cf. rep. 1.6./124, 3.8./001.

⁵⁹⁴ Cf. rep. 2.11./065.

⁵⁹⁵ Cf. rep. 1.3./011.

⁵⁹⁶ Cf. rep. 2.14./033.

⁵⁹⁷ Cf. rep. 2.6./056.

⁵⁹⁸ Cf. de formules m.b.t. de grafgedenktekens.

⁵⁹⁹ Cf. rep. 1.3./032.

⁶⁰⁰ Cf. rep. 1.3./163.

⁶⁰¹ Cf. rep. 1.3./123.

⁶⁰² Cf. rep. 2.3./006.

⁶⁰³ Cf. rep. 2.6./054.

de choor voor den hooghen autær'.⁶⁰⁴ In het deel van het grafschrift over Cathelyne van Auxy, echtgenote van Willem van Siclers die zelf in de Sint-Baafskathedraal begraven ligt, staat te lezen hoe zij begraven ligt 'te Brussele Sinte Cathelyne voor den hooghen autær'.⁶⁰⁵

1.3.2. *Naam van de overledene(n)*

Allereerst willen we opmerken dat er zich onder de personen die we in het repertorium in de categorie OVERL. hebben opgenomen, opmerkelijk meer mannen dan vrouwen bevinden⁶⁰⁶. Voor 900-999 is dit respectievelijk 55,6% (5) tegenover 44,4% (4), voor 1000-1099 33,3% (2) tegenover 66,7% (4), voor 1200-1299 63,6% (7) tegenover 36,4% (4), voor 1300-1399 61,0% (94) tegenover 38,3% (59) – van 0,6% (1) is niet duidelijk welk geslacht het betreft –, voor 1400-1499 57,9% (226) tegenover 42,1% (164) en voor 1500-1584 56,3% (482) tegenover 43,5% (372) – van 0,2% (2) is niet duidelijk om welk geslacht het gaat.

De naam van de overledene(n) wordt soms ingeleid door een aanspreektitel, die eventueel vergezeld wordt door enkele stereotiepe 'epitheta'.⁶⁰⁷

Wat betreft de grafschriften in de volkstaal vindt men met betrekking tot de mannelijke overledenen de volgende aanspreektitels terug: 'joncheer'⁶⁰⁸, 'heer'⁶⁰⁹, 'meester'⁶¹⁰, 'm(h)er'⁶¹¹, 'wijlen'⁶¹², 'broeder'⁶¹³. De Latijnse grafschriften laten volgende

⁶⁰⁴ Cf. rep. 1.4./009. Waarschijnlijk was het deel van het grafschrift over Lysbette Scosters reeds na het overlijden van haar echtgenoot Wauter van Mullem op het grafmonument aangebracht, maar besloot de vrouw om elders begraven te worden. Opdat het grafmonument 'volledig' zou zijn, werd haar overlijdensdatum en de plaats van begraving nog aangebracht op het grafmonument van haar man. Wanneer één van de echtelieden na de dood van zijn of haar echtgeno(o)t(e) besloot om elders begraven te worden, werd het grafschrift vaak niet meer aangevuld: cf. bijl. 3, nr. 167.

⁶⁰⁵ Cf. rep. 1.3./143.

⁶⁰⁶ Cf. bijl. 4.5. Dezelfde personen kunnen verscheidene malen opgenomen zijn, aangezien men in de mogelijkheid was om over verschillende grafmonumenten met verschillende grafschriften te beschikken.

⁶⁰⁷ We hielden enkel rekening met de personen die onder OVERL. zijn opgenomen.

⁶⁰⁸ Voor 1400-1499 bij 0,9% (2) van alle mannen, voor 1500-1584 eveneens bij 0,9% (42).

⁶⁰⁹ Voor 1300-1399 bij 2,1% (2) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 0,4% (1), voor 1500-1584 bij 6,0% (29).

⁶¹⁰ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 7,5% (17), voor 1500-1584 bij 9,5% (46).

⁶¹¹ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 6,6% (15), voor 1500-1584 bij 4,8% (23).

⁶¹² Voor 1400-1499 bij 0,4% (1) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 0,6% (3).

⁶¹³ Voor 1500-1584 gaat het om 5,2% (25) van alle mannen.

termen zien: 'dominus'⁶¹⁴, 'magister'⁶¹⁵, 'vir'⁶¹⁶, 'pater'⁶¹⁷, terwijl de Franse grafschriften volgende aanspreektitels voor mannen hanteren: 'homme'⁶¹⁸, 'maistre'⁶¹⁹, 'messire'⁶²⁰, 'seigneur'⁶²¹, 'personne'⁶²², 'escuyer'⁶²³. Bij de mannen werden vaak verschillende aanspreektitels gecombineerd om één persoon aan te duiden⁶²⁴; bij de vrouwelijke overledenen zien we dit verschijnsel slechts bij een tweetal Franse grafschriften opduiken⁶²⁵.

De aanspreektitels voor vrouwelijke overledenen zijn in het Nederlands: 'joncvrouwe'⁶²⁶, '(me)vrouwe'⁶²⁷ en 'suster'⁶²⁸. In het Latijn zijn de termen 'domicella'⁶²⁹, 'domina'⁶³⁰ en 'matrona'⁶³¹ gebruikt, terwijl in het Frans '(ma)demoiselle'⁶³², '(ma)dame'⁶³³, 'soeur'⁶³⁴, 'personne'⁶³⁵, 'defuncte'⁶³⁶ en 'princesse'⁶³⁷ gehanteerd werden.

⁶¹⁴ Voor 1200-1299 bij 28,6% (2) van alle mannen, voor 1300-1399 bij 9,6% (9), voor 1400-1499 bij 4,4% (10), voor 1500-1584 bij 6,4% (31).

⁶¹⁵ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 1,8% (4), voor 1500-1584 bij 1,5% (7).

⁶¹⁶ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 2,2% (5), voor 1500-1584 bij 4,6% (22).

⁶¹⁷ Voor 1400-1499 bij 0,9% (2) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 0,2% (1).

⁶¹⁸ Voor 1400-1499 bij 0,4% (1) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 1,2% (6).

⁶¹⁹ Voor 1400-1499 gaat het om 0,9% (2) van alle mannen.

⁶²⁰ Voor 1400-1499 bij 0,4% (1) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 0,6% (3).

⁶²¹ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶²² Voor 1400-1499 gaat het om 0,4% (1) van alle mannen.

⁶²³ Voor 1400-1499 gaat het om 0,4% (1) van alle mannen.

⁶²⁴ Het betreft 'wijlen meester' (cf. rep. 1.4./013 en 2.7./027), 'heer joncheer' (cf. rep. 1.2./055, 1.3./140, 1.3./143, 1.3./158, 1.4./030), 'heer meester' (cf. rep. 1.4./032), 'heer m(h)er' (cf. rep. 1.3./080, 1.3./117, 1.3./118, 1.3./138, 1.4./026, 1.6./125, 2.11./058, 3.1./014).

⁶²⁵ Cf. rep. 2.1./004 en 2.13./004.

⁶²⁶ Voor 1300-1399 bij 6,8% (4) van alle vrouwen, voor 1400-1499 bij 66,5% (109), voor 1500-1584 bij 64,0% (238). In vergelijking met de cijfers betreffende andere aanspreektitels – zowel voor mannen als voor vrouwen – gaat het om een enorm aantal vrouwen die de titel 'joncvrouwe' in de vijftiende en zestiende eeuw aangemeten kregen.

⁶²⁷ Voor 1300-1399 bij 5,1% (3) van alle vrouwen, voor 1400-1499 bij 4,3% (7), voor 1500-1584 bij 3,0% (11).

⁶²⁸ Voor 1300-1399 bij 5,1% (3) van alle vrouwen, voor 1400-1499 bij 1,2% (2), voor 1500-1584 bij 2,4% (9).

⁶²⁹ Voor 1200-1299 bij 25,0% (1) van alle vrouwen, voor 1300-1399 bij 50,8% (30), voor 1400-1499 bij 4,9% (8), voor 1500-1584 bij 1,1% (4).

⁶³⁰ Voor 1300-1399 bij 11,9% (7) van alle vrouwen, voor 1400-1499 bij 0,6% (1), voor 1500-1584 bij 2,4% (9).

⁶³¹ Voor 1400-1499 bij 1,2% (2) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 1,1% (4).

⁶³² Voor 1400-1499 bij 1,8% (3) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 1,9% (7).

⁶³³ Voor 1400-1499 bij 0,6% (1) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 1,3% (5).

⁶³⁴ Voor 1400-1499 bij 0,6% (1) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 0,3% (1).

Aanspreektitels worden soms door stereotiepe adjectieven, die een waarde uitdrukken, vergezeld. Deze epitheta kunnen ook zonder het substantief van de aanspreektitel bij de naam van de overledenen voorkomen. In de volkstaal gaat het bij mannen om: 'bemind'⁶³⁸, 'edel'⁶³⁹, 'eersaem'⁶⁴⁰, 'eerweerd(igh)'⁶⁴¹, 'voorzienigh'⁶⁴², 'weerd'⁶⁴³ en 'wijs'⁶⁴⁴. Latijnse grafschriften tonen volgende epitheta: 'amplus'⁶⁴⁵, 'clarus'⁶⁴⁶, 'egregius'⁶⁴⁷, 'eximius'⁶⁴⁸, 'generosus'⁶⁴⁹, 'honorabilis'⁶⁵⁰, 'insignis'⁶⁵¹, 'magnificus'⁶⁵², 'nobilis'⁶⁵³, 'venerabilis'⁶⁵⁴ en 'venerandus (in Christo)'⁶⁵⁵, 'reverendus (in Christo)'⁶⁵⁶. In Franse grafschriften komen de adjectieven 'discret'⁶⁵⁷, 'honorable'⁶⁵⁸, 'leal'⁶⁵⁹, 'noble'⁶⁶⁰ en 'puissant'⁶⁶¹ voor. Zowel Latijnse als Franse grafschriften kunnen in de zestiende eeuw

⁶³⁵ Voor 1400-1499 gaat het om 1,2% (2) van alle vrouwen.

⁶³⁶ Voor 1400-1499 gaat het om 0,6% (1) van alle vrouwen.

⁶³⁷ Voor 1400-1499 gaat het om 0,6% (1) van alle vrouwen. Het betreft het grafschrift van Michiele de France, dochter van de koning van Frankrijk (rep. 2.13./004).

⁶³⁸ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶³⁹ Voor 1400-1499 bij 0,9% (2) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 7,9% (38).

⁶⁴⁰ Voor 1400-1499 bij 0,4% (1) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 10,2% (49).

⁶⁴¹ Voor 1500-1584 gaat het om 0,8% (4) van alle mannen.

⁶⁴² Voor 1500-1584 gaat het om 0,4% (2) van alle mannen.

⁶⁴³ Voor 1400-1499 bij 0,4% (1) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 8,1% (39).

⁶⁴⁴ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶⁴⁵ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶⁴⁶ Voor 1400-1499 gaat het om 0,4% (1) van alle mannen.

⁶⁴⁷ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶⁴⁸ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶⁴⁹ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 0,4% (1), voor 1500-1584 bij 0,4% (2).

⁶⁵⁰ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 0,9% (2), voor 1500-1584 bij 0,2% (1).

⁶⁵¹ Voor 1500-1584 gaat het om 0,4% (2) van alle mannen. Dit adjectief wordt in één geval vergezeld door het begrip 'pietas' (cf. rep. 1.4./040).

⁶⁵² Voor 1400-1499 bij 0,4% (1) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 0,2% (1).

⁶⁵³ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 0,4% (1), voor 1500-1584 bij 1,0% (5).

⁶⁵⁴ Voor 1300-1399 bij 1,1% (1) van alle mannen, voor 1400-1499 bij 1,3% (3), voor 1500-1584 bij 2,3% (11).

⁶⁵⁵ Voor 1500-1584 gaat het om 0,4% (2) van alle mannen.

⁶⁵⁶ Voor 1400-1499 bij 1,8% (4) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 0,6% (3). Het betreft steeds geestelijken.

⁶⁵⁷ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

⁶⁵⁸ Voor 1400-1499 bij 1,3% (3) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 0,2% (1).

⁶⁵⁹ Voor 1400-1499 gaat het om 0,4% (1) van alle mannen.

⁶⁶⁰ Voor 1400-1499 bij 0,9% (2) van alle mannen, voor 1500-1584 bij 1,2% (6).

⁶⁶¹ Voor 1500-1584 gaat het om 0,2% (1) van alle mannen.

epitheta in de overtreffende trap vertonen.⁶⁶² Net zoals bij de aanspreektitels is er soms een combinatie van de verschillende mogelijkheden.⁶⁶³

Voor vrouwen betreft het in het Nederlands de volgende adjectieven: 'discreet'⁶⁶⁴, 'edel'⁶⁶⁵, 'eerbaer'⁶⁶⁶, 'eersaem'⁶⁶⁷, 'eerwaardigh'⁶⁶⁸, 'moghend'⁶⁶⁹, 'religieus'⁶⁷⁰, 'waard'⁶⁷¹ en 'wijs'⁶⁷². In het Latijn gaat het om de epitheta 'generosa'⁶⁷³, 'honesta'⁶⁷⁴, 'incomparabilis'⁶⁷⁵, 'pia'⁶⁷⁶, 'nobilis'⁶⁷⁷, 'venerabilis'⁶⁷⁸. Franse grafschriften vertonen de volgende termen: 'discrete'⁶⁷⁹, 'honorable'⁶⁸⁰, 'noble'⁶⁸¹, 'puissante'⁶⁸² en 'vertueuse'⁶⁸³. Ook hier kunnen de Latijnse en Franse grafschriften in de zestiende eeuw adjectieven in de overtreffende trap

⁶⁶² Het betreffen 'clarissimus' (0,8% of 4), 'consultissimus' (0,2% of 1), 'doctissimus' (0,2% of 1), 'nobilissimus' (0,6% of 3), 'ornatissimus' (0,2% of 1) en 'tresnoble' (0,4% of 2).

⁶⁶³ 'Edel' en 'waard' worden bijna steeds met elkaar gecombineerd (voor 1400-1499 bij 0,4% of 1, voor 1500-1584 bij 7,9% of 38); er zijn slechts enkele uitzonderingen: rep. 2.3./018, 2.11./045. Ook nog 'eersaem' en 'waard' (cf. rep. 2.11./045), 'eerwaardigh' en 'voorzienigh' (cf. rep. 2.2./016), 'venerabilis' en 'eximius' (cf. rep. 1.3./156), 'venerabilis' en 'insignis' (cf. rep. 1.4./039), 'generosus' en 'nobilis' (cf. rep. 1.3./112, 3.8./001), 'magnificus' en 'generosus' (cf. rep. 2.7./019), 'amplus' en 'magnificus' (cf. rep. 1.7./043), 'nobilissimus' en 'doctissimus' (cf. rep. 1.6./124), 'noble' en 'leal' (cf. rep. 1.3./023), 'noble' en 'discret' (cf. rep. 1.7./047).

⁶⁶⁴ Voor 1500-1584 gaat het om 0,5% (2) van alle vrouwen.

⁶⁶⁵ Voor 1400-1499 bij 0,6% (1) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 2,2% (8) van alle mannen.

⁶⁶⁶ Voor 1500-1584 gaat het om 0,5% (2) van alle vrouwen.

⁶⁶⁷ Voor 1500-1584 gaat het om 0,5% (2) van alle vrouwen.

⁶⁶⁸ Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁶⁹ Voor 1400-1499 gaat het om 0,6% (1) van alle vrouwen.

⁶⁷⁰ Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁷¹ Voor 1500-1584 gaat het om 2,2% (8) van alle vrouwen.

⁶⁷² Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁷³ Voor 1400-1499 bij 0,6% (1) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 0,5% (2).

⁶⁷⁴ Voor 1500-1584 gaat het om 0,5% (2) van alle vrouwen.

⁶⁷⁵ Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁷⁶ Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁷⁷ Voor 1300-1399 bij 1,7% (1) van alle vrouwen, voor 1400-1499 bij 1,2% (2), voor 1500-1584 bij 1,6% (6).

⁶⁷⁸ Voor 1400-1499 bij 1,2% (2) van alle vrouwen, voor 1500-1584 bij 1,1% (4).

⁶⁷⁹ Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁸⁰ Voor 1400-1499 gaat het om 1,2% (2) van alle vrouwen.

⁶⁸¹ Voor 1500-1584 gaat het om 1,3% (5) van alle vrouwen.

⁶⁸² Voor 1500-1584 gaat het om 0,3% (1) van alle vrouwen.

⁶⁸³ Voor 1500-1584 gaat het om 0,5% (2) van alle vrouwen.

vertonen.⁶⁸⁴ In tegenstelling tot de vrouwelijke aanspreektitels komt een combinatie van verschillende epitheta voor eenzelfde persoon wel vaker voor.⁶⁸⁵

In plaats van verwijzingen naar personen gebruikte men in het Frans ook uitdrukkingen die naar het lichamelijk omhulsel van de overledene(n) verwezen: ‘Cy gist le corps de honorable personne’⁶⁸⁶ en ‘Cy gist le corps de’.⁶⁸⁷ In het repertorium vonden we ook een tweetal gevallen uit de zestiende eeuw waarbij enkel het hart van een bepaalde persoon op die plaats begraven werd.⁶⁸⁸ In de twaalfde en dertiende eeuw was het begraven van verschillende delen van het lichaam in verschillende instellingen zeer gewoon bij de hoogste aristocratie. Er bestond immers rivaliteit tussen de verschillende religieuze instituties om het lichaam van een belangrijk persoon te mogen begraven, wegens het prestige voor de instelling en de aantrekkingskracht die de persoon eventueel op pelgrims uitoefende.⁶⁸⁹ P.

⁶⁸⁴ Het betreffen ‘clarissima’ (0,5% of 2), ‘honestissima’ (0,3% of 1), ‘liberalissima’ (0,3% of 1), ‘nobilissima’ (0,3% of 1), ‘spectatissima’ (0,3% of 1) en ‘tresvenerable’ (0,3% of 1). Ook in de vijftiende eeuw komt er een superlatief voor: ‘tresnoble’ (0,6% of 1). Het betreft het grafschrift van Michiele de France (rep. 2.13./004).

⁶⁸⁵ Het betreffen ‘edel’ en ‘weerd’ (cf. rep. 1.1./004, 1.3./089, 1.6./065, 1.7./041, 2.6./064, 2.7./029), ‘edel’ en ‘wijs’ (cf. rep. 1.3./162), ‘edel’ en ‘moghend’ (cf. rep. 2.11./002), ‘eerbaer’, ‘discreet’ en ‘weerd’ (cf. rep. 2.11./062), ‘eerbaer’ en ‘discreet’ (cf. rep. 1.4./030), ‘eerweerdigh’ en ‘religieus’ (cf. rep. 3.7./002), ‘nobilis’ en ‘honestas’ (cf. rep. 1.4./040), ‘nobilis’ en ‘generosa’ (cf. rep. 2.8./002), ‘honestas’ en ‘pia’ (cf. rep. 1.3./102), ‘generosa’ en ‘nobilissima’ (cf. rep. 1.6./110), ‘generosa’ en ‘venerabilis’ (cf. rep. 2.6./047), ‘noble’ en ‘vertueuse’ (cf. rep. 1.6./122), ‘noble’ en ‘puissante’ (cf. rep. 2.7./024) en ‘noble’ en ‘tresvenerable’ (cf. rep. 2.1./005).

⁶⁸⁶ Cf. rep. 2.6./029.

⁶⁸⁷ Cf. rep. 2.6./030.

⁶⁸⁸ Cf. rep. 2.8./003: ‘Cy gist le coeur de’, rep. 2.6./033: ‘wiens herte hier oock begraven licht’.

⁶⁸⁹ Een mooie illustratie hiervan is het conflict tussen de Brugse proost Bertulf, die graaf Karel de Goede in 1127 liet vermoorden en het lichaam na diens dood zo snel mogelijk de stad uit wou hebben – *“Dan zou het hun, als het ver uit hun buurt werd begraven, niet ten eeuwige dage tot onheil strekken”* –, en de kanunniken van de oude Burgkerk te Brugge, die het lichaam in hun kerk wouden begraven. De proost had de abt van de Gentse Sint-Pietersabdij uitgenodigd om het lichaam van de dode graaf te komen halen met als doel het in de Gentse abdijkerk te laten begraven. Toen de abt in Brugge aangekomen was, ontstond er rond de lijkbare een vinnige twist tussen de proost en de kanunniken van het kapittel. De kanunniken haalden het volgende argument aan om Karel de Goede in Brugge te begraven: *“Heer proost, als het uw opzet was juist te handelen, zoudt ge niet zonder advies en toestemming van de kanunniken zulk een kostbare martelaar hebben afgestaan, zulk een groot bestuurder, zulk een grote schat van onze kerk die de barmhartige en welwillende God ons als martelaar schonk. Er is dus volstrekt geen reden om hem van ons weg te nemen; hij is in ons midden opgegroeid, hij heeft er de grootste tijd van zijn leven doorgebracht, ook tussen de mensen die hem, door Gods beschikking, hebben verraden om zijn gerechtigt optreden. Integendeel, als hij weggenomen wordt, dan moeten wij wel de vernietiging van de kerk en de stad vrezen. Want door zijn tussenkomst zal God ons sparen en medelijden hebben met onze stad. Zo hij van ons weggenomen wordt, zal God het verraad dat hier bij ons is gepleegd, genadeloos wreken”*. Het volk steunde het

Binski schrijft: *"The conflict between tribal loyalty, or group solidarity, and individual piety also gave rise to another ingenious but controversial practice which enabled monarchs or other highly-placed patrons to have it both ways: the division of the body so that it could be buried at several places. (...) The hierarchy of the body was both a political one – the head remained the official site of the burial of the person – and an affective one: thus the heart was coming to be regarded as the seat of personal piety"*.⁶⁹⁰ Dat dit gebruik doorgedrongen was tot de lagere aristocratie en enkele eeuwen later nog steeds gangbaar was, bewijzen de twee voornoemde voorbeelden.

In dertiende- en veertiende-eeuwse Latijnse grafschriften worden familienamen soms helemaal vertaald: zo slaan de namen 'de Curia',⁶⁹¹ 'ex Curia'⁶⁹² 'de Villa'⁶⁹³ en 'de Atrio'⁶⁹⁴ op de familie Uutenhove.⁶⁹⁵ Indien overleden personen niet afkomstig zijn uit Gent, wordt dit erbij genoteerd.⁶⁹⁶ Ondanks het feit dat besmettelijke ziekten in vlagen een hoge mortaliteitsgraad konden veroorzaken, en er bijgevolg veel mensen door stierven, vinden we slechts één verwijzing naar een dergelijke ziekte.⁶⁹⁷

1.3.3. Overlijdensdatum en/of datum van de oprichting van het grafmonument

Het vermelden van een overlijdensdatum of een datum van de oprichting van het grafmonument in het grafschrift, was een voorwaarde om het grafschrift in het repertorium op te nemen.

Om te dateren hanteerde men verschillende systemen. Zo maakte men om een dag in de maand te bepalen zowel gebruik van de feestdagen van heiligen uit de kerkelijke kalender, de moderne en de Romeinse dagtelling. Heel zelden wordt in de grafschriften melding gemaakt van een specifieke jaarstijl,⁶⁹⁸ en daarom gingen we ervan uit dat vanaf het

verzet van de kanunniken, en de abt keerde met lege handen naar Gent terug. Cf. Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede. Dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127-1128*, ed. R.C. van Caenegem, Antwerpen, 1978, pp. 110-113.

⁶⁹⁰ P. Binski, 1996, pp. 63-64.

⁶⁹¹ Cf. rep. 1.7./007, 3.1./001.

⁶⁹² Cf. rep. 1.2./008, 1.7./010, 2.14./023.

⁶⁹³ Cf. rep. 2.7./019.

⁶⁹⁴ Cf. rep. 1.3./003, 1.6./002.

⁶⁹⁵ Een ander voorbeeld is 'de Valle' (rep. 1.7./007), wat de Latijnse vertaling van de familienaam Uutendaele is.

⁶⁹⁶ Bijvoorbeeld: rep. 2.6./002: 'e natali Brabantoris', rep. 1.6./041: 'gheboren van Ypre', rep. 1.6./114: 'gheboren van Oudenburch', rep. 1.1./001: 'gheboren van Zotteghem int Landt van Aelst'.

⁶⁹⁷ Cf. rep. 3.1./017: '... overleet van de contagieuse siecte ... overleedt van de zelve siecte'.

⁶⁹⁸ Cf. rep. 1.2./059: 'stilo veteri', rep. 2.11./060: 'stilo novo', rep. 2.11./062: 'stilus Brabantinus voor Paesschen'.

einde van de twaalfde, begin van de dertiende eeuw tot 1 januari 1576 de Paasstijl⁶⁹⁹ gehanteerd werd – die was in die periode immers algemeen in Vlaanderen verspreid.⁷⁰⁰

Vaak werd zeer vaag – enkel met jaartal – gedateerd, maar soms gebeurde de datering ook heel gedetailleerd: met vermelding van de regering van de paus, de bisschop van Doornik en de graven van Vlaanderen.⁷⁰¹ Veelal werd er met dag, maand en jaartal gedateerd. Soms werd de weekdag vermeld.⁷⁰² Uitzonderlijk werd er soms met andere tijdsaanduidingen gedateerd, bijvoorbeeld: ‘int temmeren van desen torre’.⁷⁰³

Zoals we hierboven reeds schreven werd in de dertiende en veertiende eeuw de overlijdensdatum veelal als ‘opener’ van het grafschrift gehanteerd in plaats van de aanduiding van de begraafplaats.⁷⁰⁴ In het repertorium vonden we dergelijke opbouw van het grafschrift enkel terug bij Latijnse grafschriften, alhoewel er in die periode ook al Nederlandstalige grafschriften in gebruik waren.

Indien er geen overlijdensdatum voorhanden was, namen we het grafschrift in het repertorium op op basis van de vermelde datum van oprichting van het grafmonument. Dit kan de datum van oorspronkelijke oprichting zijn,⁷⁰⁵ maar ook de datum waarop de zark door een nakomeling werd vernieuwd.⁷⁰⁶ Soms worden zowel de overlijdensdatum als de datum van oprichting vermeld.⁷⁰⁷

1.3.4. *Beden*

Zoals we bij het deel over de middeleeuwse doodsbeleving reeds schreven, waren gebeden voor het zielenheil van de overledenen zeer belangrijk. Zo belangrijk zelfs, dat velen

⁶⁹⁹ Ook de vermelding van ‘voor Paesschen’ – cf. rep. 1.2./037, 1.2./039, 1.5./008, 1.6./089, 1.7./057, 1.7./058, 2.7./036, 2.7./037, 2.11./052, 2.11./062 – en ‘naer Paesschen’ – cf. rep. 1.3./065, 1.6./100, 1.7./028 – in een aantal grafschriften wijst er volgens ons op dat met de Paasstijl gedateerd werd.

⁷⁰⁰ Cf. H. Grotefend, 1960; E. Strubbe & L. Voet, 1960. Zodoende rekenden we, indien nodig, de data om. We merkten hierbij op dat bepaalde omgerekende data niet bleken te kloppen. Misschien werden er voor die data net andere stijlen (Nieuwjaerstijl, Kerststijl, Boodschapstijl) gehanteerd, die niet expliciet in het grafschrift vermeld staan, maar evengoed is het zo dat de auteurs van de grafschriftenverzamelingen zich bij het noteren of kopiëren van datum hebben vergist. Dit laatste lijkt ons bij de meeste gevallen het meest waarschijnlijke.

⁷⁰¹ Dit gebeurde enkel in de dertiende en veertiende eeuw; cf. rep. 2.14./016, 2.14./018, 2.14./020.

⁷⁰² Bijvoorbeeld: rep. 2.14./024: ‘swondaechs den II^{en} dach van ougst’.

⁷⁰³ Cf. rep. 2.1./003.

⁷⁰⁴ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./005, 1.6./013, 1.8./002, 2.3./005, en bijl. 3, nrs.7, 8, 9.

⁷⁰⁵ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./100.

⁷⁰⁶ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./127.

⁷⁰⁷ Bijvoorbeeld: rep. 1.5./015.

een bede in hun grafschrift lieten plaatsen.⁷⁰⁸ Deze bedden komen in allerlei variaties voor. In de meeste gevallen wordt de toeschouwer aangesproken met een vraag tot gebed.⁷⁰⁹ Dit gebeurt meestal via de uitdrukking 'Bidt (Godt) voor/over de ziele(n)'. Naast deze uitdrukking vonden we ook volgende formules terug: 'Bidt voor haerlieden ziele',⁷¹⁰ 'Bidt Godt voor haerlieden zielen',⁷¹¹ 'Bidt over die siele',⁷¹² 'Bidt voir die siele',⁷¹³ 'Bidt den Heer voor alle geloovighe zielen',⁷¹⁴ 'Bidt Godt zijn ziele ghedyncke ende alle zielen',⁷¹⁵ 'Bidt over de siele ende alle sielen',⁷¹⁶ 'Bidt voor de zielen Pater Noster',⁷¹⁷ 'Bidt over de ziele Pater Noster',⁷¹⁸ 'Bidt voor de ziele eenpaerlic',⁷¹⁹. Van deze oproep tot gebed bestaan ook Latijnse – 'Orate pro anima eius',⁷²⁰ 'Orate pro eo',⁷²¹ 'Oremus pro eo',⁷²² 'Orate pro ea',⁷²³ 'Orate pro eis',⁷²⁴ 'Orate pro anima',⁷²⁵ 'Orate pro anima eius requiescat in pace',⁷²⁶ 'Orate pro anima ut requiescat in pace',⁷²⁷ 'Orate ut requiescant in pace',⁷²⁸ 'Orate pro ipsis, ut requiescant in pace, amen',⁷²⁹ 'Orate ut cum maioribus aeterna pace quiescant',⁷³⁰ – en Franse – 'Priez pour leurs ames',⁷³¹ 'Priez Dieu pour son ame',⁷³² 'Priez Dieu pour leurs ames',⁷³³ 'Priez Dieu pour

⁷⁰⁸ Cf. bijl. 4.6. Voor 1200-1299 bij 55,6% (5) van alle grafschriften, voor 1300-1399 bij 68,6% (72), voor 1400-1499 bij 39,9% (95), voor 1500-1584 bij 35,4% (201).

⁷⁰⁹ Voor 1200-1299 bij 11,1% (1) van alle grafschriften, voor 1300-1399 bij 45,7% (48), voor 1400-1499 bij 34,5% (82), voor 1500-1584 bij 31,0% (176).

⁷¹⁰ Cf. rep. 1.6./100, rep. 1.6./143.

⁷¹¹ Cf. rep. 1.6./092.

⁷¹² Cf. rep. 2.3./015, 2.3./016.

⁷¹³ Cf. rep. 2.1./001.

⁷¹⁴ Cf. rep. 1.4./031.

⁷¹⁵ Cf. rep. 1.6./016.

⁷¹⁶ Cf. rep. 2.6./015.

⁷¹⁷ Cf. rep. 1.3./056.

⁷¹⁸ Cf. rep. 2.6./045.

⁷¹⁹ Cf. rep. 1.7./040.

⁷²⁰ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./001, 1.3./026, 1.6./002, 1.6./009, 1.7./004, 1.7./005.

⁷²¹ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./020, 1.3./029, 1.6./005, 1.7./009, 1.8./007, 3.2./001.

⁷²² Cf. rep. 2.14./028, 2.14./031.

⁷²³ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./058, 1.6./009, 1.7./005, 2.14./018.

⁷²⁴ Cf. rep. 1.3./003, 1.3./058, 2.14./025.

⁷²⁵ Cf. rep. 1.8./003, 2.3./001.

⁷²⁶ Cf. rep. 1.6./019.

⁷²⁷ Cf. rep. 2.3./001.

⁷²⁸ Cf. rep. 2.14./025.

⁷²⁹ Cf. rep. 1.8./011.

⁷³⁰ Cf. rep. 2.3./002.

⁷³¹ Cf. rep. 2.11./066.

⁷³² Cf. rep. 1.3./134, 1.3./137.

⁷³³ Cf. rep. 1.3./154.

leurs ames Pater Noster',⁷³⁴ 'Prions Dieu pour l'ame de ...',⁷³⁵ 'Priez pour son ame',⁷³⁶ 'Priez Dieu pour son ame',⁷³⁷ 'Priez Dieu pour leur ame',⁷³⁸ 'Prie pour son ame',⁷³⁹ 'Prie pour luy',⁷⁴⁰ 'Prie pour l'ame de luy',⁷⁴¹ 'Priés pour l'ame',⁷⁴² 'Priez pour l'ame et pour les nobles parens',⁷⁴³ 'Priez pour l'ame',⁷⁴⁴ 'Priez Dieu pour l'ame',⁷⁴⁵ 'Prié pour l'ame'⁷⁴⁶ – equivalenten.

Soms is het uitspreken van een apart gebed niet eens meer nodig, want de voorbijganger spreekt al door het lezen van de tekst een wens uit⁷⁴⁷: 'Godt hebbe de ziele',⁷⁴⁸ '... die Godt almachtich in Zijn glorie wille hebben',⁷⁴⁹ '... wiens ziele ghedachtich sij den Heere almachtich',⁷⁵⁰ '... wiens ziele Godt ghenaedich zij',⁷⁵¹ 'God ghedyncke de zielen',⁷⁵² 'Godt almachtich, verleene hemlieden de eeuwighe ruste',⁷⁵³ 'Anima eius requiescat in pace',⁷⁵⁴ 'Anima eius requiescat in pace, amen',⁷⁵⁵ 'Anima requiescat in pace',⁷⁵⁶ 'Anima eius per piam misericordiam requiescat in pace',⁷⁵⁷ 'Anima eius per misericordiam Dei requiescat in pace, amen',⁷⁵⁸ 'Eius anima per misericordiam Dei requiescat in pace',⁷⁵⁹ 'Eius anima per Dei misericordiam requiescat in pace',⁷⁶⁰ '... anima cuius requiescat in pace',⁷⁶¹ '... cuius

⁷³⁴ Cf. rep. 2.3./006.

⁷³⁵ Cf. rep. 2.13./004.

⁷³⁶ Cf. rep. 1.3./023.

⁷³⁷ Cf. rep. 1.6./122.

⁷³⁸ Cf. rep. 1.7./063.

⁷³⁹ Cf. rep. 2.1./005, 2.11./066.

⁷⁴⁰ Cf. rep. 2.3./019.

⁷⁴¹ Cf. rep. 2.6./014.

⁷⁴² Cf. rep. 2.6./013.

⁷⁴³ Cf. rep. 2.7./024.

⁷⁴⁴ Cf. rep. 2.7./018.

⁷⁴⁵ Cf. rep. 1.8./009.

⁷⁴⁶ Cf. rep. 2.6./009.

⁷⁴⁷ Voor 1200-1299 bij 44,4% (4) van alle grafinschriften, voor 1300-1399 bij 22,9% (24), voor 1400-1499 bij 4,6% (11), voor 1500-1584 bij 3,7% (21). Voor het merendeel betreft het Latijnse uitdrukkingen.

⁷⁴⁸ Cf. rep. 1.3./108.

⁷⁴⁹ Cf. rep. 1.3./153.

⁷⁵⁰ Cf. rep. 1.4./030.

⁷⁵¹ Cf. rep. 1.3./143.

⁷⁵² Cf. rep. 1.7./061.

⁷⁵³ Cf. rep. 2.8./002.

⁷⁵⁴ Cf. rep. 1.7./015, rep. 2.3./004, rep. 2.4./003, rep. 2.7./002, rep. 2.12./006.

⁷⁵⁵ Cf. rep. 1.3./005, rep. 1.7./007, rep. 1.8./003, rep. 2.7./004.

⁷⁵⁶ Cf. rep. 2.4./016.

⁷⁵⁷ Cf. rep. 2.12./011.

⁷⁵⁸ Cf. rep. 2.3./005.

⁷⁵⁹ Cf. rep. 1.8./004.

⁷⁶⁰ Cf. rep. 1.3./006.

anima requiescat in pace',⁷⁶² '... cuius anima per misericordiam Dei requiescat in pace',⁷⁶³ '... cuius anima per misericordiam Dei requiescat in pace, amen',⁷⁶⁴ '... cuius anima per Dei misericordiam requiescat in pace, amen',⁷⁶⁵ '... cuius anima requiescat in pace, amen',⁷⁶⁶ 'Requiescat in pace',⁷⁶⁷ 'Requiescant in pace',⁷⁶⁸ 'Requiescant in pace, amen',⁷⁶⁹ 'Anima eius vita aeterna fruatur, amen',⁷⁷⁰ '... anima cuius et animae omnium fidelium defunctorum per misericordiam Dei requiescant in pace',⁷⁷¹ 'Det omnium plasmator animae eius aeterna cum angelis frui beatitudine, amen',⁷⁷² 'Dieu par sa grace luy voeille donner paradis',⁷⁷³ 'Dieu soit misericordieulx a leurs ames',⁷⁷⁴ 'Dieu soit misericordieux a son ame',⁷⁷⁵ 'Son ame soit en repos eternal',⁷⁷⁶ 'Dieu ayt l'ame'.⁷⁷⁷

Er komen ook uitdrukkingen voor die de toeschouwer uitdrukkelijk rechtstreeks aanspreekt om inspanningen te doen voor het zielenheil van de overledene(n)⁷⁷⁸: 'Animabus bene precare, viator'⁷⁷⁹, 'Non haeres fateor tumuli mihi debet honorem, lector, si voluit te memorem esse mihi'⁷⁸⁰, 'Tu qui haec legis pie defunctis pie adprecare'⁷⁸¹, 'Inspector, piis manibus bene precare'⁷⁸², 'Viator, siste et miserere'⁷⁸³, 'Iste vir fuit lector, sed fuit, mirare, imitare, et vigila memor prudentissimi illius sciti'⁷⁸⁴.

⁷⁶¹ Cf. rep. 2.12./002.

⁷⁶² Cf. rep. 1.6./050, rep. 2.3./004.

⁷⁶³ Cf. rep. 2.14./016, rep. 2.14./020.

⁷⁶⁴ Cf. rep. 2.14./017, 2.14./018.

⁷⁶⁵ Cf. rep. 2.14./022.

⁷⁶⁶ Cf. rep. 1.6./024, rep. 2.3./003, rep. 2.6./008, rep. 2.14./023.

⁷⁶⁷ Cf. rep. 1.3/013, rep. 1.4./039, rep. 1.6./010, rep. 1.6./035, rep. 1.8./001, rep. 2.3./010, rep. 2.6./063, rep. 2.7./038.

⁷⁶⁸ Cf. rep. 1.5./015, 1.6./067, 1.6./095, 1.6./144, 2.3./009, 2.6./056, 2.11./063.

⁷⁶⁹ Cf. rep. 2.4./001, 2.8./002.

⁷⁷⁰ Cf. rep. 2.14./033.

⁷⁷¹ Cf. rep. 1.3./002.

⁷⁷² Cf. rep. 2.14./034.

⁷⁷³ Cf. rep. 2.12./022.

⁷⁷⁴ Cf. rep. 1.6./135.

⁷⁷⁵ Cf. rep. 1.6./083.

⁷⁷⁶ Cf. rep. 2.2./014.

⁷⁷⁷ Cf. rep. 2.2./005.

⁷⁷⁸ In het repertorium komen ze enkel voor in de vijftiende en zestiende eeuw en zijn ze steeds in het Latijn gesteld: voor 1400-1499 bij 0,8% (2) van alle grafschriften, voor 1500-1584 bij 0,7% (4). Bij de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten vonden we echter een Nederlandstalig voorbeeld uit 1290: cf. bijl. 3, nr. 19: 'Stant en bidt'.

⁷⁷⁹ Cf. rep. 2.11./049.

⁷⁸⁰ Cf. rep. 1.4./010.

⁷⁸¹ Cf. rep. 2.7./038.

⁷⁸² Cf. rep. 2.6./017.

We willen hier nog even herhalen dat de auteurs van de grafschriften, die hoofdzakelijk in genealogische gegevens geïnteresseerd waren, niet steeds dergelijke uitdrukkingen in verband met het zielenheil van de overledenen van het monument hebben gekopieerd. Zo is het opvallend dat de negentiende-eeuwse uitgave van *Graf- en gedenkschriften der provincie Oost-Vlaenderen*⁷⁸⁵ heel vaak dergelijke uitdrukkingen vermeldt op plaatsen waar wij ze niet in de door ons gehanteerd *épitaphiers* zien staan. Hebben de uitgevers deze uitdrukkingen er zelf bij geplaatst of hebben zij van (een) handschrift(en) gebruik gemaakt die wij niet in ons bronnenmateriaal hebben opgenomen?

1.3.5. Verwijzing naar voorouders en afstammelingen

In grafschriften uit de dertiende en de vroege veertiende eeuw zien we nog heel vaak dat de overleden persoon in het grafschrift niet binnen zijn of haar familie gesitueerd wordt, en bovendien nog heel vaak alleen werd begraven. Daar kwam mettertijd verandering in: echtparen werden samen begraven en ook kinderen werden in hetzelfde graf en grafschrift opgenomen. Allerlei combinaties waren mogelijk, zoals beide ouders met hun eigen en aangetrouwde kinderen, een man met zijn verschillende echtgenotes, maar bijvoorbeeld ook een man met zijn schoonmoeder!⁷⁸⁶ Zelfs wanneer iemand dan al eens alleen begraven werd, werd er steeds naar zijn of haar gezin of familie verwezen.⁷⁸⁷ Ouders begonnen nu ook grafmonumenten voor hun jong gestorven kinderen op te richten.⁷⁸⁸

Heel vaak wordt onmiddellijk na de naam van de overledene zijn of haar filiatie vermeld. Deze korte formule bestaat uit de naam van de vader⁷⁸⁹ van de overledene, die door de term ‘filia’ of ‘filius’ wordt ingeleid.⁷⁹⁰ Soms vindt men ook de Nederlandstalige of Franse variant van deze twee termen terug.⁷⁹¹ Wanneer het om bastaardkinderen gaat, wordt dit – soms? – uitdrukkelijk vermeld.⁷⁹² De naam van een getrouwde vrouw wordt in de regel steeds vergezeld door de vermelding van wie zij de echtgenote was.⁷⁹³ Wanneer zij bij haar

⁷⁸³ Cf. rep. 2.6./069.

⁷⁸⁴ Cf. rep. 1.3./152.

⁷⁸⁵ *Graf- en gedenkschriften*, 1857-1866.

⁷⁸⁶ Cf. rep. 1.3./153.

⁷⁸⁷ Bijvoorbeeld: rep. 1.6./083. Wanneer ouders tesamen begraven werden, kon er bijvoorbeeld ook verwezen worden naar hun kinderen: cf. o.a. ‘hebbende tsaemen ghehad X kinderen’ (rep. 1.3./159).

⁷⁸⁸ Ondanks de hoge kindersterfte tijdens de Middeleeuwen gebeurde dit niet zo heel vaak: cf. bijvoorbeeld rep. 1.4./031.

⁷⁸⁹ Bij de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten vonden we grafschriften uit de dertiende eeuw waarbij de filiatie met de naam van de moeder verbonden was: cf. bijl. 3, nrs. 31, 44, 52, 60.

⁷⁹⁰ Soms kan de filiatie meerdere generaties teruggaan; bijvoorbeeld: rep. 1.3./078, bijl. 3, nr. 38.

⁷⁹¹ Bijvoorbeeld: rep. 1.6./086 (‘zone’), rep. 1.7./017 (‘dochter’), rep. 1.6./122 (‘fille’).

⁷⁹² Cf. rep. 1.7./035, 1.8./003, 2.3./008, 2.6./009, 2.6./013, 2.6./042, 2.11./002.

⁷⁹³ Deze vermelding kon zowel voor als na de filiatie gebeuren.

echtgenoot begraven lag – en er worden geen andere personen in het grafschrift vermeld –, gebeurde deze aanduiding soms niet, want dan was het wel duidelijk hoe de zaak in elkaar stak.⁷⁹⁴

Soms wordt er in grafschriften expliciet naar voorouders verwezen om het prestige en de continuïteit van het geslacht aan te duiden.⁷⁹⁵ Wanneer iemand de laatste afstammeling van een geslacht was, wordt dit uitdrukkelijk vermeld – vooral wanneer het om mannen gaat, want zij zijn het die de naam voortzetten.⁷⁹⁶ Ook in enkele oproepen tot gebed om het zielenheil te bevorderen, komt een verwijzing naar de voorouders naar voren: ‘Orate ut cum maioribus aeterna pace quiescant’⁷⁹⁷ en ‘Priez pour l’ame et pour les nobles parens’.⁷⁹⁸

Volgens S. Cohn heeft deze band met de voorouders te maken met sociale aspecten van politiek en huwelijk: *“These ties to the ancestors in the celestial realm may have been linked with changes in the social realm of politics and marriage. (...) that the social structure of Florence’s ruling class became more rigid after the Black Death as its members sought to close their ranks and intermarriage within the ruling class tightened”*.⁷⁹⁹

⁷⁹⁴ We verwijzen hierbij naar het onderdeel over de iconografie van de dubbele persoonsvoorstellingen.

⁷⁹⁵ Bijvoorbeeld: rep. 1.6./097.

⁷⁹⁶ Bijvoorbeeld: rep. 2.14./041: ‘leste hoyr maesle van dien toenaeme commende van dien toenaeme van ghetrauden bedde’, rep. 1.6./117: ‘tleste hoyr wettelicke masle van desen naeme ofte stemme’, rep. 1.2./055: ‘sonder eenich hoyr van zijne lichaem achter te laeten’, rep. 2.11./061: ‘sonder hoir van zijne lichaem achter te laeten, rep. 1.3./123: ‘laetste hoir maesle van den oudsten struyck van de huyse van Lodyck’, rep. 1.3./126: ‘dernier hoir masle de ce nom’, rep. 1.6./117: ‘tleste hoir wettelijck masle van den name ofte stamme’, rep. 1.4./023: ‘leste vrouwe persoon de naeme draeghende van der Moere commende van ghetrauden bedde’, rep. 2.7./022: ‘de leste manshooft van dien naeme van der Moere commende van ghetraude bedde’.

⁷⁹⁷ Cf. rep. 2.3./002.

⁷⁹⁸ Cf. rep. 2.7./024.

⁷⁹⁹ S. Cohn, 2000, p. 38. De auteur maakte een vergelijkende studie over de plaats van de doden in de maatschappij in Toscane (Firenze) en Vlaanderen (Dowaai), voor en na het toeslaan van de pest (voor het eerst in 1348). In verband met de banden met de voorouders bekwam hij een tegengesteld resultaat voor de beide gebieden: in het Noorden bleken familiale lineages ten koste te gaan van het verstevigen van ‘horizontale banden’ tussen verschillende families. In het Zuiden sloten de regerende families de rangen. Gent bleek in het Noorden echter een uitzondering te zijn: *“Despite major social and political upheavals during the second half of the fourteenth century, the social structure of Ghent appears to have remained largely intact; between 1360 and 1385, 650 offices were held by 246 families. Thus, although participation in government sunk much deeper roots in Ghent than in Florence, its governing elites appear not to have circulated with the fluidity found for late medieval London and may have more closely resembled the social structure that lay behind Florence’s governance”* (S. Cohn, 2000, p. 39, n. 111).

Maar er vonden ook verwijzingen naar nakomelingen plaats. Wanneer men zich een graf met 'eeuwigdurende concessie' ('vrije sepulture') aanschafte, was het de bedoeling dat ook erfgenamen en nakomelingen erin begraven werden, en daar wordt in de grafschriften dan ook af en toe naar verwezen.⁸⁰⁰ Eén enkele keer wordt expliciet vermeld dat niemand van de familie of erfgenamen het recht had om gebruik te maken van de begraafplaats, noch van de zark.⁸⁰¹

1.3.6. *Sociale representatie (verwezenlijkingen, functie, waarden ...)*

Bij veel korte grafschriften wordt geen profiel van de overledene(n) geschetst. Bij meer uitvoerige grafschriften is dit wel het geval. Het sociale profiel wordt meestal ingeleid door de uitdrukkingen 'in zijn/haer leven', 'en son vivant', 'en son temps' en 'suo tempore'.

Over het sociaal profiel dat vrouwen in grafschriften toegemeten krijgen, kunnen we kort zijn: vrouwen moeten hun prestige afleiden van het prestige en de verwezenlijkingen van echtgenoten en vaders, die ook in hun grafschriften aan bod komen. Uitzonderingen waren vrouwelijke geestelijken. Bij hen worden vaak het behoren tot een bepaalde orde, de jaren van aanwezigheid in het klooster en de eventuele jaren als hoofd van het klooster vermeld.⁸⁰²

Op hoe mannen geprofileerd werden in grafschriften kan iets uitvoeriger worden ingegaan. Ten eerste werd – indien dit het geval was – hun rijkdom als edelman en grondbezitter (vooral van lenen) benadrukt.⁸⁰³ Dit gebeurde door termen als 'ruddere', 'schiltknaepe' en 'heere van...', en hun Latijnse en Franse equivalenten. Ten tweede kwamen functies, beroepen en ambten aan bod. In dienst staan van de vorst stond hoger aangeschreven dan in dienst staan van de stad; ambten in het algemeen werden hoger geacht dan het uitvoeren van een ambacht.⁸⁰⁴ Vooral in dienst van de vorst straalde het prestige van

⁸⁰⁰ Bijvoorbeeld: rep. 1.2./045: 'Vrije sepulture om Philips de Stoppeleere d'oude, sijnen wijfven ende naercommers', rep. 1.7./050: 'ende sal alleene volghen huer hoirie', rep. 2.6./022: 'ghefondeert hebben over hemlieden huerlieden hoirs ende naercommers een vrije sepulture'.

⁸⁰¹ Cf. rep. 2.11./011: 'ende negheene van beede de voornoemde mannen, nocte haeren hoirs en naercommers, en hebben gheen recht aen dese sepulture noch aen den saerck'.

⁸⁰² Bijvoorbeeld: rep. 2.10./001, 2.10./003, 3.7./004.

⁸⁰³ Cf. R. van Uytven, 1999, p. 21: "Prestige is a complex mixture of different elements. First, wealth: it is not its mere quantity that matters. Of course, all things being equal, a rich man is more esteemed than a poor one, but the kind and the source of wealth are also significant. Landed wealth, especially fiefs, was more respected than fortunes based upon movables or derived from trade. Rents were more respectable than wages. Nevertheless, even an immense fortune acquired through moneylending commanded respect: a usurer of Arras, for instance, could be treated as a knight".

⁸⁰⁴ Cf. R. van Uytven, 1999, p. 21: "Prestige is a complex mixture of different elements. (...) Power could be of all kinds: political, judicial, military, fiscal or ecclesiastical, but it could also be mere influence. What really counted was the degree or scale of power. So such persons as the prince's surgeon or barber or the chaplain or the

de overste op de betrokken persoon af, en de macht van de vorst wordt in het grafschrift dan ook zeer benadrukt: vaak maken de titels van de vorst een groot deel van het grafschrift uit.⁸⁰⁵ Vele overledenen die in de Gentse kerken begraven werden, waren verbonden met de Raad van Vlaanderen, een gewestelijke instelling van de vorst die in Gent gestationeerd was.⁸⁰⁶

Een universitair diploma kan ook bijdragen tot de prestige van de betrokkene.⁸⁰⁷ Dikwijls wordt de expliciete vermelding hiervan weggelaten, aangezien de aanspreektitel 'meester' reeds op een universitaire titel duidt.⁸⁰⁸ Wanneer een persoon elders niet veel verdiensten heeft – bijvoorbeeld wegens vroegtijdig overlijden –, wordt het universitair diploma vaak wel vermeld.⁸⁰⁹

Ook anciënniteit – zowel in leeftijd als in dienstjaren – kon het sociaal profiel op een hoger niveau brengen.⁸¹⁰ In de zestiende eeuw kwam de gewoonte op om de leeftijd van de overleden personen – soms tot op de dag nauwkeurig – in de grafschriften te vermelden.⁸¹¹ Zelfs het aantal jaren dat een echtpaar gehuwd was, werd af en toe in het grafschrift opgenomen.⁸¹² Het aantal dienstjaren werd soms expliciet in het grafschrift vermeld.⁸¹³

confessor of a sovereign were treated with great consideration because of the influence they could have with their masters. Occupation was important: service to the prince or to a government, especially military service (le prestige de l'uniforme), was highly regarded. Manual labour, certainly when performed in subordination, was of course poorly appreciated. Begging was more or less a social stigma".

⁸⁰⁵ Bijvoorbeeld: rep. 2.3./015.

⁸⁰⁶ Over de Raad van Vlaanderen kan men o.a. volgende studies consulteren: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens, H. De Schepper, H. Soly, A.K.L. Thijs & K. Van Honacker (eds.), *De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795)*, Brussel, 1994; W.P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd, 1384-1506*, Brussel, 1978; P.P.J.L. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555). Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*, Nijmegen, 1990.

⁸⁰⁷ Cf. R. van Uytven, 1999, p. 21: "In terms of learning and skill, academic degrees were slowly gaining some consideration in the later middle ages".

⁸⁰⁸ Cf. P. Trio, 1993, p. 203.

⁸⁰⁹ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./129.

⁸¹⁰ Cf. R. van Uytven, 1999, p. 21: "Prestige is a complex mixture of different elements ... Lastly, seniority could refer to age or to length of service. Seniority was a common feature in the ranking of military and civil officers, urban magistrates and the like".

⁸¹¹ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./162, 1.4./030. We vonden ook een voorbeeld uit het einde van de vijftiende eeuw: rep. 2.3./014.

⁸¹² Bijvoorbeeld: rep. 1.3./096, 2.6./033. Ook vonden we een aanduiding van het aantal jaren dat een vrouw weduwe was geweest: rep. 2.6./039.

⁸¹³ Bijvoorbeeld: rep. 1.5./020: 'cotidianiste ende scholaster deser keercke XLIII jaeren', rep. 1.5./022 laat de toeschouwer zelf rekenen: 'Sepulture van Jan Buusterman, filius Jans, int jaer 1524 dienaer der stede van Ghendt, int jaer 1534 amman ende cypier van den Chauselette der voorseide stede, ende int

Inspanningen waar veel moed voor vereist was, dwongen eveneens respect en prestige af. Indien iemand voor zijn zielenheil een pelgrimage naar het Heilig Land en Jeruzalem had afgelegd, werd dit in zijn grafschrift vermeld.⁸¹⁴ Ook een erg heldhaftige optreden kon een plaatsje in het grafschrift krijgen. Zo lezen we in het grafschrift van Clais Utenhove: ‘die ghevanghen was in den slach van Nicopoli met hertoch Jan, ende quam naer seven jaeren weder’.⁸¹⁵ Ook het sneuvelen in de strijd werd soms in het grafschrift opgenomen: in het grafschrift van Willem Wenemaer lezen we: ‘die verslegghen was van Robrecht van Cassel te Reckelyn den Venen july anno 1325’.⁸¹⁶ Op het zwaard dat de gisant van Willem Wenemaer vasthoudt werd trouwens het volgende aangebracht: ‘Horrebant dudum reprobi me cernere nudum’ (wat zoveel betekent als: ‘Zij werden met schrik en ontzag vervuld, de bozen, wanneer zij mij [het zwaard] uit de schede zagen’).⁸¹⁷

Om de overledenen in de grafschriften te profileren, werd er ook vaak van karaktertrekken en waarden gebruik gemaakt. Dit lijkt meer het geval te zijn in de *carmina* – die we hier niet aan bod laten komen – dan in proza-grafschriften. Toch vinden we ook bij die laatste expliciete schouderklopjes voor de overleden personen, in het bijzonder bij de uitvoerige Latijnse grafschriften uit de zestiende eeuw. De nadruk wordt vooral gelegd op de uitstekende bestuurstalenten van de overledenen: deze waren ‘summa cum laude’⁸¹⁸. Ook lazen wij nog: ‘qui difficillimis temporibus Gandam patriae suae primarius consul, eademque dignitati summa cum fortitudine et constantia egregie perfunctus’⁸¹⁹ en ‘cum summa moderatione reipublicae munere faeliciter in magnis periculis laborisque perfunctus’.⁸²⁰ Iemand kon zijn beroep uitstekend beoefend hebben, zoals de man die omschreven wordt als ‘advocato dignissimo’.⁸²¹ Vaak werd bij het vermelden van de uitgeoefende functie ook vermeld dat de betrokken persoon verbonden was met de instelling waar hij of zij begraven was.⁸²² Ook het beoefenen van goede werken werd af en toe in de

jaer 1540 steenwaerder van Sgraevensteen der selver stede, die overleet, oudt zijnde 96 jaeren, den XIII^{en} augusti 1576’, rep. 1.6./143: ‘in zijne leven secretaris bij der Keure, ende laetst bij Ghedeele deser stede van Ghendt, de welcke zoo in de voornoemde stadt in de zelve qualiteyten ghedient hadde ontrent L jaeren’, rep. 1.2./054: ‘in zijne leven zestien jaeren sangmeestere deser keercken van Marie’.

⁸¹⁴ Pelgrimages naar andere oorden vonden we niet in de Gentse grafschriften terug. De vermelding van de tocht naar het Heilig Land in het grafschrift ging hoogstwaarschijnlijk meestal gepaard met het verschijnen van de typische attributen van de Jeruzalemvaarders in de iconografie van het grafmonument: de palmtak en het Jeruzalemkruis (cf. bijl. 3, nr. 144).

⁸¹⁵ Cf. rep. 2.6./023.

⁸¹⁶ Cf. rep. 3.8./001.

⁸¹⁷ Cf. bijl. 3, nr. 62.

⁸¹⁸ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./105, 1.3./114, 2.7./035, 2.14./040.

⁸¹⁹ Cf. rep. 1.3./165.

⁸²⁰ Cf. rep. 1.4./029.

⁸²¹ Cf. rep. 1.6./121.

⁸²² Bijvoorbeeld: rep. 1.2./054.

grafschriften beschreven.⁸²³ De overledenen werden tevens meestal als uitstekende echtgenoten en ouders beschreven, zoals in de uitdrukkingen: ‘coniugi suo charissimo’,⁸²⁴ ‘coniugi suavissimae’,⁸²⁵ ‘optimis parentis’,⁸²⁶ ‘parentibus optimis pientissimisque’,⁸²⁷ ‘matronae pientissimae’.⁸²⁸ Net zoals de epitheta die bij de aanspreektitels horen, zijn de adjectieven, die voor dergelijke beschrijvingen gebruikt worden, stereotiep en zeggen ze meer over de normen van die tijd dan over het werkelijke karakter van de overledenen. Misschien een uitzondering hierop vormt de Nederlandstalige uitdrukking ‘lieve gheselnede/huusvrauwe’ die we slechts drie maal terugvonden; elders staat ‘gheselnede’, ‘huusvrauwe’ of ‘wijf’ steeds zonder adjectief.⁸²⁹ Waarschijnlijk niet toevallig stammen de drie voorbeelden uit de zestiende eeuw, en hebben ze zodoende invloed van de uitgebreide Latijnse grafschriften ondergaan. Deze invloed op de Nederlandstalige grafschriften was tegen het einde van de door ons bestudeerde periode zo te zien nog niet ver gevorderd.

1.3.7. Stichtingen

Zoals we reeds in het onderdeel over de zorg voor het zielenheil hebben geschreven, worden stichtingen⁸³⁰ vaak in grafschriften vermeld om een controle in te bouwen, net zoals bij de uitdrukking ‘Vrije sepulture’, dat in feite ook een vermelding van een stichting is, het geval is. Door ze in het grafschrift op te nemen werd de stichting publiek gemaakt, en indien de instelling haar belofte niet nakwam, werd dit zodoende makkelijker opgemerkt of gecontroleerd.

Steeds gaat het om stichtingen van missen, jaargetijden en uitdelingen aan armen.⁸³¹ Deze konden zeer gedetailleerd beschreven worden.⁸³² Soms werd ook de akte vermeld waarin de stichting was vastgelegd.⁸³³

⁸²³ Bijvoorbeeld: rep. 2.14./021: ‘multas elemosinas et plura alia fecit’, rep. 1.3./136: ‘qui pauperibus et miseris hominibus libenter et gratis opitulando’.

⁸²⁴ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./114.

⁸²⁵ Bijvoorbeeld: rep. 1.6./110, 2.6./059.

⁸²⁶ Bijvoorbeeld: rep. 1.6./126.

⁸²⁷ Bijvoorbeeld: rep. 1.4./027.

⁸²⁸ Bijvoorbeeld: rep. 2.11./063.

⁸²⁹ Cf. rep. 1.4./030: ‘tvoorseit joncheer Jans lieve gheselnede’, rep. 1.6./144: ‘zijne seer lieve huusvrauwe’, rep. 2.2/017: ‘sijn lieve huusvrauwe’.

⁸³⁰ Cf. bijl. 4.7. Voor 1200-1299 bij 11,1% (1) van alle grafschriften, voor 1300-1399 bij 8,0% (8), voor 1400-1499 bij 4,6% (11), voor 1500-1584 bij 3,9% (22).

⁸³¹ We lieten de formule ‘Vrije sepulture’ hier buiten beschouwing, aangezien ze reeds werd opgenomen in het onderdeel over de aanduiding van de begraafplaats. De vermeldingen van een ‘vrije sepulture’ werden wel opgenomen, indien die in de context van stichtingen voorkomen, cf. rep. 1.3./155: ‘mette welcke hij in dese Baestynghe cappelle heeft vrije sepulture’, rep. 2.6./022: ‘ghefondeert hebben ... een vrije sepulture, ende jaerghetijde, ende ander fundatien ende misse’.

⁸³² Bijvoorbeeld: rep. 1.2./055, 1.3./106, 1.5./023, 2.3./019.

1.3.8. Opdrachtgevers

Vanaf de veertiende eeuw worden af en toe de opdrachtgevers van het grafmonument in het grafschrift vermeld.⁸³⁴ Dit is het geval in het merendeel van de uitgebreide Latijnse grafschriften uit de zestiende eeuw.⁸³⁵ De opdrachtgevers zijn meestal de echtgeno(o)t(e),⁸³⁶ de kinderen,⁸³⁷ de erfgenamen,⁸³⁸ de uitvoerders van het testament⁸³⁹ of een vriend⁸⁴⁰ van de overledene. Uitzonderlijk vonden we dat de opdrachtgevers van een grafmonument voor een overdeken de 53 dekenen van de kleine neringen waren.⁸⁴¹ Soms heeft de overledene reeds tijdens zijn leven zijn eigen grafmonument laten vervaardigen ('vivens fecit').⁸⁴²

Wanneer een grafmonument gerestaureerd of vervangen wordt, worden de opdrachtgevers hiervoor ook in het grafschrift opgenomen. De restauratie of vervanging kan gebeuren omdat de zerk bijvoorbeeld zo oud en uitgesleten is dat het grafschrift niet meer leesbaar is,⁸⁴³ of ook nog naar aanleiding van de beeldenstormen, die in 1566 en 1578 Gent teisterden.⁸⁴⁴

⁸³³ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./105, 1.7./051, 3.5./001 (dit grafschrift vermeldt zelfs het folionummer van het register van de schepenen van de Keure waar de akte genoteerd staat).

⁸³⁴ Cf. bijl. 4.8. Voor 1300-1399 bij 1,0% (1) van alle grafschriften, voor 1400-1499 bij 2,1% (5), voor 1500-1584 bij 10,4% (59).

⁸³⁵ Zo gaat het bij de Latijnse grafschriften uit die periode om 68,9% (51), terwijl het bij de Franse 10,3% (3) en bij de Nederlandstalige slechts 1,1% (5) betreft.

⁸³⁶ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./114, 2.6./059, 1.6./110.

⁸³⁷ Bijvoorbeeld: rep. 1.6./126, 1.4./027.

⁸³⁸ In dit geval wordt soms de verkorting M.H.F.C. (Monumentum heres/heredes faciundum curavit/curaverunt) en aanverwante verkortingen, die steeds op de opdrachtgevers wijzen, gehanteerd; bijvoorbeeld rep. 1.3./168, 1.4./029, 1.6./084.

⁸³⁹ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./103.

⁸⁴⁰ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./109.

⁸⁴¹ Cf. rep. 1.2./025.

⁸⁴² Bijvoorbeeld: rep. 1.3./094, 2.6./055.

⁸⁴³ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./127, 1.5./015.

⁸⁴⁴ Bijvoorbeeld: rep. 1.7./051: 'Ende zelve gedenckenis door de ghemeene troubelen gedestruert zijnde hebben d'herfghename d'hoors van d'heer Jan Meyntkens, van der Crayen, de Coninck ende van Crubeke, thaerlieder memorie tzelve wederom doen oprechten int jaer 1620', rep. 1.6./118: 'quae desiderans restitutionem monumenti parentum per hereticorum pravitatem destructum in hoc ex testamento restitui mandavit'.

1.3.9. 'Memento mori'-teksten en verwante uitdrukkingen

In het onderdeel over de iconografie van de graftekens zagen we reeds dat in de banderollen van de lijkwadenfiguren op zichzelf gerichte gebeden stonden, die wanneer de voorbijganger ze uitsprak meteen hun werking deden, en dat de *transi's* de voorbijganger aanspraken – dit kon rechtstreeks zijn of via een bijbelcitaat – met teksten met een moraliserende inslag, die de aangesprokenen op hun eigen sterfelijkheid moesten wijzen.

Ook in de grafschriften van het repertorium vonden we vanaf de veertiende eeuw dergelijke 'memento mori'-teksten terug.⁸⁴⁵ Bij de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten dateert het vroegste voorbeeld uit 1290.⁸⁴⁶ Bij de op zichzelf gerichte gebeden, die als het ware uit de mond van de overledenen lijken te komen en die door het uitspreken door de toeschouwer meteen hun werking deden, zien we opnieuw de uitdrukking 'Mater Dei memento mei',⁸⁴⁷ maar ook 'Coeli, sancte Bavo, nos rogo pasce fano. A Satanae Tyrgo libera nos, Barbara virgo',⁸⁴⁸ en 'Sancta Maria, ora pro nobis'.⁸⁴⁹ Een volgende reeks uitdrukkingen betreft de teksten met een moraliserende inslag, die de voorbijganger rechtstreeks aanspraken en op hun sterfelijkheid wezen: 'Viator, dispone domui tuae, quia morieris tu et non vives',⁸⁵⁰ 'Si quis eat qui transieris, saepe plora sum quod eris, fueramque quod es pro me precor ora',⁸⁵¹ 'Siet aen de glorie des weerels',⁸⁵² 'Wij hedent, ghij morghen',⁸⁵³ 'Hodie mihi, cras tibi',⁸⁵⁴ 'Bereet u huus, want ghij moest sterven',⁸⁵⁵ 'Aensiet thende, want ghij moet sterven',⁸⁵⁶ 'Nu ben ick thuus',⁸⁵⁷ 'Gewillich betaelde natuere haer schult'.⁸⁵⁸ Tenslotte zijn er nog de citaten uit de Bijbel en de liturgie die betrekking hebben op de heilsgeschiedenis: 'Expecto donec veniat immutatio mea',⁸⁵⁹ 'Salvatorem expectamus dominum nostrum Ihesum Christum, qui reformabit corpus humilitatis nostrae

⁸⁴⁵ Cf. bijl. 4.9. Voor 1300-1399 bij 1% (1) van alle grafschriften, voor 1400-1499 bij 3,0% (7), voor 1500-1584 bij 3,4% (19). Het gaat vooral om Latijnse uitdrukkingen, die vaak bij Nederlandstalige grafschriften voorkomen.

⁸⁴⁶ Cf. bijl. 3, nr. 19: 'Dat du best, was ic en wat ic bem, dat sal tu werden'.

⁸⁴⁷ Cf. rep. 1.7./021.

⁸⁴⁸ Cf. rep. 1.3./025.

⁸⁴⁹ Cf. rep. 1.6./135.

⁸⁵⁰ Cf. rep. 1.6./084.

⁸⁵¹ Cf. rep. 1.2./006.

⁸⁵² Cf. rep. 1.2./052.

⁸⁵³ Cf. rep. 2.6./071.

⁸⁵⁴ Cf. rep. 1.3./080.

⁸⁵⁵ Cf. rep. 2.5./001.

⁸⁵⁶ Cf. rep. 2.5./003.

⁸⁵⁷ Cf. rep. 2.5./007.

⁸⁵⁸ Cf. rep. 2.5./018.

⁸⁵⁹ Cf. rep. 1.6./075.

configuratum corpori claritatis suae (ad Philip. 3),⁸⁶⁰ 'Deus mortem non fecit nec laetatur in perditione vivorum',⁸⁶¹ 'Dum adhuc ordiner succidit me (Asai. 38)',⁸⁶² 'Sancta enim et salubris est cogitatio pro mortuis (Lib. 2 Machab. cap. 12)',⁸⁶³ 'Ick weet wel dat mijnen verlosser leeft, ende dat ick ten uutersten daeghe zal verrijzen, ende met mijn vel ende mijn vleesch Godt zal zien (Job XIX)',⁸⁶⁴ 'Paulo inferius videbo Deum salvatorem meum in carne mea',⁸⁶⁵ 'In carne mea videbo Deum salvatorem meum',⁸⁶⁶ 'Hunc Deus eripias et semper tolle tenebras. Hanc chorus angelicus transferat astra pius',⁸⁶⁷ 'Quomodo Christus surrexit a mortuis per gloriam Patris ita et nos in novitate vitae ambulemus (Roman. VI)',⁸⁶⁸

We willen hier wel nog opmerken dat de auteurs van de grafschriften, die hoofdzakelijk in genealogische gegevens geïnteresseerd waren, hoogstwaarschijnlijk niet steeds dergelijke bijkomende teksten in verband met het zielenheil van het monument hebben gekopieerd.

Tenslotte willen we nog naar een drietal uitdrukkingen verwijzen die in de grafschriften voorkomen. Ten eerste is dat de formule *Deo optimo maximo*, die bijna steeds afgekort wordt tot D.O.M. en waarmee de ziel aan God wordt opgedragen. Ten tweede leest men af en toe de uitdrukking 'bon(a)e memori(a)e'⁸⁶⁹ en varianten en anderstalige equivalenten hiervan,⁸⁷⁰ waarmee uitgedrukt wordt dat een grafmonument voor de 'zalige herinnering' van een overleden persoon is opgericht. Iemand 'herinneren' is immers noodzakelijk voor de zorg van diens zielenheil. Tenslotte wordt af en toe ook vermeld waartoe het begraven van personen allemaal zal leiden, namelijk de verrijzenis ('resurrectio').⁸⁷¹

⁸⁶⁰ Cf. rep. 1.6./121.

⁸⁶¹ Cf. rep. 1.2./046.

⁸⁶² Cf. rep. 1.2./050.

⁸⁶³ Cf. rep. 2.7./038.

⁸⁶⁴ Cf. rep. 3.5./018.

⁸⁶⁵ Cf. rep. 1.3./106.

⁸⁶⁶ Cf. rep. 1.3./105.

⁸⁶⁷ Cf. rep. 1.3./032.

⁸⁶⁸ Cf. rep. 1.3./126.

⁸⁶⁹ B. Mora, 1991, p. 352, vermeldt deze uitdrukking met varianten ook in het overzicht dat zij schetst van hoe overledenen in grafschriften van 750 tot 1300 worden voorgesteld.

⁸⁷⁰ Bijvoorbeeld: bijl. 3, nr. 2: 'venerabilis memoriae', rep. 2.14./021: 'piae memoriae', rep. 1.6./005, rep. 1.8./003: 'bonae memoriae', rep. 1.2./046: 'faelicis memoriae', rep. 1.7./044: 'saligher memorie', rep. 1.7./050, rep. 3.4./004: 'ter saligher memorie'.

⁸⁷¹ Bijvoorbeeld: rep. 1.3./016: 'hic lapis positus est resurrectionis ergo', rep. 2.11./029: 'beatae resurrectionis ergo monumentum hoc dedicaverunt'.

1.3.10. *Carmina*

Hierboven schreven we reeds dat we de Latijnse⁸⁷² *carmina* buiten beschouwing zouden laten. Daarom beperken we ons tot een korte bespreking van de Nederlandstalige⁸⁷³ *carmina*.

De *carmina*, die in ons repertorium opgenomen zijn en vanaf de vijftiende eeuw voorkomen, zijn eveneens opgebouwd uit verschillende elementen van het hierboven beschreven formularium – onder andere naam van de overledene(n), overlijdensdata en eventueel beden –, maar er wordt een véél grotere nadruk gelegd op de sterfelijkheid van de mens en de zorg voor zijn zielenheil. Hoofddoel van dergelijke teksten is om zoveel mogelijk te moraliseren.

We geven hieronder enkele voorbeelden:

Begraeven zoo licht hier beneden,
 Philips Plumioen Pluym gheseyt.
 LXXII jaer was zijn leven,
 Als men XV^c LXIII heeft ghescreven,
 Heeft hem de doot te neer gheleyt
 Den III^{en} july, die met aerbeyt
 Ter weerelt sijn pelgremage dede.
 Godt wil duer sijn bermherticheyt,
 Sijn siele gheve peys ende vrede,
 Ende alle gheloovighe zielen mede.⁸⁷⁴

Spieghelt u an mij, die op mij treden.
 Ick was als ghij, nu bem beneden
 Begraven doot, alst is anschyne.
 Mij ne help raet, const, noch medicine,
 Const, eer, wijsheyt, macht, rijcheyt groot
 Is onghespaert, als comt die doot.
 Hubrecht van Eyck was ick ghenant,
 Nu spijs der wormen, voormaels bekant,
 In schilderije zeer hooghe gheeert:
 Cort na was yet, in nieute verkeert.

⁸⁷² Voor 900-999 bij alle Latijnse grafschriften (9), voor 1000-1099 eveneens bij alle Latijnse grafschriften (6), voor 1200-1299 bij 11,1% (1), voor 1300-1399 bij 10,4% (8), voor 1400-1499 bij 14,3% (6), voor 1500-1584 bij 8,6% (7).

⁸⁷³ Voor 1400-1499 bij 1,6% (3) van alle Nederlandstalige grafschriften, voor 1500-1584 bij 2,3% (11). We vonden voor Gent geen Franse *carmina* terug.

⁸⁷⁴ Cf. rep. 2.13./009.

Int iaer des Heeren des sijt ghewes
 Duysent, vier hondert, twintich en zes,
 In de maent September, achthien daghen viel,
 Dat ick met pijnen God gaf mijn ziel.
 Bidt God voor mij die Const minnen,
 Dat ick zijn aensicht moet ghewinnen.
 En vliedt zonde, keert U ten besten
 Want ghij mij volghen moet ten lesten.⁸⁷⁵

O Doot, ghij hebt u cueren bedreven,
 Als men heeft M V^c LII ghescreven,
 Den XVIII^{en} february commende vreedt,
 Pieter van de Velde, filius Pieters, beneven,
 Hem haelende uut dit allendich leven,
 Daer niemandt dach, hueren noch tijdt en weet,
 Wel hem die de Heere hier vindt bereet.
 O doodt, die daer noch hebt ghestraelt,
 Cathelyne Goethals sijn huusvrauwe ghehaelt,
 Int jaer als men screef M V^c LIII mede,
 Den XX^{en} meye oock onghefaelt.
 Dus hebben dese mede beede de doot betaelt,
 Ende ligghen begraeven hier ter stede.
 Godt gheve alle zielen paeys en vrede.⁸⁷⁶

O Doot, ghij hebt u cueren bedreven,
 Als men XV^c LXXVII heeft ghescreven
 Den XVI^{en} septembre Lieven de Croock, filius Guioots,
 Ghaelt uut dit allendich leven.
 Daert niemandt tijdt noch huere en weet,
 Salich is de mensche die Godt vindt bereet.
 O Doot, ghij en hebt oock niet ghefaelt;
 Agata van der Meere, zijnder huusvrauwe,
 Oock van dese weerelt ghehaelt
 Den ...
 Sij ligghen hier begraeven beede ter stede.
 Godt, verleene hemlieden beede de eeuwighe vrede.⁸⁷⁷

De laatste twee voorbeelden wijzen er duidelijk op dat er modellen voor dergelijke *carmina* voor handen waren.

⁸⁷⁵ Cf. rep. 1.3./014 en bijl. 3, nr. 82.

⁸⁷⁶ Cf. rep. 1.1./010.

⁸⁷⁷ Cf. rep. 1.6./140.

Het komt tevens voor een grafschrift bestaat uit een combinatie van proza en poëzie.⁸⁷⁸ Het proza-gedeelte bevat dan de klassieke elementen uit het formularium, terwijl de verzen zich volledig kunnen toespitsen op het ‘memento mori’.

We geven hieronder enkele voorbeelden:

Sepulture van Andries Seys, filius Joos, die overleet den IIII^{en} lauwe anno 1556, ter saligher memorie. Bidt voor de ziele. Sepulture van joncvrauwe Anne Wyfmers, filia Lievens, gheselnede van Andries Seys, die heeft doen maeken desen saerck ende sal alleene volghen huer hoirie, ende overleet den XI^{en} in sporcle 1561.

Ick was een mensch levende up de eerde.

Mijn erfghenaemen hebben mijn goet bezeten,

Hoe meer achterghelaeten, hoe eer vergheten.⁸⁷⁹

Hier licht begraeven broeder Jan van Grysperre, filius Jacops, die overleet anno 1578, hij starf pater van de convent.

Niemant ter weerelt soo groot gheacht,

Of de doot en heeft hem te neder ghebracht.⁸⁸⁰

Hier licht begraeven Lieven Brant, filius Ghyselbrechts, die overleet den 26^{en} maerte 1574.

O mensche, ziet wat u zal baeten,

Ghij broosche vaeten, al u vermeten,

Als ghij thier al sult moeten laeten,

Ende volghen oock u voorzaeten,

Die van de doot zijn al verbeten.

Tsij aerme of rijcke, hoe hooghe gheseten,

Twert al versmeten als broosche scherven,

Inde eerde van de wurmen geheten.

Bereet u huus, want ghij moet sterven.⁸⁸¹

Exact dezelfde *carmina* werden gehanteerde in het grafschrift van Joos de Schuutere, wat er opnieuw op wijst dat er modellen voor handen waren.

Sepulture van Joos de Schuutere, filius Pieters, die overleet den XVIII^{en} octobre 1562.

Och meinsch, ziet wat zalt u baeten,

Ghij broosche vaeten, al u vermeten,

⁸⁷⁸ Dit komt voor de Nederlandstalige grafschriften pas in de zestiende eeuw voor, maar haalt dan wel de overhand op de grafschriften die volledig uit *carmina* bestaan: 1,5% (7) tegenover 0,8% (4) van alle grafschriften in de volkstaal.

⁸⁷⁹ Cf. rep. 1.7./050.

⁸⁸⁰ Cf. rep. 2.5./026.

⁸⁸¹ Cf. rep. 1.1./019.

Als ghij thier al zult moeten laeten,
 Ende volghen u voorzaeten,
Die van de doot sijn al verbeter.
 Aerm en rijcke hoe hooghe gheseten,
Twert al versmeten als broossche scherven,
 In d'eerde van wurmen gheeten.
Bereet u huus, want ghij moet sterven.⁸⁸²

⁸⁸² Cf. rep. 1.2./051.

2. VORM: PALEOGRAFIE VAN DE LETTERTEKENS

Wegens het tijdsbestek van deze licentiaatsverhandeling is het onmogelijk om gedetailleerd op de paleografie van de lettertekens op de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten in te gaan.⁸⁸³ Aan de hand van illustraties van de betreffende grafmonumenten zullen wij een korte algemene schets van de evolutie van de lettertypes trachten weer te geven.

Ten eerste kunnen we stellen dat er voor grafschriften steeds een geposeerd schrift gehanteerd werd. Een uitzondering hierop vormt het cursief kapitaalschrift dat gebruikt werd op de rugzijde van het grafsteentje van Odwinus (+ 998) en waarmee vanwege de scribent een laatste wens aan de overledene werd neergeschreven.⁸⁸⁴

De bewaard gebleven tiende- en elfde-eeuwse grafsteentjes zijn – nog onder invloed van de Karolingische Renaissance – geschreven in klassiek kapitaalschrift. Bij slechts één van de drie exemplaren werden op regelmatige manier punten als woordscheidingsteken aangebracht. Er werd gul gebruik gemaakt van verkortingen (aangeduid met een platte streep of lus boven het woord), ligaturen en ingeschreven letters – behalve bij het grafsteentje van abt Othelboldus (+ 1034) waarbij alles voluit en netjes naast elkaar werd opgetekend.

De eerstvolgende bewaard gebleven Gentse grafmonumenten met inscriptie dateren pas uit de vroege dertiende eeuw. Op dat moment heeft de unciaal⁸⁸⁵ haar intrede gedaan. De letters van dit schrift zijn majuskels, waarvan sommige letters (onder andere *e* en *m*) typisch ronde vormen hebben. De letters van de woorden zijn groot en duidelijk, en de verschillende woorden zijn in de meeste gevallen van elkaar gescheiden door een punt in het midden tussen de twee regels waartussen het grafschrift zich bevindt.⁸⁸⁶ Soms wordt een grafschrift ingeleid door een kruisje of een andere afbeelding, zoals een wapenschild. Dit gebruik zagen we doorheen de gehele door ons bestudeerde periode. Verkortingen komen regelmatig voor en zijn over het algemeen duidelijk aangeduid met een platte streep of een lus. De letter *r* vormt regelmatig een ligatuur met de voorgaande letter.

⁸⁸³ Op welke manier men een gedetailleerde analyse van het schrift van middeleeuwse inscripties kan uitvoeren, kan men lezen bij R. Favreau, 1997, pp. 59-60.

⁸⁸⁴ Cf. bijl. 3, nr. 2 en ill. 2. De tekst gaat als volgt: 'Servi tui memento tui memento peccatoris Letteri scribentis haec tibi simulque omnium fratrum Gandensis loci', wat vertaald kan worden als: 'Gedenk uw dienaar de zondaar Letter, die dit schreef voor u, en gedenk terzelfdertijd alle broeders van de plaats Ganda'.

⁸⁸⁵ Cf. R. Favreau, 1997, p. 80; F. Greenhill, I, 1976, p. 315, heeft het vreemd genoeg over "*Gothic majuscules, more often called Longobardic, or Lombardic lettering*", terwijl hij wel degelijk de unciaal bedoelt.

⁸⁸⁶ Heel uitzonderlijk bestaat het woordscheidingsteken uit drie boven elkaar geplaatste puntjes; cf. bijl. 3, nr. 14.

Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw komt het gebruik van de gotische minuskel⁸⁸⁷ voor. Dit schrift leende zich op de monumenten erg tot het aaneenklitten van letters tot boogverbindingen. Ook verkortingen, die nog steeds aangeduid werden met een lus of een platte streep boven het woord – kwamen veelvuldig voor. Woordscheidingstekens duiken nog sporadisch op, maar zijn voor het merendeel verdwenen. Nadeel van dit nieuwe schrift was dat het veel minder leesbaar was dan de unciaal – bovendien was het meestal op een kleinere schaal geschreven. Vooral in de vijftiende eeuw evolueerde het naar een schrift dat moeilijk leesbaar was: *“The fourteenth-century black-letter is generally fairly rounded, in well-spaced letters easily distinguishable one from the other, but during the fifteenth century they tend to decrease greatly in breadth and are compressed much closer together, being often, as a result, exceedingly difficult to decipher”*.⁸⁸⁸ R. Favreau geeft als uitleg: *“L’accentuation entre pleins et déliés va devenir très forte au point que les déliés peuvent ne se distinguer à peine, ce qui rend la lecture ardue”*.⁸⁸⁹

In de zestiende eeuw evolueert de gotische minuskel opnieuw naar een meer leesbaar lettertype: de letters werden breder en bovendien verder uit elkaar geplaatst. In de loop van dezelfde eeuw ziet men de *renaissance* van het klassieke kapitaalschrift. Gotische minuskel bleef men gebruiken voor de klassieke vloerzerken met persoonsvoorstellingen, waarbij het grafschrift zich in de randlijsten bevindt, en geschilderde memorietafels; het klassieke kapitaalschrift hanteerde men voor grafmonumenten in renaissance-stijl, waarbij de tekst het grootste deel van het beschikbare veld in beslag nam.

⁸⁸⁷ F. Greenhill, I, 1976, p. 315, heeft het in dit verband ook over de *“black-letter”*.

⁸⁸⁸ F. Greenhill, I, 1976, p. 315.

⁸⁸⁹ R. Favreau, 1997, p. 85.

BESLUIT

Tijdens de Middeleeuwen ontwikkelde zich het concept van het vagevuur en daaruit volgde het ontstaan van het systeem van de ‘gemeenschap van de levenden en de doden’, dat de middeleeuwse en zestiende-eeuwse doodsbeleving volledig zou gaan beheersen. Naarmate mensen tijdens hun leven goed of slecht hadden gehandeld, duurde de periode die hun zielen in het vagevuur moesten slijten korter of langer. Na de dood kon men er zelf niets meer aan veranderen: dan moest er op de steun van de levenden gerekend worden om uiteindelijk toch in de hemel aan te komen. Op die manier ontstond de bovengenoemde ‘gemeenschap van de levenden en de doden’, waarbij de levenden baden voor het zielenheil van de doden en daar ook hun eigen voordeel uit haalden – zo voerden ze immers een goed werk uit, dat hun eigen zielenheil bevorderde –, en waarbij de doden konden profiteren van die gebeden en van de maatregelen die ze hadden getroffen vóór hun dood, zoals onder meer het stichten van individuele memoriediensten. Bij dit systeem stond het noemen van de naam centraal.

Ook grafmonumenten en grafschriften droegen bij tot de zorg voor het zielenheil van de overledenen. P. Binski schrijft: *“The chief character of any memorial, one which lent it its validity, was stability and permanence, and also accessibility. But medieval tombs were not simply memorials. Their character shared much with medieval beliefs about the relationship between the living and the dead, in being premised upon a transactional system of mutual obligation between them”*.⁸⁹⁰ Deze bijdrage tot de ‘gemeenschap van de levenden en de doden’ gebeurde in hoofdzaak door het noemen van de namen van de overledenen, die in de grafschriften te lezen stonden. Daarnaast vindt men in de grafschriften verwijzingen naar zaken die met het zielenheil te maken hadden. Zo gebeurde het noemen van de namen van de overledenen meestal in combinatie met een bede: de toeschouwer wordt aangesproken om voor de overledene te bidden. Soms is het uitspreken van een apart gebed niet eens meer nodig, want de voorbijganger spreekt al door het lezen van de tekst een wens uit. Ook duiken er uitdrukkingen op die de toeschouwer uitdrukkelijk rechtstreeks aanspreken (‘lector’, ‘viator’) om inspanningen voor het zielenheil van de overledene(n) te doen. Ten tweede zijn er ‘memento mori’-teksten in de grafschriften terug te vinden. Het kan gaan om teksten met een moraliserende inslag, die de voorbijganger rechtstreeks aanspreken en hem op zijn sterfelijkheid wijzen (dit komt ook vaak voor in *carmina*), of om citaten uit de Bijbel en de liturgie, die betrekking hebben op de heilsgeschiedenis. Ook de op zichzelf gerichte gebeden, die als het ware uit de mond van de overledenen komen en die door het uitspreken door de toeschouwer meteen hun werking deden, rekenen we tot de ‘memento mori’-teksten. Tenslotte vermelden we nog de stichtingen, die vaak in het grafschrift opgenomen werden om een controle in te bouwen. Door ze in het grafschrift op te nemen werd de stichting publiek gemaakt, en indien de instelling haar belofte om ze uit te voeren niet meer nakwam, werd dit zodoende makkelijker opgemerkt.

⁸⁹⁰ P. Binski, 1996, p. 71.

Naast de informatie die de grafmonumenten en grafschriften ons geven over de zorg voor het zielenheil, en de visie van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens op de dood in het algemeen, vertellen ze ons ook heel wat over het profiel dat men van de overledenen wou schetsen.⁸⁹¹ Bij de iconografie van de grafmonumenten duiden 'symbolen' en de kledij en de attributen van gisanten de plaats, die de overledenen in de maatschappij hadden, aan – zo vertellen ze ons onder andere over de functies die de desbetreffende personen uitoefenden. Ook de opkomst van de familiezin blijkt duidelijk uit de grafmonumenten. Vanaf de dertiende en veertiende eeuw zien we de opkomst van gisantvoorstellingen van meer dan één persoon. Het voorkomen van wapenschilden sluit hierbij aan: het was de ideale manier om de voorouders collectief te gedenken. In de grafschriften zien we dezelfde soort elementen opduiken, maar veel nauwkeuriger gedefinieerd. De teksten maken dan ook het belangrijkste onderdeel van het grafmonument uit. Naast het voorkomen van de namen van de overledenen, hun overlijdensdatum en zaken die verband houden met het zielenheil wordt het profiel van de gestorven personen nauwkeurig omschreven: eventuele adellijke titels, uitgeoefende functies en allerlei verdiensten komen aan bod. Het profiel van de vrouwen wordt aan de hand van dat van hun echtgenoot of vader gedefinieerd. In de grafschriften duikt eveneens de familiezin op: er wordt melding gemaakt van meerdere familieleden die bij elkaar begraven liggen (meestal betreft het echtparen, maar het kan ook om hele gezinnen en andere combinaties van familieleden gaan) en er worden zelfs familieleden vermeld die niet op die plaats begraven liggen. Niet alle grafschriften bevatten bovengenoemde gegevens: sommige geven slechts de naam en de overlijdensdatum van de overledenen, anderen gaan dan weer heel uitdrukkelijk op het levensverhaal van de betrokken personen in (vooral de uitgebreide zestiende-eeuwse Latijnse grafschriften). Ook de keuze van het type grafmonument en het materiaal dat ervoor aangewend moest worden toont het prestige aan dat men voorstond.

Aan de hand van de grafschriften en grafmonumenten uit de door ons bestudeerde periode konden we dus vele zaken in verband met de sociale geschiedenis en de houding van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens tegenover de dood afleiden. Wat betreft de grafschriften verwoordde R. Favreau het als volgt: *“Les épitaphes sont donc une source naturelle d'information pour l'histoire sociale: nom, âge, fonction(s), mœurs, action. Selon les époques, on insiste plus sur le portrait moral ou sur la carrière. On pourra y trouver maints renseignements sur une carrière, sur le souci de rappeler une origine noble, sur des grades universitaires, sur la place de la femme, sur le développement des titulatures. En même temps, est inscrite dans la nature humaine l'aspiration à une vie qui ne s'arrête pas à la mort terrestre. La réponse chrétienne a transformé les épitaphes qui, dans la société entièrement chrétienne qu'est l'Occident médiéval, comportent aussi de façon habituelle une prière, un appel à une vie au-delà de la mort, 'dans le Christ'. Les épitaphes sont donc également, pour l'époque médiévale (et moderne), un matériau important pour l'histoire de la spiritualité, de l'attitude devant la mort, de l'espérance chrétienne, qu'on la demande par des prières*

⁸⁹¹ Dat profiel kon reeds door de betrokken persoon bij leven zijn opgesteld, onder andere door het uitkiezen van een grafmonument en de tekst voor zijn of haar grafschrift.

*ou qu'on s'efforce de la 'gagner' par des donations ou des fondations de messes et services anniversaires".*⁸⁹²

Zoals we in de algemene inleiding reeds schreven, hebben we niet alles kunnen verwezenlijken wat ons voor ogen stond. Zo kreeg de paleografie van de lettertekens op de bewaard gebleven grafmonumenten niet alle aandacht die ze wel verdiende. Met deze licentiaatsverhandeling poogden we dan ook slechts een aanzet te geven tot een verdere uitdieping van het onderwerp, en dit onder meer aan de hand van het door ons samengestelde repertorium en de lijst van de bewaard gebleven Gentse grafmonumenten.

⁸⁹² R. Favreau, 1997, p. 291.

INHOUD

WOORD VOORAF	1
ALGEMENE INLEIDING	2
1. HET ONDERWERP	2
1.1. Opzet van deze studie.....	3
1.2. Systematische, chronologische en topografische begrenzingen	7
2. BRONNEN EN LITERATUUR.....	10
2.1. Bronnen.....	10
2.1.1. Materiële resten: de grafmonumenten	10
2.1.2. Archivalische bronnen: de épitaphiers of grafschriftenverzamelingen	10
U.B.G., hs. G. 5860-5860(1)	11
U.B.G., hs. G. 11766 (U.B.G., hs. G. 11767; U.B.G., hs. G. 12926).....	12
U.B.G., hs. G. 12925	13
U.B.G., hs. G. 14029	14
2.1.3. Archivalische bronnen: het iconografisch materiaal	14
Arent van Wynendaele (August Van Lokeren).....	14
Anthonio de Succa.....	14
P.J. Goetghebuer.....	15
W.F. Creeny	15
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (H. Rousseau).....	16
2.1.4. Archivalische bronnen: contracten van zarchauwers en stichtingsakten van vrije sepulturen	16
2.2. Literatuur	16
2.3. Lijst van de geraadpleegde bronnen en literatuur	17
2.3.1. Onuitgegeven bronnen	17
Gent, Stadsarchief (S.A.G.).....	17
Atlas Goetghebuer (A.G.).....	17
Gent, Universiteitsbibliotheek (U.B.G.)	18
2.3.2. Uitgegeven bronnen en literatuur	18
I. DE MIDDELEEUWSE DOODSBELEVING.....	32
1. WAT NA DE DOOD? HET HIERNAMAALS	32
1.1. De schoot van Abraham en het vagevuur.....	32
1.2. Hemel en hel.....	35
2. DOOD, BEGRAFENIS EN DE ZORG VOOR HET ZIELENHEIL	37
2.1. De houding van de laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse mens tegenover de dood	37
2.2. Het overlijdens- en begravingsritueel.....	42
2.2.1. Het stervensuur	42
2.2.2. De begrafenis	44
2.3. De begraafplaats	47
2.3.1. Van begraven buiten de stad naar begraven binnen de stad.....	47
2.3.2. Van begraven ad sanctos naar begraven apud ecclesiam.....	49

2.4.	De zorg voor het zielenheil	51
2.4.1.	De goede werken tijdens het leven	53
	Persoonlijk gebed	53
	Missen	53
	Bedevoarten en aflaten.....	54
	De werken van barmhartigheid en de broederschappen.....	55
	‘Versieringen van het huis van God’. Giften voor de uitrusting van de kerk.....	56
2.4.2.	Profiteren van de getroffen voorbereidingen na de dood	58
	Algemene memoriediensten	58
	Individuele memoriediensten.....	58
	Andere schenkingen en stichtingen.....	61
	Persoonlijk gebed	61
II.	“DAER IC VELE SCOENDER SAERKE SACH LIGGHEN, RIJCKELIJC GHEHOEWEN” - DE GRAFMONUMENTEN	63
1.	TYOLOGIE, MATERIAAL EN TECHNIEK, ICONOGRAFIE.....	63
1.1.	Typologie	63
1.1.1.	De graftekens	63
	De gelijkvloerse graftekens	64
	De stenen vloerzerken	64
	De vloerzerken met inlegwerk	67
	De metalen vloerplaten	70
	De verheven graftekens	72
	De vrijstaande tomben.....	74
	De wand- of nisgraven	76
1.1.2.	De grafgedenktekens of memorietafels	77
1.1.3.	Het Gentse repertorium	78
1.2.	Materiaal en techniek.....	79
1.2.1.	Grondstoffen	79
	Steen	80
	Metaal	81
	Kleurpasta's.....	82
1.2.2.	Bewerkingen.....	83
	Steen	83
	Metaal	83
1.3.	Iconografie	84
1.3.1.	Iconografie van de graftekens.....	84
1.3.2.	Iconografie van de grafgedenktekens of memorietafels.....	100
1.4.	Beschildeerde grafkelders	103
2.	VINDPLAATSEN EN BEWARING	105
3.	PRODUCTIE	111
3.1.	Vervaardiging	111
3.2.	Gentse productie op vreemde bodem.....	116

III. “IC LAS DIE LETTEREN MET GOEDER MOETEN, NA TSCARNACIOENS BEDIET” – DE GRAFSCHRIFTEN	118
1. INHOUD	118
1.1. De taal.....	118
1.2. Vergelijking tussen de grafschriften van de bewaard gebleven grafmonumenten en van de grafschriftenverzamelingen	120
1.3. Het formularium.....	121
1.3.1. Aanduiding van de begraafplaats	121
1.3.2. Naam van de overledene(n)	125
1.3.3. Overlijdensdatum en/of datum van de oprichting van het grafmonument	130
1.3.4. Beden.....	131
1.3.5. Verwijzing naar voorouders en afstammelingen	135
1.3.6. Sociale representatie (verwezenlijkingen, functie, waarden ...)	137
1.3.7. Stichtingen.....	140
1.3.8. Opdrachtgevers.....	141
1.3.9. ‘Memento mori’-teksten en verwante uitdrukkingen	142
1.3.10. Carmina	144
2. VORM: PALEOGRAFIE VAN DE LETTERTEKENS.....	148
BESLUIT	150
INHOUD.....	153

statuilla medulla
ffera tibi ai incen
retum offera tibi
s cum hyras
nuta uidete i nar
oms qui timetis
n quata fecit aie

